

2 – 1986

**Revista muzeelor
și monumentelor**

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

revista muzeelor și monumentelor

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

Nr. 2 • 1986

Inv. 1762/P

ANUL XVII

COPERTA I

Aspect al valorificării ansamblurilor vechi urbane din Piatra Neamț.

COPERTA A IV-A

Monumente din zona Curții domnești a orașului Tîrgoviște. Aerofotografie realizată de Al. Simion Ștefan
În medalion: monedă descoperită la Niculițel (județul Tulcea), datînd din vremea Marelui Mircea Voievod

COLEGIUL DE REDACȚIE

dr. Lucian ROȘU, redactor-șef
Gavrilă SARAFOLEAN, redactor-șef adjunct
Ion GRIGORESCU, Gheorghita IANCU,
dr. Mircea MUȘAT, Elisabeta RUȘINARU

Redactori:

Ion GRIGORESCU, Maria IGNAT, Anghel PAVEL,
Elisabeta RUȘINARU, Decebal ȚOCA

Prezentarea grafică și tehnică:

Corneliu MOLDOVEANU

Corectura asigurată de serviciul de corectură al I.S.I.A.P. (Întreprinderea de stat pentru imprimate și administrarea publicațiilor).

Redacția: Calea Victoriei nr. 174, cod 71101, sector 1, București, telefon: 50 48 68. *Administrația:* Întreprinderea de stat pentru imprimate și administrarea publicațiilor, Piața Scînteii nr. 1, cod 71554, sect. 1, București, telefon 17 60 10, interior 1405. Abonamentele se fac la administrație — prin poștă sau virament I.S.I.A.P. (Întreprinderea de stat pentru imprimate și administrarea publicațiilor), cont 64 51 202 30 B.N.R.S.R. Filiala sector 1, București, și la oficiile poștale sau difuzorii de presă. Costul unui abonament (10 numere „Muzeu” și 2 numere „Monumente istorice și de artă”), lei 400 anual. Cîțitorii din străinătate se pot abona prin „ROMPRES-FILATELIA” sectorul export-import presă P. O. Box 12.201, telex 10376 prsfir București, Calea Griviței, nr. 64—66.

Tiparul executat la ÎNTEPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU

40880

Lei 75

„Revista muzeelor și monumentelor—Monumente istorice și de artă” continuă „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, fondat în 1908

Amploarea deosebită a cercetărilor arheologice din ultimii ani a dus la îmbogățirea patrimoniului național de valori materiale și spirituale pe baza căruia rezultate de o excepțională însemnatate științifică vin să elucideze probleme fundamentale din istoria României. O istorie care se reconstituie pe epoci, cu extinderea în întreg teritoriu a cercetărilor, dovezile arheologice constituind grăitoare surse ce sporesc benefic documentația istorică asupra civilizațiilor preistorice, civilizației tracilor și geto-dacilor, asupra continuității și romanizării — componente de bază ale etnogenezei românești, asupra stabilirii tot mai clare a genezei orașelor ca și a începuturilor organizării statelor feudale românești.

Calitatea și noutatea rezultatelor obținute, diversitatea preocupărilor din acest domeniu, ce se însoțesc cu o viziune modernă a orientărilor îndreptate spre necesitatea cunoașterii cât mai cuprinzătoare a trecutului istoric al poporului român, au determinat redacția noastră să organizeze această dezbatere, urmărind, și pe această cale, valorificarea științifică a rezultatelor, cunoscute fiind, totodată, implicațiile mai largi ca și rezonanța actuală pe care acestea, interpretarea lor, o pot avea în rîndurile oamenilor de cultură și, mai ales, în educația patriotică, revoluționară a maselor.

Ne propunem, așadar, în cele ce urmează, schițarea unora dintre ideile și temele mai precis circumscrise în aria de preocupări ale cercetării arheologice actuale, mulțumindu-le pentru interesul cu care au răspuns invitației noastre tovarășilor: dr. Constantin PREDĂ, director, dr. Mircea BABEȘ, dr. Eugen COMȘA, dr. Radu POPA, dr. Alexandru VULPE — Institutul de Arheologie din București; dr. Panait I. PANAIT — directorul Muzeului de Istorie și Artă al municipiului București; dr. Gheorghe POPILIAN — Centrul de Cercetări Sociale al Academiei din Craiova; dr. Adrian RĂDULESCU — directorul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța; dr. Ioan PISO — Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca; dr. Gheorghe LAZAROVICI — Muzeul de Istorie din Cluj-Napoca; dr. Zoltán SZEKELY — directorul Muzeului Județean de Istorie din Sf. Gheorghe; prof. dr. Alexandru ANDRONIC — Iași; dr. Silvia TEODOR și dr. Dan Gh. TEODOR — Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași.

Priorități în domeniul cercetării arheologice

● **Constantin PREDĂ.** În istoria sa de pînă acum, arheologia românească a cunoscut cîteva etape importante, care au însemnat tot atîtea trepte de ridicare și de permanentă creștere a acestui domeniu de cercetare a istoriei noastre naționale. Pionieratul, întotdeauna anevoios, pe care adesea îl uităm, a avut în Gr. Tocilescu, unul din marii cărturari ai secolului trecut, un principal și strălucit reprezentant. Etapa următoare, în care se puneau bazele cercetării arheologice moderne românești, dominată de personalitatea lui V. Părvan, a beneficiat de un prim plan de organizare și desfășurare a activității arheologice în România reunită.

Anul 1949 rămîne un an de referință pentru întregul curs al cercetării arheologice românești actuale. Din programul celei dintîi mari campanii de săpături a acestui an se desprind, pe lîngă caracterul său amplu și unitar totodată, anumite priorități care se puneau în fața noilor cercetări arheologice. Din rîndul acestora făceau parte: studiul comunităților omenești din comuna primitivă, traiul dacilor din Munții Orăștiei, orașele vest-pontice și relațiile lor cu autohtonii, populația dacilor liberi și cea daco-romană, pătrunderea slavilor pe teritoriul României etc. La scurt timp, în acest vast program de săpături arheologice se va introduce un capitol nou, la fel de important și de necesar ca și celelalte pe care le-am schițat, și anume cercetarea arheologică a epocii medievale românești.

De la această primă mare campanie de săpături au trecut aproape patru decenii de muncă, cu satisfacții și împliniri. Programul de cercetări, alcătuit, de asemenea, pe plan național, de Comisia arheologică a A.S.S.P. și C.C.E.S., are astăzi o altă înfățișare, fiind mult mai com-

plex ca problematică, sistematizat pe capitole mari de ordin cronologic și, desigur, mult mai cuprinzător. La alcătuirea planurilor din această ultimă etapă s-a căutat să se stabilească un echilibru între diferitele compartimente, încît să fie cuprinse toate epocile istorice.

În același timp s-au impus anumite priorități, din rîndul cărora fac parte: istoria și civilizația tracilor și a geto-dacilor, continuitatea și romanizarea, ca laturi esențiale ale etnogenezei românilor, civilizația veche românească și perioada de formare a cnezatelor, voievodatelor și a primelor state feudale românești. La drept vorbind, arheologia însăși, în totalitatea sa, rămîne, în cadrul general al cercetării istorice, un domeniu prioritar de investigație.

Rezultatele pe care le-a înregistrat arheologia românească de la reorganizarea sa în 1949, împlinesc, prin volumul și valoarea lor științifică și muzeistică, speranțele tuturor celor care și-au pus nădejdea în acest nesecat izvor istoric. În lumina acestor prețioase rezultate, în care se oglindește concepția unui plan unic de cercetare, noi putem vorbi astăzi de o istorie veche a României fără lacune de esență, o istorie în care sînt bine reprezentate toate epocile, începînd cu procesul de antropogeneză și pînă în plină epocă medievală. Aceleași rezultate vin să facă lumină în istoria mileniului I e.n. considerat multă vreme, pe nedrept, „un mileniu întunecat”.

Pe temeiuri arheologice s-a ajuns la cunoașterea principalei etape și a caracteristicilor începuturilor vieții omenești în spațiul carpato-danubian și pontic, precum și a evoluției acesteia pe parcursul întregii epoci a paleoliticului. Cea de-a doua vîrstă a pietrei, cunoscută parțial în cercetările mai vechi, ni se prezintă acum mult mai completă, cu o mai clară și bună cunoaștere a culturilor neolitice, cu numeroasele lor faze, relații și inter-

ferențe și cu descoperirea de noi faciesuri culturale menite să dea culoare unei strălucite epoci din istoria comunităților preistorice din țara noastră și a continentului european. Clarități la fel de importante au adus rezultatele aceluiași investigații în definirea civilizației epocii metalelor și în procesul de constituire a etnosului trac. Descoperirea a numeroase așezări, necropole, depozite de bronzuri și de aur, printre care se remarcă cele de la Persinari și Hinova, evidențiază gradul înalt de civilizație și forța economică și social-politică a lumii nord-tracice.

Istoria și civilizația geto-dacilor ni se înfățișează astăzi substanțial îmbogățite și precis conturate pe parcursul întregii lor evoluții. Descoperirile de tip Ferigile-Bîrsești și Alexandria, Beidaud-Tariverde și Stîncești-Curteni se înscriu drept prime manifestări de cultură geto-dacică, ce se dovedesc a fi cu trei secole mai vechi decât se accepta în mod unanim înainte de cunoașterea acestor dovezi arheologice. Se confirmă astfel prima atestare scrisă a numelui de geți păstrată în cartea a 4-a a Istoriilor lui Herodot.

Cetățile din sec. IV—III de tipul celor de la Cotnari, Bunești, Coțofeni etc., necropolele de tip Murighiol-Enisala și tezaure de genul celor descoperite la Băiceni-Cucuteni și Peretu se constituie ca un al doilea orizont cultural important în evoluția civilizației geto-dacice. Contribuții însemnate au adus noile cercetări arheologice, epigrafice și numismatice privind raporturile geto-dacilor cu grecii, macedonenii, celții și bastarnii. Strălucirea pe care au dat-o cele două figuri ale lumii geto-dace, Burebista și Decebal, își găsește o deplină confirmare în cercetările efectuate în cetățile din Munții Orăștiei, în cele de la Bănița, Tilișca, Piatra Craivii, Bitca-Doamnei, Polovragi, ca și în davae-le de la Popești, Brad, Răcățau, Ocnița, Pecica, Cugir și în tezaure de genul celor de la Surcea, Sîncrăieni, Sărăsău, Bălănești și Lupu, precum și în bogatele monetării locale de tip greco-macedonean și roman republican.

Cercetările privind cele două provincii romane înființate în teritoriile geto-dacice, Moesia Inferior și Dacia, au ocupat un loc de seamă în planul unitar de săpături arheologice. Investigații în acest sens s-au efectuat în toate orașele romane, într-un număr extrem de mare de castre, precum și în așezări civile și *villae rusticae*.

Contribuția esențială adusă de arheologia românească în această etapă privește istoria mileniului I e.n., respectiv procesul de formare a limbii și poporului român. Bogatele rezultate obținute de pe urma săpăturilor rezervate acestei perioade au venit să restabilească adevărul istoric în ceea ce privește continuitatea și originea daco-romană a românilor. Continuitatea dacică este demonstrată, pe cale arheologică, în cadrul provinciei, prin descoperirile de tip Sopor-Locusteni, iar pentru zonele neocupate de romani prin descoperirile de tip carpic, Chilia-Militari și Medieșu Aurit. Argumente în favoarea continuității daco-romane și a procesului de romanizare în forma sa deplină au oferit descoperirile de tip Ipoțesti-Cîndești, Bratei, Botoșana și altele, iar pentru începuturile civilizației vechi românești cele de tip Bucov-Dridu.

Rezultate de un deosebit interes s-au obținut și pentru epoca medievală românească. Multe din aspectele istoriei începuturilor statelor feudale românești, privind în special sec. X—XIII, sînt cunoscute aproape exclusiv pe cale arheologică. Existența unor formațiuni politice de genul cnezatelor și voievodatelor este acum confirmată și de rezultatele cercetărilor arheologice. Contribuții demne de remarcat s-au obținut și în direcția unei mai complete cunoașteri a constituirii și organizării statelor feudale, a formării orașelor și a caracterului culturii medievale românești. În această privință sînt cunoscute cercetările din Țara Hațegului, Crișana, Maramureș, Păcuju l lui Soare, Nufărul și cele din marile centre de la Suceava, Iași, Neamț, Bacău, Baia, București, Tîrgoviște, Curtea de Argeș, Cîmpulung și altele.

Prin aportul său major la reconstituirea celor mai însemnate etape din istoria veche și medievală a Româ-

niei și prin numeroase valori de cultură materială și spirituală care constituie fondul principal al patrimoniului nostru național, arheologia a răspuns misiunii sale și sarcinilor ei imediate, rămîind pe mai departe același domeniu de cercetare, activ, prosper și absolut necesar. Istoria noastră, în special cea referitoare la devenirea noastră ca popor, cu o limbă și o cultură proprie, cu rădăcini neclintite în spațiul locuit de ramura tracică de nord, respectiv de geto-daci, are nevoie de arheologie mai mult decât oricare alt popor al vechiului continent, aceasta dovedindu-se aproape singura sursă pe care se poate sprijini.

Probleme fundamentale ale cercetării preistorice

Sanctuarul de la Parța — mărturie a vieții spirituale din neoliticul dezvoltat

Idoli feminini în necropola neolitică de la Cernavodă

● **Gheorghe LAZAROVICI.** Cercetarea epocilor străvechi este coordonată de C.C.E.S. și A.S.S.P., prin intermediul planurilor de perspectivă, pe tema: *Evoluția comunităților etno-culturale pe teritoriul României, din cele mai vechi timpuri pînă în epoca dacică*. În cadrul acestei teme săpăturile arheologice și cercetările au fost orientate spre următoarele subiecte:

1. *Procesul de antropogeneză*, temă la care un rol important îl au cercetările interdisciplinare — antropologia, osteologia, biologia.

2. *Evoluția civilizațiilor paleolitice pe teritoriul țării*. La această temă săpăturile din ultimii ani de la Mitoc, Cotu Miculinți și Peștera Cioarei-Boroșteni și-au adus contribuția înfățișînd evoluția locală a paleoliticului superior și legăturile cu civilizațiile învecinate.

3. *Procesul de neolitizare*. Subiectul a fost abordat în diverse zone ale țării, cu fixarea unor momente cronologice ușor diferite, în funcție de fenomenele de migrație și difuziune:

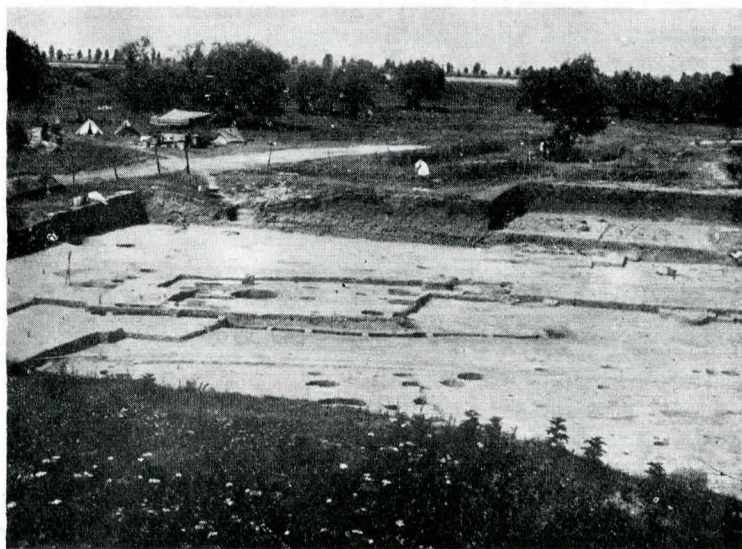
— Cercetările de la Gura Baciului, Cîrcea și Ocna Sibiului au arătat existența unui proces de migrație în prima etapă și apoi de difuziune culturală ce a dat naștere culturii Starčevo-Criș;

— Momentul migrației, prin raportările la stratigrafia așezărilor din Balcani, s-ar indica în prima jumătate a mileniului VII î.e.n.; stațiunile care-l demonstrează sînt cele de la Gura Baciului și Cîrcea;

— Procesul de difuziune este sesizat în vecinătatea unor zone (exemplu: în zona Cîrcea: Grădinile, Valea Răii, Verbița) prin cercetările lui I. Paul și M. Nica;

— Fenomenul de neolitizare al comunităților epipaleolitice din zona Porților de Fier a îmbrăcat, datorită bogăției zonei, datorită influențelor și condițiilor geografice, forme superioare manifestate în civilizația de tip

Fig. 1. Parța (jud. Timiș). Vedere de ansamblu a săpăturii.

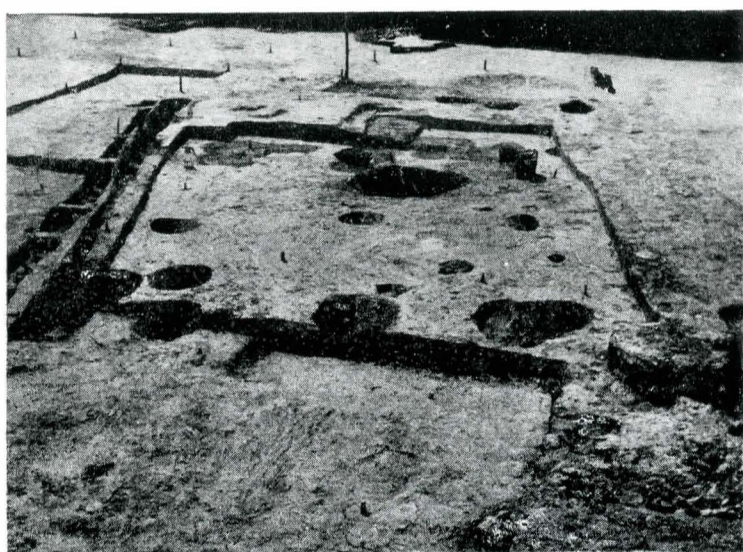

Fig. 2. Parța. Infrastructurile celor două faze ale sanctuarului neolitic.

Fig. 3. Parța. Detaliu de la locuința P 8.

Lepenski Vir-Schela Cladovei, în a doua jumătate a mileniului VI î.e.n., precizate prin cercetările lui V. Boroneanț;

— Neolitizarea întregului teritoriu al țării noastre se extinde în fazele II și III ale culturii Starčevo-Criș prin difuziune culturală din epicentre ca Oltenia, Clisura Dunării, zona Sibiului, zona Clujului;

— Încheierea procesului de neolitizare are loc în faza a III-a a culturii Starčevo-Criș ca urmare a unor noi influențe sudice marcate de orizonturile cu ceramică pictată (pictură policromă) sesizate în două valuri succesive: unul mai timpuriu ce cuprinde zona Cîrcea-Viaduct, Leț I, în sud-estul Transilvaniei; Trestiana I și Lunca, în jumătatea de sud a Moldovei; altul cu pictură

policromă sesizat la Grădești în Bulgaria și Cîrcea-Viaduct. Acestea sînt efectele chalcoliticului balcano-anatolian, exemplificat prin cercetările lui M. Nica;

— În zonele de vest ale României (Banat, estul Olteniei, sudul Crișanei și sud-vestul Transilvaniei) chalcoliticul balcano-anatolian a dat naștere la cultura Banatului, cultura Dudești, Alföld și Vinča-Turdaș, observațiile fiind bazate pe rezultatele săpăturilor arheologice expuse pe larg în studiile și monografia lui Gh. Lazarovici, cuprinzînd descoperirile din zona Clisurii, de la Gornea, Moldova Veche și Liubcova, concluzii care au fost desprinse și în urma lucrărilor prezentate la Sesiunea de rapoarte de la Deva, 1986;

— Rezultatul procesului de difuziune și sinteză culturală, petrecut între fondul autohton al neoliticului vechi reprezentat de cultura Starčevo-Criș și cele mai timpurii elemente vinciene, este nașterea a patru civilizații înrudite: cultura Banatului, cultura Vinča-Turdaș, Complexul Cluj-Cheile Turzii-Lumea Nouă, cultura Dudești, reliefate prin cercetările de la Fărcașele, Parța și Fratelia din nordul Banatului;

— Asimilarea chalcoliticului balcano-anatolian, rezultat al unor procese eterogene, a dat naștere culturilor neoliticului mijlociu. Aportul la cercetarea acestui aspect și l-au adus cercetările lui P. Hașotti din faza timpurie a culturii Hamangia și cele despre cultura Boian — faza Bolintineanu ale lui E. Comșa și M. Neagu;

— O problemă importantă, care aruncă o nouă lumină asupra înțelegerii și interpretării vieții spirituale din epoca neolitică dezvoltată, o constituie săpăturile de mare amploare și reconstituirile sanctuarului neolitic de la Parța (jud. Timiș). Aceasta se adaugă observațiilor făcute în sanctuarele de la Trușești, Căscioarele și altele, fiind unul din cele mai timpurii din Europa;

— Cercetarea stațiunilor din neoliticul dezvoltat și tîrziu din așezările de la Boian, Lișcoteanca, Radovanu, Lunca a dus la descoperirea unor noi date privind arhitectura așezărilor, apariția unor fortificații neolitice (Radovanu, Iclod, Gornea), tehnologia ceramicii, evoluția acestor faze ale epocii neolitice, studiul uneltelor, ceea ce constituie preocuparea tuturor specialiștilor, manifestată prin zeci de studii analitice sau lucrări de sinteză;

— Cercetările cu caracter interdisciplinar se impun tot mai mult în ultimii ani ca o metodologie nouă în analiza civilizațiilor străvechi, din toate punctele de vedere: material, spiritual, al relațiilor economice și sociale, al psihologiei vechilor comunități. Ele s-au manifestat constant în colectivele de cercetare a epocilor paleolitice și neolitice (Peștera Cioarei, Mitoc, Cotu Miculinți, Schela Cladovei, Parța, Drăgușeni și altele).

● **Eugen COMȘA.** Un element de seamă al cercetărilor îl constituie descoperirea și definirea celei mai vechi culturi neolitice de pe teritoriul țării, cu consecința firească a aprofundării problemelor privind procesul de neolitizare, declanșat la noi datorită răspîndirii, pe cale de „roire“, a unor comunități originare din nordul Greciei continentale. Descoperirile făcute mai întîi la Cîrcea (Marin Nica) au fost completate prin cercetări recente din alte complexe din estul Olteniei (Marin Nica) și apoi în sud-vestul Transilvaniei, la Ocna Sibiului (Iuliu Paul) și la Gura Baciului (N. Vlăsă).

Observațiile făcute în ultima vreme permit să se arate că încă în cursul neoliticului timpuriu, prin răspîndirea treptată a comunităților culturii Starčevo-Criș, s-a produs prima unificare culturală și etnică a populației de pe aproape întreg teritoriul țării noastre. Două lucrări de sinteză au permis aprofundarea a numeroase probleme privind evoluția acestei culturi (Gh. Lazarovici și N. Ursulescu). Prin săpăturile ce se fac la Trestiana (Eugenia Popușoi) s-au precizat raporturile dintre cultura Starčevo-Criș și cultura Bugo-nistrană, iar prin cele de la Suplacu de Barcău (Doina Ignat), Turia (Z. Székely), Poieniști (Magda Mantu și colab.) și de la Lunca (Gh. Dumitroaia) se definesc mai clar elementele specifice din fiecare zonă.

Fig. 4. Radovanu (jud. Giurgiu). Vedere aeriană a așezării neolitice corespunzătoare ultimului nivel.

S-au analizat, mai amănunțit, cele trei grupuri de populație pătrunse în ținuturile noastre la sfârșitul neoliticului timpuriu, dinspre sud: cultura Dudești (în Muntenia) și cultura Vinča (în Banat), răspândite apoi și în ținuturile vecine, precum și cele dinspre nord-vest ale culturii ceramicii liniare (în Moldova și sud-estul Transilvaniei).

Probleme interesante s-au pus prin cercetările privind culturile din neoliticul mijlociu. Prin săpăturile din ultimii ani s-au definit mai clar elementele specifice celor mai vechi comunități ale culturii Hamangia (Al. Hașotti), originare, se pare, din nord-vestul Asiei Mici. Cercetările de pe Grădiștea Coșlogienilor (Seb. Morintz și, în ultima vreme, M. Șimon) permit aprofundarea raporturilor dintre o fază timpurie a culturii Hamangia și faza Bolintineanu de la începutul culturii Boian din Muntenia. Rezultate importante se obțin prin studierea așezării din faza Bolintineanu de la Lunca (M. Neagu), unde s-au descoperit pînă în prezent 24 de locuințe. Datorită unor modificări importante în domeniul cultivării plantelor, spre sfârșitul fazei Giulești, s-a produs o dinamizare intensă a comunităților Boian, care s-au răspândit spre sud-estul Transilvaniei și în vestul Moldovei, unde, în urma asimilării unor comunități tîrzii ale culturii ceramicii liniare, s-a format cultura Precucuteni. În sudul Munteniei, în timpul fazei Vidra, a fost o perioadă relativ calmă. S-au continuat cercetările privind faza de tranziție prin săpăturile de la Radovanu, unde au fost analizate elementele fortificației și o serie de morminte, descoperite în cuprinsul necropolei, dar și în cadrul așezării. Analiza ansamblului așezărilor din faza amintită a dus la concluzia că din nou s-a produs o dinamizare, cu totul deosebită, deoarece, față de arealul relativ restrîns de la începutul fazei, se constată o extindere spre vest, în sud-vestul Olteniei, și spre est, comunitățile ocupînd întreaga întindere a Dobrogei și mai ales spre sud, unde au ajuns pînă la țărmul Mării Egee. În regiunile ocupate, au asimilat vechea populație locală și i-au impus cultura materială și spirituală, specifică ținuturilor de la Dunăre.

Pe baza săpăturilor din ultimii ani s-au precizat periodizările culturilor Vădastra și Vinča.

După cum se știe, cultura Cucuteni reprezintă evoluția directă locală, fără intervenții din afară, a comunităților culturii Precucuteni. Cultura Cucuteni a fost intens studiată de generații de specialiști. Amintim că, pînă acum, s-au cercetat integral așezările de la Hăbășești (Vl. Dumitrescu și colab.), Trusești (M. Petrescu-Dîmbovița și colab.), Traian (Vl. Dumitrescu, H. Dumitrescu și colab.), Tîrpești (S. Marinescu-Bîlcu) iar în ultima vreme este studiată intens și așezarea de la Drăgușeni (S. Marinescu-Bîlcu) și mai ales complexul de la Poduri (Dan Monah și colab.).

Importante sînt observațiile de la Ariușd (Eug. Zaharia și Z. Székely) unde, pe fundul unor gropi, s-au găsit oase umane.

Tot în legătură cu cultura Cucuteni, amintim că s-au publicat două repertorii importante. Munca de strîngere a datelor despre așezările de tip Cucuteni-Ariușd din țara noastră a permis lui Dan Monah și Șt. Cucos să arate că, pînă în prezent, se cunosc circa 1 300 de complexe de tip Cucuteni. Prin publicarea „Repertoriului arheologic al județului Iași” (V. Chirica și M. Tanasachi) s-a ajuns la precizarea faptului că numai în cuprinsul acestui județ există aproape 500 de așezări cucuteniene.

Este de reținut faptul că, la un moment dat, comunitățile Cucuteni, din faza Cucuteni A—B, s-au extins în spre sud-vest, în nord-estul Munteniei (V. Bobi), în arealul ocupat pînă atunci de comunitățile Aldeni II.

Cercetările făcute de curînd la Aldeni au dus la unele observații interesante privind contactele dintre membrii acestui aspect cultural și cei ai culturilor vecine. În ultimul nivel de pe „Gurguiul Balaurului” de la Aldeni s-au găsit, la un loc, pe o suprafață de cîțiva metri pătrați, materiale de tip Aldeni II (numeroase), asociate cu fragmente ceramice de tip Cucuteni (A 2—A 3), cu o figurină de os de tip Gumelnița A 2 și cu o serie de cioburi din faza Petrești B, dovedind paralelismul dintre culturile și fazele menționate. (A fost publicată monografia, semnată de Ion T. Dragomir, privind evoluția acestui aspect cultural).

O atenție deosebită s-a acordat, în ultimii ani, studierii unei serii de așezări de tip tell, aparținînd culturii Gumelnița, la care participă mai mulți specialiști.

În ținuturile intracarpătice s-a desfășurat evoluția comunităților complexului cultural Tiszapolgar-Bodrogkeresztur. Reținem complexul descoperit pe Ostrovul Corbului (P. Roman și colab.), unde o serie de gropi de morminte de inhumatie, cu inventar, aparținînd perioadei de început a culturii Bodrogkeresztur, au străpuns și deranjat stratul Sălcuța.

Subliniem, de asemenea, activitatea de strîngere de către arheologi și de determinare (de Marin Cărciumaru) a semințelor carbonizate de cereale, ca și a amprentelor lor din cuprinsul diferitelor așezări neolitice. Oasele de animale domestice și sălbatice au fost strînse cu grijă în timpul săpăturilor și determinate prin grija colectivelor de la Iași (prof. Olga Necrasov, prof. Sergiu Haimovici și colab.) și București (Al. Bolomey). De curînd, au început să se facă prospecțiuni magnetice în unele așezări neolitice (ing. Moraru).

● **Adrian RĂDULESCU.** Primele dovezi ale existenței omului primitiv în Dobrogea datează din paleoliticul mijlociu (120 000—35 000 î.e.n.). Ele au fost puse în evidență în urma cercetărilor din peșterile: Cheia, „La Adam”, Gura Dobrogei și dintr-o serie de așezări deschise, situate pe văile unor terase.

În paleoliticul superior (35 000—10 000 î.e.n.), teritoriul cuprins între Dunăre și Marea Neagră s-a integrat amplului fenomen de înlocuire a omului de Neanderthal cu Homo Sapiens fosilier, documentat și de mugurele dentar descoperit în peștera „La Adam” (com. Tîrgușor).

Mezoliticul sau epipaleoliticul (10 000—5 000 î.e.n.) continuă în mod organic perioada anterioară cu progresele ei. Acum apar monoxilele și arcul cu săgeți. Descoperirile de la Satu Nou, Peștera, Seimenii Mari, Gura Dobrogei, Tîrgușor, Albești, Straja, Garvăn ș.a. reliefează, pe lîngă noi tehnici de confecționare a uneltelor din silex, începutul unui proces de sedentarizare care se va accentua în perioada următoare.

Pînă în prezent, în Dobrogea nu avem documentat un neolitic timpuriu, corespunzător din punct de vedere al cronologiei absolute culturilor Starčevo-Criș I, II și Karanovo I. Cea mai veche cultură neolitică și, în același timp, specifică Dobrogei este Hamangia. Comunitățile ei, de origini egeo-anatoliană, se integrează celui de-al doilea mare val sudic, care a contribuit la procesul de neolitizare a teritoriului carpato-danubiano-pontic. Din cele peste 50 de puncte în care a fost surprinsă această cultură,

amintim doar descoperirile de la: Ceamurlia de Jos, Baia-Golovița, Mangalia, Medgidia, Tîrgușor și, bineînțeles, Cernavodă unde a fost investigată una din cele mai mari necropole neolitice din Europa. Aici, aproape în fiecare mormînt se află depus, în scopuri rituale, un idol feminin din lut ars — simbol al fecundității și fertilității solului, putînd spune, astfel, că aceste figurine reprezintă primele transpuneri materiale ale unor reprezentări și idei religioase.

Societatea neolitică va cunoaște o permanentă evoluție, ajungînd în timpul culturii Gumelnița la realizarea, pe un vast spațiu, a unei profunde unități etnice și culturale. Dobrogea a jucat un rol particular în geneza acestei culturi, pusă foarte bine în lumină de cercetările întreprinse în tell-ul de la Hirșova — unul dintre cele mai mari din Europa — unde nivelurile gumelnițene formează un strat de 6 m. În timpul culturii Gumelnița, spiritualitatea umană va cunoaște o mare dezvoltare, amintînd în acest sens doar faptul că acum se construiesc adevărate sanctuare.

Davae și cetăți geto-dacice

Ce observații prilejuiesc noile rezultate arheologice legate de cunoașterea aprofundată a istoriei și civilizației geto-dacilor?

De la cronologia așezărilor geto-dace la sistemul de construcție al fortificațiilor

● **Alexandru VULPE.** Unul din cele mai importante rezultate ale cercetărilor arheologice din ultimii ani este îmbogățirea substanțială a informației cu privire la primele mențiuni literare despre geți, informație apărută în secolul al V-lea î.e.n., în scrierile lui Herodot și Tucidide. După ce s-au comparat aspectele culturale, în mod succesiv, începînd cu cultura materială a zonei unde autorii antici îi localizează prima oară pe geți, cu zonele învecinate, s-au obținut următoarele rezultate:

1. Aria locuită de geți este mult mai întinsă decît ținuturile cuprinse între Balcani și Dunăre.

2. Această cultură materială unitară nu se limitează la epoca primelor mențiuni din sursele antice sau cea a evenimentelor evocate în acestea — respectiv campania lui Darius împotriva sciților — ci poate fi extinsă în timp mult înapoi, pînă către mijlocul veacului VII. Ținînd seama că această cultură, pe care o putem, fără nici o ezitare, numi getică, derivă în sens genetic din cultura Basarabi a Hallstattului mijlociu, sîntem îndreptățiți a considera încă din sec. VIII î.e.n. aproape tot spațiul carpato-dunăreano-pontic ca fiind locuit de un popor ce avea aceeași civilizație, aceleași credințe, aceeași limbă și pe care izvoarele literare antice ni-l fac cunoscut mai tîrziu sub numele de geți și de daci.

În toată această vastă arie s-au descoperit numeroase așezări și necropole care constituie patrimoniul informațional, pe baza căruia s-au clădit toate concluziile și ipotezele arheologice și istorice din zilele noastre. Să ne oprim puțin asupra așezărilor. S-au identificat și cercetat pînă în prezent un număr apreciabil de așezări din diferite etape ale mileniului I î.e.n. în întreg spațiul carpato-danubiano-pontic. O constatare, care, cred, prezintă un interes deosebit, este faptul că multe din davae-le din perioada de maximă dezvoltare a civilizației geto-dacice (perioada Burebista-Decebal) au rădăcini adînc implantate în trecut. Astfel, cele trei davae de pe malul stîng al Siretului, menționate în *Geografia* lui Ptolemeu, Piroboridava, Tamasidava, Zargidava (identificate respectiv cu Poiana, Răcătău și Brad) își încep o evoluție neînteruptă încă din secolele V—IV î.e.n. Dar mai interesant este că locul pe care s-au înălțat și dezvoltat aceste davae atrăsese deja, încă din epoca bronzului, pe locuitorii din preajmă, strămoși direcți ai geto-dacilor, care și-au durat aici un centru tribal întărit cu șanț și val de pămînt. Mai apoi, la începutul epocii fierului (în secolele X—IX la

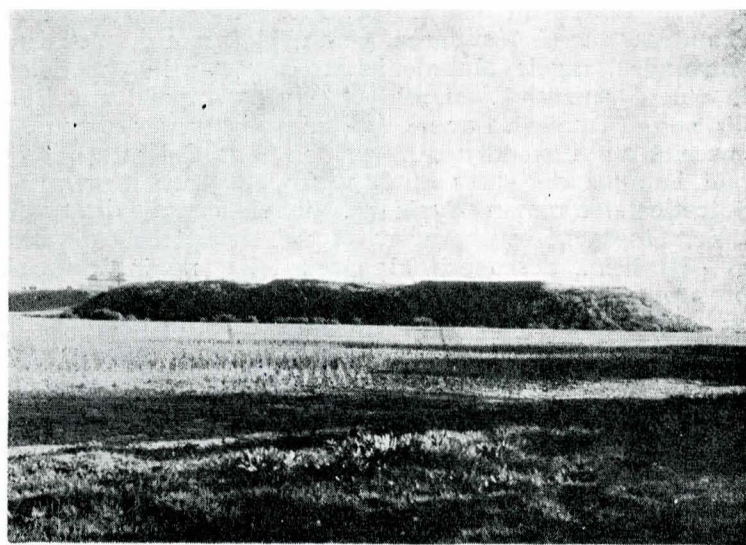

Fig. 5. Promontoriul (surprins în 1984) pe care se află *dava* de la Popești (jud. Giurgiu).

Brad, în secolul VIII la Poiana), fortificațiile au fost refăcute și cetățile din nou locuite. Desigur, n-avem de unde ști cum se numeau aceste cetăți în vremurile mai îndepărtate, dacă denumirile din sec. I e.n. s-au perpetuat din timpuri străvechi (deși n-ar fi total exclus), dar revenirea populației spre a locui mereu pe aceleași locuri trebuie privită, pe lângă condițiile topografice favorabile, drept o dovadă a continuității de viață din zona respectivă.

Exemplele citate mai sus din Moldova reprezintă un fenomen constatat și în alte părți ale țării noastre. Iată astfel marea *dava* de la Popești, pe Argeș, lângă București, despre care se presupune că ar putea fi chiar aceea *Argedavon*, pomenită în decretul dat în cinstea lui Aconion din Dionysopolis. Locuită încă de la începutul epocii bronzului (sfîrșitul mileniului III), a fost prevăzută cu un puternic sistem de fortificații în sec. VIII î.e.n., în timpul culturii Basarabi, cînd promontoriul pe care este situată așezarea (fig. 5) a fost tăiat pînă la nivelul apei Argeșului de cel puțin două șanțuri, avînd fiecare cîte un val de pămînt, pe care se înălța, desigur, o palisadă. După o scurtă întrerupere în sec. VI—V viața își reia activitatea în sec. IV î.e.n., iar în sec. II î.e.n. cetatea începe a fi intens locuită și continuă din plin pînă în primii ani ai erei noastre, cînd generalul roman Sextus Aelius Catus îi curmă existența prin strămutarea unui mare număr de geți la sud de Dunăre.

Aș mai dori să adaug ceva despre cea mai veche așezare pe care o putem numi *dava*. Asupra sensului acestui termen s-au purtat discuții. Cred că cea mai firească soluție este aceea de a lua ca model localitățile purtînd acest sufix și care au putut fi identificate și cercetate și pe cale arheologică. În această categorie intră cele trei localități de pe Siret, mai sus-amintite, apoi Petrodava, la Piatra Neamț, Cumidava, la Rîșnov, Buri-dava, la Ocnița, județul Vîlcea, Ziridava, la Pecica, județul Arad etc. Constatăm astfel că toate aceste așezări, care au fost intitulate *dava* în antichitate, erau centre ale vieții politice, religioase, economice, erau fortificate, pe scurt erau mici capitale ale unor formațiuni tribale. Prin urmare, nu orice fel de așezare din Dacia întrunea cele necesare definiției date mai sus conceptului de *dava*, ci doar cele cu însemnătate deosebită.

În acest sens socot că cea mai veche așezare din Dacia, descoperită pînă acum, și care corespunde noțiunii de *dava* este cea de la Zimnicea, unde săpăturile arheologice au constatat un strat intens de locuire încă din sec. IV î.e.n. Această locuire a putut fi apoi urmărită pe parcursul a aproape patru veacuri, sfîrșitul davei de la Zimnicea situîndu-se probabil în aceeași vreme cu evenimentul strămutării geților la sud de Dunăre amintit mai sus. Nu cunoaștem numele acestei dava; ea nu figurează în lista lui Ptolemeu, întocmită în sec. II e.n. pe date culese la sfîrșitul sec. I e.n., pentru simplul fapt că la

data respectivă nu mai exista. Sînt șanse ca *dava* de la Zimnicea să fi fost acea cetate de pămînt pe care Alexandru, regele Macedoniei, a cucerit-o în 335 î.e.n., în cursul scurtului său raid întreprins împotriva geților din stînga Dunării. Dar nu este improbabil nici ca cetatea cucerită de Alexandru să fi fost în zona Celeiului, puțin mai la apus de vărsarea Oltului unde, mai tîrziu, s-a ridicat cetatea romană *Sucidava*. Numele acesteia din urmă, tipic geto-dacic, coroborat cu vestigii arheologice din sec. IV—III î.e.n., descoperite în același loc, ne îngăduie să presupunem că și aici va fi existat, încă din sec. IV î.e.n., un centru tribal getic al cărui nume este plauzibil să fi fost tot *Sucidava* și, așa cum pe bună dreptate s-a susținut, numele tribului respectiv să fi fost cel de *sucii*.

● **Mircea BABEȘ.** În cadrul tematic mai larg al discuției noastre despre geto-daci, aș dori să abordez unele probleme legate de fortificațiile din cea de-a doua epocă a fierului. Trebuie de la început să precizăm că interesul de care se bucură în prezent cercetarea arheologică a acestor fortificații nu este motivat, cum s-ar putea crede, doar de spectaculozitatea descoperirilor. Înainte de toate este vorba de o orientare conștientă, care pornește de la existența obiectivă în teren a unor monumente de caracter

IV—III î.e.n. (Poiana, Răcătău, Brad, Tinosu, Zimnicea, Bîzdîna, Pecica etc.). În unele cazuri, lucrările de fortificare mai vechi, ruinate de timp sau distruse în evenimente războinice, nu au mai fost folosite în perioada clasică, în altele se presupune că ele au fost reamenajate și reutilizate și, în sfîrșit, există situații cînd aceste lucrări au fost organizate abia în faza finală a locuirii. Se cunosc chiar și unele așezări de tip *dava* care nu au fost deloc fortificate, fiind protejate doar de ravene naturale; de ex.: la Cîrlomănești, unde platoul este înconjurat de pante abrupte, iar orice urme de lucrări artificiale de apărare lipsesc (fig. 6).

Altfel stau lucrurile în cetățile propriu-zise, de caracter pur militar (de ex.: Blidaru, Piatra Roșie, Bîtca Doamnei) unde, în principiu, datele extreme ale locuirii sînt și cele ale construcției, respectiv dezafectarea fortificației. Pe baza materialelor arheologice descoperite în poziții stratigrafice clare, ca și a elementelor specifice de arhitectură se poate încerca o sincronizare fină a fazelor de fortificare, pe zone mai mici sau mai largi. În aria bine delimitată a Munților Orăștiei, de pildă, o atentă comparație a fortificațiilor ar putea da rezultate relevante sub aspect cronologic. Este de presupus că acolo un studiu

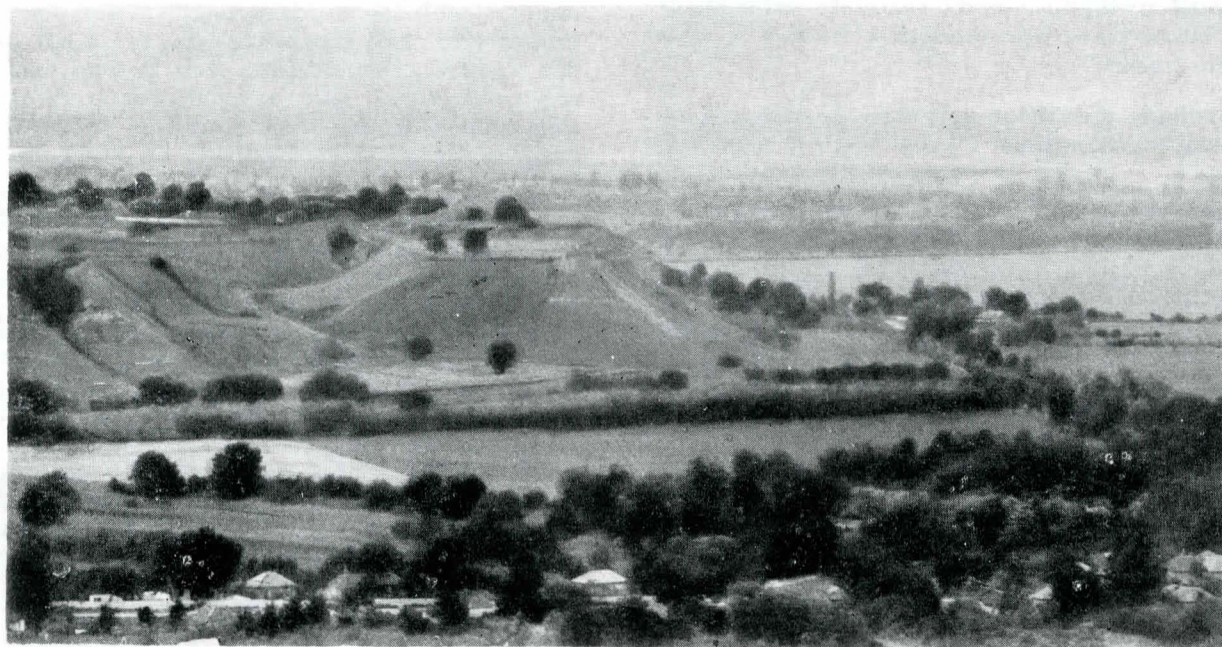

Fig. 6. Cîrlomănești (jud. Buzău). Vedere generală.

pur sau predominant militar, adesea sărace sau chiar foarte sărace în material arheologic, dar fără de cunoașterea cărora reconstituirea habitatului antic, a organizării politico-militare, a tehnicii și concepției constructive, a relațiilor cu alte medii, în ultimă instanță a istoriei culturale și politice a geto-dacilor nu ar fi decît incompletă, lacunară. Săpăturile arheologice au dus, în ultimii ani, la o sporire considerabilă a cunoștințelor noastre în acest domeniu, începînd cu însăși baza documentară. Mai mult decît atît, s-au făcut și unele încercări de sinteză, fortificațiilor fiindu-le dedicate capitole speciale în cele două monografii privind arhitectura geto-dacilor, semnate de I. Glodariu și D. Antonescu. În ciuda acestor progrese, se simte încă nevoia unor clarificări de ordin metodologic și de terminologie și, nu mai puțin, a unei cronologii solide, indispensabile oricărui studiu cu finalitate istorică.

Din punctul de vedere al cronologiei, este evident că problemele pe care le ridică *asezările fortificate* (majoritatea *davaelor*) sînt deosebite de acelea ale *cetăților* (sau „fortificațiilor independente”, cum le numește I. Glodariu). Așezările au, de regulă, o durată de folosire mai îndelungată decît fortificațiile ce le apără și, deci, cronologia așezării nu coincide cu cronologia lucrărilor de fortificație. După cum se știe, adesea, importante locuiri de tip *dava* din perioada clasică (sec. II î.e.n. — I e.n.) continuă sau suprapun, după o întrerupere, așezări din sec.

adîncit, tehnic, de arhitectură va pune în evidență similitudini sau elemente identice la fortificațiile ridicate sau refăcute în aceeași vreme, prin munca aceleiași echipe de arhitecți și meșteri pietrari. În acest fel s-ar putea preciza diferențiat amploarea reală a operei centralizate de fortificare atribuite lui Burebista, respectiv lui Decebal. Pe spații mai largi, o asemenea încercare de sincronizare ar fi de natură, pe de o parte, să stabilească evoluția tehnicii fortificațiilor și originea diferitelor ei elemente, iar, pe de altă parte, să constituie o bază temeinică pentru eventuale concluzii istorice. În măsura, doar, în care se constată faze sincrone de construcție și refacere, de distrugere parțială sau abandonare a fortificațiilor se poate face legătura cu evenimente istorice, atestate literar sau presupuse, care le vor fi acuzat. Pe același temei este posibilă o distincție clară între fenomenele de caracter local și cele de caracter general.

În lumina acestor considerații, mai mult teoretice, cercetările viitoare trebuie să evite unele tendințe ce se manifestă în prezent în încercările de a plasa în timp evoluția așezărilor, respectiv fortificațiile geto-dacice din perioada clasică. Pe de o parte, este vorba de tendința de a data începuturile lor mai timpuriu decît o permit materialele arheologice recoltate; este, între altele, cazul cetăților de la Costești și Ocnița, care, după autorii săpăturilor, ar începe încă din sec. II î.e.n., dar care nu au livrat mate-

Fig. 7. Cîrlomănești. Aspect din săpătură. Sanctuar rectangular cu altar de lut ornamentat.

Fig. 8. Cîrlomănești. Statuetă zoomorfa din lut (lup).

riale tipice din această vreme. Mai evidentă este, pe de altă parte, tendința de a fixa în bloc, fără argumente concrete, data finală a multor așezări și fortificații ale perioadei clasice la începutul sec. II e.n. Este ușor de sesizat aici influența considerentelor istorice asupra unor datări, care trebuie să se întemeieze înainte de toate pe faptele arheologice. Se pornește de la ideea preconcepută, după care numai războaiele traiane au putut pune capăt existenței acestor stațiuni, chiar și în zone care în mod sigur au rămas în afara teatrului de operațiuni militare și a granițelor viitoarei provincii (de ex.: în Crișana, Banat sau chiar în Moldova). Or, este un fapt constatat că într-o serie de astfel de stațiuni, precum Piatra Roșie, Piatra Craivii, Sighișoara-Wietenberg în Transilvania, Pecica în Banat sau Bîtea Doamnei în Moldova, lipsesc descoperirile sigur databile după primul sfert al sec. I e.n., ceea ce implică încetarea locuirii cu mai multe decenii înainte de momentul cuceririi romane. Avînd în vedere ansamblul datelor cronologice de care dispunem în prezent, se impune con-

cluzia că sfîrșitul unor davae și cetăți se plasează de-a lungul unei perioade de timp mai mari, ce a premers cucerirea romană a Daciei, fiind legat ipotetic fie de evenimentele războinice ale vremii lui Burebista (Cetățeni, Zimnicea, Piscu Crăsani, Cîrlomănești), fie de acțiunile ofensive romane conduse de Sextus Aelius Catus (Popești) sau de Tiberius Plautius Silvanus Aelianus (Tinosu), fie de războaiele dacice ale lui Domitian și Traian. În sfîrșit, în unele cazuri va fi fost vorba de evenimentele politico-militare de importanță locală, neînregistrate de autorii antici.

Din cele spuse aici, rezultă necesitatea ca în studiul așezărilor și fortificațiilor geto-dace să se pună un accent mai mare pe problemele de cronologie. Mai ales, se simte nevoia publicării loturilor existente de materiale relevante cronologic din stațiunile cele mai importante ale celei de-a doua epoci a fierului, pe cît posibil în contextul lor exact de descoperire. Pe o astfel de bază lărgită, dezideratul unei cronologii proprii a civilizației geto-dace (paralele și independente de sistemele cronologice Latene și clasic, greco-roman) va putea fi atins într-un viitor nu prea îndepărtat, de acesta beneficiind nu numai domeniul special al așezărilor și fortificațiilor ci, în ansamblu, studiul istoriei strămoșilor îndepărtați ai poporului român.

● **Silvia TEODOR.** În ceea ce privește teritoriul est-carpatic, aici s-au făcut intense cercetări în cetățile dacice de la Răcătău, Brad și Poiana precum și în alte așezări întărite contemporane, cum sînt acelea de la Barboși, județul Galați, Cîndești și Fîtionești, județul Vrancea, Bîtea Doamnei și Cozla, județul Neamț, Tisești, județul Bacău, și altele, o atenție deosebită acordîndu-se și numeroaselor așezări neîntărite care, cum s-a observat prin cartarea lor, sînt grupate în jurul acelor fortificate. Cele mai multe dintre așezările fortificate se află pe poziții dominante de teren, cum sînt terasele înalte din stînga Siretului unde s-au cercetat așezările de la Barboși, Poiana, Brad și Răcătău și, de asemenea, pe terase sau platouri amenajate pe dealurile de pe o parte sau alta a rîurilor Bistrița și Trotuș.

Facem precizarea că, în ansamblu, aceste cetăți se deosebesc între ele prin unele detalii privind sistemul de construcție al valului de pămînt însoțit de un șanț larg (Poiana, Cîndești, Brad), al zidului din piatră cu sau fără palisadă (Bîtea Doamnei, Cozla) sau numai palisadă și un șanț (Barboși). Cîteva din aceste cetăți, cum sînt cele de la Poiana, Cîndești, Brad, Răcătău, au fost locuite intens și în perioada anterioară cînd, alături de alte așezări getice fortificate din centrul și nordul Moldovei: Stînești (sec. VI—III î.e.n.), Cotnari (sec. V—III î.e.n.), Arsura (sec. IV—III î.e.n.), Moșna (sec. V—II î.e.n.), Bunești (sec. III î.e.n.) și altele — care erau reședințe administra-

tive, religioase și locuri de refugiu — au constituit un adevărat bastion împotriva numeroaselor invazii (sciți, celți, bastarni, sarmați), tot mai frecvente, începând din secolul V î.e.n., unele populații nord-estice fiind atrase de prosperitatea și bogăția cetăților grecești și așezărilor geto-dacice. În acest sens, menționez faptul că cetățile geto-dacice cu ziduri de piatră din Moldova, deși nu prezintă aceeași monumentalitate ca cele din Munții Orăștiei, se aseamănă în ceea ce privește amplasarea pe poziții înalte și dominante, amenajarea platoului și a teraselor, fortificarea pantelor cu ziduri de piatră sau palisadă, amenajarea în interior a unor sanctuare din alinamente de tamburi etc.

În ultimii ani în cetatea de la Brad s-au făcut importante observații de ordin urbanistic, descoperindu-se o piață centrală pavată cu piatră, o locuință „palat” și lăcașuri de cult alcătuite asemenea celor din marile centre dacice din Munții Orăștiei.

Populația din așezările dacice fortificate a cunoscut o ascensiune rapidă începând cu secolul al III-lea î.e.n. și mai ales în perioada Burebista—Decebal când, așa cum se poate ușor remarca din descoperirile arheologice recente, s-au dezvoltat agricultura, meșteșugurile, în special metalurgia fierului, orfevreria, olăritul, apoi artele ș.a. Ultimele cercetări efectuate în cetatea dacică de la Poiana, județul Galați, identificată în anul 1931 de către Radu Vulpe cu *Piroboridava* din *Geografia* lui Ptolemeu, atestă, pe lângă o remarcabilă dezvoltare a civilizației locale, și intense legături cu lumea grecească și romană. Descoperirea din 1985 a unui tezaur monetar callatian din bronz din perioada autonomă, alături de alte multe obiecte grecești, indică prezența efectivă, aici, a negustorilor greci, ilustrând, și pe plan istoric, o strânsă legătură care a existat permanent și nemijlocit cu coloniile grecești vest-pontice. Aceste legături și influențe se remarcă în general în toate categoriile de obiecte descoperite și mai ales în ceramică. Modelele importate se impun prin calitatea lor și se alătură elementelor tradiționale iar unele, cum sînt uneltele din fier folosite în agricultură, datorită randamentului lor superior, înlocuiesc uneori vechile unelte mai puțin rentabile. Se poate demonstra că în ultimele niveluri de locuire (Poiana III—IV), accesoriile de îmbrăcăminte, podoabe (fibulele, cerceii, brățările și altele) sînt lucrate pe loc în ateliere proprii, dacii de aici lărgindu-și preocupările în toate domeniile artisanale.

Se înțelege că nu toate cetățile geto-dacice din teritoriul est-carpatic au atins importanța economică a acelor de la Poiana, Brad sau Barboși, importante centre meșteșugărești și negustorești. Unele, precum cetățile de la Bitca Doamnei, Cozla și Titelca-Tisești, de exemplu, se dezvoltă mai mult ca centre militare și religioase, ele fiind amplasate astfel, ca și cetatea de la Barboși, pentru a asigura apărarea împotriva unor invazii de dincolo de munți sau din sudul Dunării.

După transformarea Daciei în provincie romană, la est de Carpați nu s-au mai amenajat așezări fortificate, populația dacică în curs de romanizare preferînd așezările deschise, întinse ca suprafață, cum sînt cele de la Dumbrava, județul Iași, Cucorăni, județul Botoșani, și altele, în care s-au efectuat, de asemenea, intense cercetări.

● **Panait I. PANAIT.** Teritoriul Bucureștilor a cunoscut în ultimii ani o intensă investigație arheologică, condiționată, în multe puncte, de amplele transformări edilitar-urbanistice. Practic se organizează, anual, șapte pînă la zece șantiere, în afara intervențiilor din zonele de construcții. Cele mai valoroase descoperiri ale anilor 1984—1985 privind civilizația traco-geto-dacă provin din stațiunea Chitila-Fermă. Primele intervenții pe acest mal al luncii joase a Colentinei s-au făcut de către Vasile Boroneanț în 1983. Campaniile 1984—1985 au confirmat, cu argumente incontestabile, că la Chitila-Fermă a existat o așezare „tip Coslogeni” care se constituie ca o verigă de legătură între intensă etapă de locuire din epoca bronzului, cultura Tei, și Hallstatt. Au fost studiate cîteva locuințe în care s-a găsit o cantitate apreci-

Fig. 9. Cadre didactice și studenți de la Facultatea de istorie și filozofie pe șantierul arheologic Vitan-Bîrzești, București.

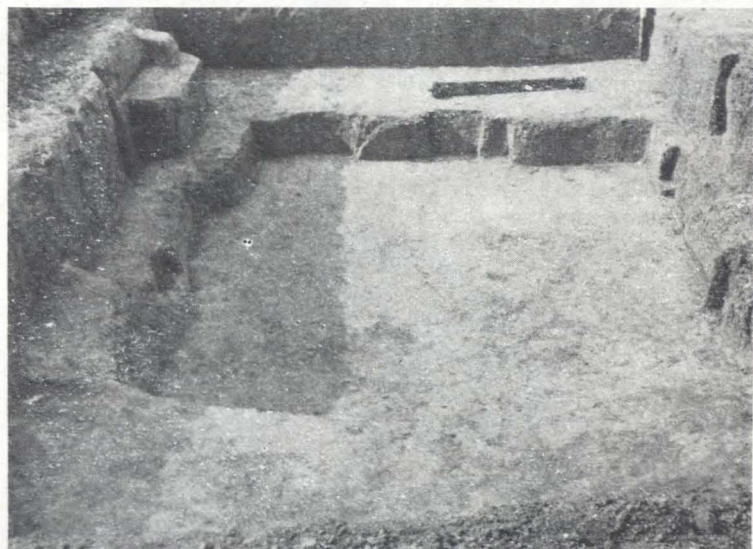

Fig. 10. Șantierul arheologic Vitan-Bîrzești. Locuința nr. 22.

abilă de vase din lut, precum și cîteva obiecte din metal considerate de către descoperitorul lor a fi „primele și cele mai vechi cunoscute pînă acum din prima epocă a fierului în Cîmpia Română”. Este vorba de un cuțit, o sulă, un ac de cusut cu urechi și o aplică semilunară. Cronologic, monumentele de la Chitila sînt mai tîrzii decît acelea de la Radovanu, aparținînd culturii Coslogeni dar anterioare vestigiilor de la Cățelu Nou.

Mileniul I a fost în atenția arheologilor din cadrul Muzeului de Istorie și Artă al municipiului București prin săpăturile de la Militari—Cîmpul Boja și Vitan—Bîrzești. În această stațiune, plasată în vatra fostului sat Bîrzești, a existat, în sec. II—III, o așezare a dacilor liberi în inventarul căreia sînt prezente și obiecte de factură romană. Într-una din locuințe s-au găsit o situlă romană, ceramică roșie romană provincială alături de vase Latene ș.a.

● **Gheorghe POPILIAN.** Cercetările arheologice din ultimii ani efectuate în Oltenia constituie un deosebit progres în ceea ce privește cunoașterea culturii materiale și spirituale a geto-dacilor.

Dacă, pînă nu de mult, cercetările arheologice se limitau la marele complex de la Ocnița, cetatea de la Polovragi și la alte cîteva așezări mai mici, cele efectuate, în prezent, în fortificațiile geto-dacice de la Coțofenii din Dos, Bizdina, Sucidava și Sprincenata au lărgit nebănuit de mult orizontul cunoștințelor despre această epocă.

Primele fortificații din așezarea de la Coțofenii din Dos datează, după cum o afirmă Vlad Zirra, conducătorul săpăturilor arheologice, de la jumătatea secolului al V-lea î.e.n., avînd asemănări evidente cu așezările fortificate de la Stîncești, Moșna, Cotnari ș.a., din nordul Moldovei. Cetatea de la Coțofeni se deosebește însă prin faptul că, alături de olăria locală, lucrată cu mîna, ca-

racteristică pentru tot spațiul getic, se găsește din plin ceramica de inspirație greacă. De altfel atestarea, fără nici un echivoc, a legăturilor geto-dacilor din această regiune cu lumea grecească o constituie numeroasele fragmente ceramice din categoria cu „figuri roșii“, produs prin excelență al civilizației grecești.

Sistemul de fortificație consta dintr-un zid apărut de un șanț săpat în față. Construit din cărămizi de mari dimensiuni, zidul avea două fețe exterioare între care era plasat un embleton.

Același sistem de fortificație a existat la Bizdina, așezată pe dreapta Jiului, la circa 35 km spre sud de Coțofeni. C. Tătulea a datat această cetate în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Chiar dacă există un decalaj cronologic între începuturile acestor două cetăți, totuși, datorită faptului că acestea continuă să fie locuite, cu unele mici întreruperi, până în secolul I e.n., ele pot fi considerate contemporane. Există, după cum rezultă din cercetările efectuate acum, este adevărat nu prea intense, similitudini în construcția fortificațiilor, a locuințelor și în inventarul arheologic. Aceste cetăți geto-dacice constituiau un adevărat sistem de apărare a văii Jiului, din care mai făceau parte fortificațiile încă necercetate (sau cercetate parțial) de la Dobrești, Padea, Bucovăț, Sușița, Poiana, precum și cele de la Izvor, Godeni, Stoina și Căpreni de pe Valea Amaradiiei.

O altă categorie de *davae* geto-dacice o reprezintă cele constituite în secolul al II-lea î.e.n. În general, sistemul de fortificație din această categorie constă dintr-un șanț și un val.

Rezultatele cele mai spectaculoase sînt cele obținute de C. Preda în cetatea de la Sprîncenata (jud. Olt), aflată pe malul stîng al Oltului, și de C. Tătulea la Sucidava, cu unele constatări legate de eventuala stabilire a momentului dispariției *davaelor* geto-dacice de la sud de Carpați — după opinia acestor cercetători — în a doua jumătate a secolului I e.n., în urma apariției romanilor la Dunărea de Jos, și nu la mijlocul secolului I î.e.n. în urma acțiunii lui Burebista.

● **Adrian RĂDULESCU.** Cercetările arheologice întreprinse în Dobrogea, în ultimele decenii, au relevat, printre altele, bogăția deosebită a civilizației geto-dace pentru tot intervalul corespunzător sec. VI—I î.e.n. Orizontului cultural getic timpuriu îi corespund așezările de tipul celor de la Tariverde, Nuntași, Vișina, Sarichioi, Sarinasuf, precum și marile cetăți de refugiu de la Beidaud și Beștepe. Lui i se integrează, de asemenea, marile necropole de incinerare din sec. V—IV î.e.n. de la Satu Nou, Bugeac, Enisala, Murighiol, Canlia etc.

Cultura autohtonă este unitară în esență pe întreg teritoriul locuit de geți; unele elemente aparte ale civilizației autohtone din Dobrogea se datorează doar contactului mai timpuriu cu civilizația greacă, ce a determinat și trecerea mai rapidă către forme de manifestare speci-

Fig. 11. Satu Nou (comuna Oltina, jud. Constanța), 1983. Zidul de incintă al cetății dacice de la Valea lui Voicu.

Fig. 12. Satu Nou, 1984. Zidul de incintă văzut dinspre Sud.

fice celei de-a doua epoci a fierului.

Secolele VII—VI î.e.n. au fost pentru Dobrogea o epocă de adînci transformări în cadrul societății băștinase traco-getice. Judecată în context sud-est european, civilizația geto-dacică din Dobrogea înregistrase progrese substanțiale ca urmare a dezvoltării sale locale.

Prin întemeierea Histriei, Tomisului și Callatisului, asistăm la fenomenul pătrunderii civilizației grecești și pe litoralul vest-pontic, fapt ce nu a fost izolat ci s-a încadrat în vastul proces de colonizare greacă, ce s-a petrecut la Marea Mediterană și Marea Neagră. Geto-dacii vor prelua în mod creator o serie întreagă de elemente materiale și spirituale ale civilizației helene. Colonizarea greacă a litoralului, cu efecte ce au depășit aria Dobrogei, a însemnat un nou impuls sudic asupra permanentei dezvoltări a societății autohtone geto-dace.

Că a fost un întins proces de simbioză între cele două civilizații — grecească și geto-dacică — o demonstrează atât vechile descoperiri din orașele grecești Histria, Tomis și Callatis, dar și din teritoriile lor rurale (ex.: Tariverde), cit și descoperirile mai recente de la Istria, Cogealac, Nuntași (toate aflate în teritoriul histrian) și mai ales cele din fortificația greco-indigenă de la Albești.

Un important câștig al cercetării arheologice din ultima vreme l-a reprezentat identificarea primelor *davae* în Dobrogea, care par să se dateze în sec. III—I î.e.n., respectiv în perioada maximei înfloriri a civilizației geto-dace. La Satu Nou, com. Oltina, în punctul „Valea lui Voicu“ a început relativ recent cercetarea unei asemenea dave care, prin modul de amplasare (pe un martor de eroziune care domină Valea Dunării pe o mare distanță), sistemul de fortificare (val și zid de apărare), tipurile de locuințe și alte complexe anexe (cuptoare, vetre), se integrează cunoscutului sistem de fortificație geto-dacic din perioada clasică (fig. 11—12). Deși cercetările sînt abia la început, ele au putut pune în evidență grosimea deosebită a stratului de locuire de aici (de peste 2,50 m), precum și legăturile strînse avute cu orașele grecești de pe litoralul vest-pontic. Acestui sistem autohton de apărare îi aparțin și alte *davae* identificate prin cercetări periegetice și aerofotogrammetrice (acestea din urmă efectuate de Simion Al. Ștefan de la Muzeul de Istorie

al R. S. România — București) la Izvoarele, Aliman, Raso-
sova etc. Prin tot ceea ce au mai reprezentativ, *davaele*
getice identificate recent în Dobrogea sînt întru totul ase-
mănătoare centrelor politico-militare de același tip de la
Răcățău, Brad, Barboși, Cîrlomănești, Piscu Crăsani, Oc-
nița, Sprîncenata ș.a.

● **SZEKELY Zoltan.** Cercetările întreprinse, în ul-
timii ani, în văile Oltului și Tîrnavei Mari permit o mai
bună cunoaștere a tipologiei așezărilor și a locuințelor
populației dacice, cu desprinderea unor concluzii de or-
din cronologic. În general, așezările dacice se află pe tera-
sele riurilor sau în văile laterale ale acestora (Sf. Gheor-
ghe, Reci, Cernat, Turia, Moacșa, Sălașuri, Filiaș), nefiind
întărite cu șanț și val. Faptul că așezările se află, de obi-
cei, pe teren deschis indică drept ocupație de bază a popu-
lației agricultura și creșterea vitelor. La Cristur (jud. Har-
ghita) și la Sălașuri (jud. Mureș), forma de locuire a fost
bordeul în pămînt de formă pătrată (dimensiunile de 4
× 4 m), cu vatra lutuită de formă dreptunghiulară; pe baza
ceramicii cu grafit găsite în bordei, așezările de la Cris-
tur se încadrează în Latène II. Așezarea de la Sălașuri
cu locuință de formă dreptunghiulară se poate data, pe
baza monedelor republicane romane, în secolul I î.e.n.
În valea Oltului, o așezare situată pe vîrfului unui munte
denumit „Vîrf ascuțit” este datată de două monede de ar-
gint — imitații locale după drahmele lui Alexandru Ma-
cedon.

În afară de așezări deschise, neîntărite, dacii au con-
struit, în această parte a țării noastre, cetăți și așezări
fortificate înconjurată cu zid de piatră sau de pămînt
și șanț (Covasna, Valea Casinului, Jigodin, Racu, Zetea
etc.), ce au servit, în caz de pericol, drept refugiu pen-
tru populație.

Tipurile de locuințe dacice — semibordeul și locu-
ința de suprafață — s-au dezvoltat pe fond local din
prima vîrstă a fierului. Cetățile construite pe dealuri
apărate cu val de piatră, cu șanț sau cu zid de piatră
arată un sistem de fortificare specific local.

Etnosul autohton geto-dacic și sinteza daco-romană

**Ce descoperiri deosebite ilustrează continuitatea lo-
cuirii și unitatea culturii materiale și spirituale a
populației autohtone pe întreg teritoriul de azi al
țării noastre?**

**Locusteni și Gropșani, două mari stațiuni arheologice
din Oltenia**

**Domus procuratoris la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.
Teritoriul histrian în atenția cercetărilor arheologice
sistematice**

**Cultura Drîdu — moment de încheiere a procesului
de etnogeneză românească**

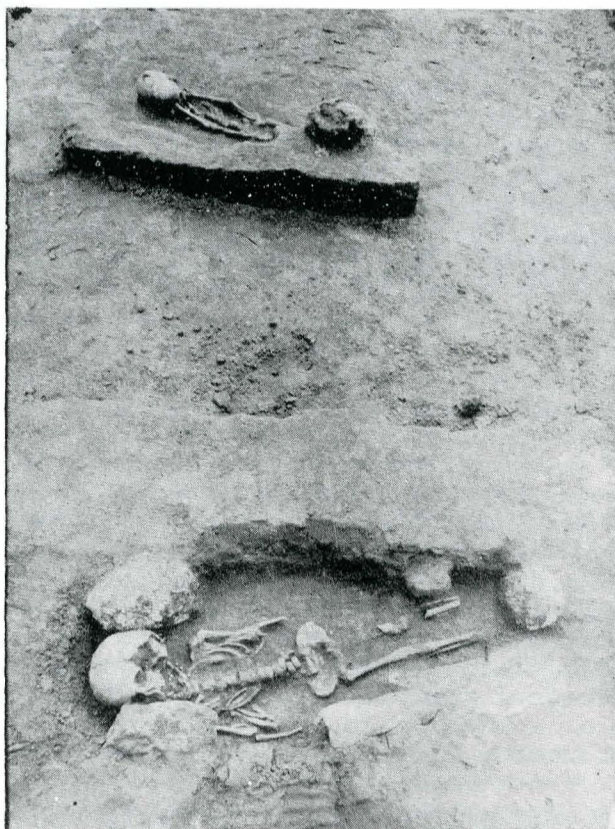
● **Gheorghe POPILIAN.** Cele mai spectaculoase re-
zultate ale cercetării arheologice românești din ultimii ani
au fost obținute în direcția unei depline argumentări a
continuității dacice și daco-romane. Este îndeajuns să
amintim aici cercetările efectuate la Soporu de Cîmpie,
Obreja (din Transilvania), Locusteni (din Oltenia) și Eni-
sala (din Dobrogea) ale căror rezultate dovedesc, nelăsînd
loc nici unei îndoieli, persistența dacilor în timpul stăpî-
nirii romane în Dacia și Moesia.

În ultimii doi ani, descoperirilor mai vechi din Olte-
nia li se pot adăuga datele noi obținute, fie prin cercetări
de suprafață (Chindeni, Ghercești, Pielești, Drănic etc.),
fie prin săpături arheologice (Dioști, jud. Dolj). Săpăturile
de la Dioști, efectuate într-o necropolă daco-romană din
sec. II—III, au scos la iveală morminte (asemănătoare cu
cele de la Locusteni) în care, alături de material de pură
factură romană, persistă și material de tradiție dacică.

Cercetările recente, prin numărul și varietatea lor,
confirmă continuitatea daco-romană după retragerea ad-
ministrației romane din Dacia, astfel că vechea și falsă
„teorie” a retragerii din Dacia a întregii populații, sus-

Fig. 13—14. Locusteni (jud. Dolj). Necropola daco-romană (sec.
II—III e.n.). Morminte de incinerare și inhumare.

ținută de adepții lui Roesler, este acum infirmată pe de-
plin de noile documente arheologice.

Așezarea nr. 2 de la Locusteni, săpată aproape în în-
tregime, datează din secolele IV—V e.n. Sistemul de con-
strucție al locuințelor, instalațiilor de încălzire, ceramica,
întreaga cultură materială indică faptul că locuitorii din
această așezare erau urmașii aceleiași populații daco-ro-
mane din secolele anterioare, care a continuat să viețu-
iască pe același teritoriu. Retragera armatei și adminis-
trației romane de la nordul Dunării nu a însemnat eva-
cuarea populației romanizate din Dacia și nici schimbarea
totală a statutului acestor regiuni. Pentru statul roman,
retragera lui Aurelian nu părea decît o măsură tempo-
rară, dictată de împrejurări de moment, iar Dacia nu con-
stituia un teritoriu pierdut pentru totdeauna. Refacerea
spectaculoasă a autorității romane la nordul Dunării de
cître Constantin cel Mare confirmă acest lucru.

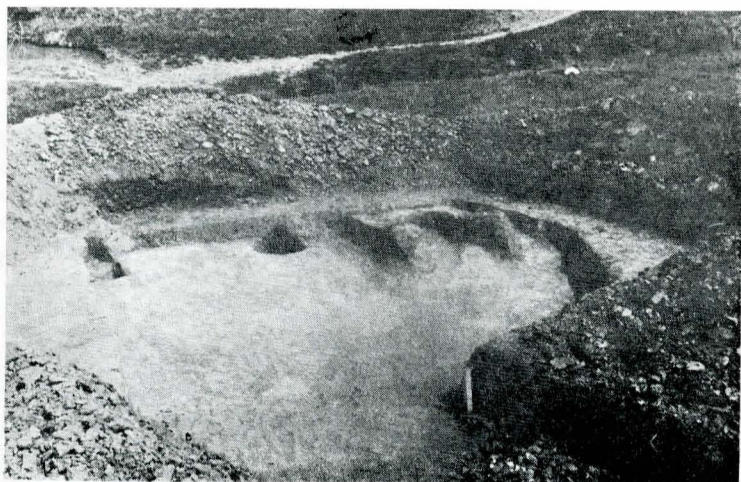

Fig. 15. Gropșani (jud. Dolj). Locuință din sec. VI e.n.

Aria de răspândire a culturii daco-romane din secolele IV—V cuprinde aproape întregul teritoriu al Daciei. În ceea ce privește Oltenia se acreditase ideea că această arie ar fi limitată la nord de *Brazda lui Novac*, dar cercetări recente au reperat mai multe așezări din această perioadă, printre care amintim numai pe aceea de la Gropșani, cercetată prin săpături sistematice. Este important de menționat că daco-romanii din nordul Dunării n-au întrerupt contactele economice, politice și spirituale cu lumea romano-bizantină din sudul Dunării. Această realitate este oglindită de materialele arheologice descoperite în timpul săpăturilor.

Și pentru veacurile următoare, care, pînă nu de mult, nu erau prea bine cunoscute în Oltenia, în ultimii ani săpăturile de la Gropșani au scos la iveală foarte multe materiale care se constituie în dovezi ale continuității noastre (fig. 15). Nu insistăm prea mult asupra tuturor categoriilor de materiale, ci ne mulțumim a scoate în evidență un singur fapt și anume acela al unității culturii materiale și spirituale a autohtonilor din această epocă de pe tot teritoriul țării noastre de azi. Această unitate se manifestă în modul de construcție al locuințelor, în ceramică etc. Unitatea culturală din secolele V—VII e.n. se datorează faptului că populația care a creat această cultură s-a dezvoltat tot pe un fond anterior unitar daco-roman. Această concluzie este valabilă atît pentru regiunile implicate direct în procesul romanizării cît și pentru acelea care n-au făcut parte din provincia romană Dacia.

● **Ioan PISO.** Interesul pe care-l trezesc cercetările arheologice de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa se datorează mai multor împrejurări: avem de-a face cu primul și cel mai venerabil oraș al Daciei romane, a fost capitala provinciei și, ceea ce rareori întîlnim pe cuprinsul Imperiului roman, se află într-o excelentă stare de conservare.

Mă voi opri pentru început la rolul de capitală a provinciei. Termenul de capitală nu trebuie înțeles în sens modern, ci în primul rînd ca sediu al unor înalți funcționari imperiali sau al unora dintre atribuțiunile acestora. Dacă privim lucrurile în felul acesta, descoperim că Sarmizegetusa nu a fost singura capitală a Daciei romane. Să-l luăm, de pildă, pe guvernatorul senatorial (*legatus Augusti pro praetore*) al provinciei, indiferent dacă prin provincie înțelegem Dacia din vremea lui Traian, Dacia Superior sau cele trei Dacii de după reforma lui Marcus Aurelius. Nu se poate nega că sediul său de comandant militar este în primul rînd pretoriul din castrul Legiunii a XIII-a Gemina de la Apulum, dar există argumente că jurisdicția civilă o exercita de obicei la Sarmizegetusa. Argumentul principal este următorul: La Sarmizegetusa se afla sediul procuratorului financiar al Daciei traiane, apoi al Daciei Superior și, în sfîrșit, al Daciei Apulensis, ori știm despre acesta din urmă că, în secolul III, îl putea înlocui ca *vice praesidis* pe guvernatorul senatorial în anumite funcții, în primul rînd în jurisdicția civilă, atunci cînd acesta se afla într-o expediție. Este deci evident că la Sarmizegetusa se afla ceea ce am numi principalul

scaun de judecată al provinciei. Unul dintre principalele rezultate ale cercetărilor din ultimii ani a fost descoperirea și identificarea sediului procuratorului financiar al Daciei Apulensis. Obiectivul, pe care-l numim *domus procuratoris*, se găsește în interiorul zidurilor, în locul intrat în literatura arheologică sub numele de Grohotea Tornească. El este mărginit spre vest de *cardo maximus*, iar spre nord de zidul nordic al orașului, ocupînd o *insula* supradimensionată. A fost pînă acum identificat în cadrul complexului un mare *horreum*, care, judecînd după marea număr de țigle purtînd ștampila Legiunii a IV-a Flavia Felix, trebuie să fi fost construit sub împăratul Traian. Acest *horreum* mărginește o *area sacra*, adică un spațiu consacrat aflat în legătură cu sanctuarul instituției. Monumentele din *area sacra* sînt cele care definesc rostul acestui spațiu și al întregului complex. Au fost descoperite 50 de monumente epigrafice de marmură: altare, baze de statui și plăci votive, dintre care multe întregi. Aproape în toate inscripțiile în care s-a păstrat numele dedicantului, acesta este procuratorul financiar al Daciei Apulensis. De-aici, de la *domus procuratoris*, porneau toate firele administrației imperiale, de aici era plătită solda trupelor și tot de aici erau supravegheați guvernatorii senatoriali, care, din pricina originii lor, erau mai puțin siguri din punct de vedere politic. Întreaga *domus procuratoris* era supusă exclusiv justiției procuratorului și se bucura de ceva asemănător cu ceea ce am numi astăzi drept de extraterritorialitate.

În cursul campaniei din 1985 a fost stabilită limita sudică a complexului. Au fost dezvelite cîteva camere, servind probabil drept oficii pentru funcționarii inferiori.

Săpăturile de la Grohotea Tornească sînt importante întîi fiindcă au scos la iveală, pentru prima oară în imperiu, sediul unui înalt funcționar imperial. Sîntem, deci, curioși să aflăm care sînt celelalte părți componente ale unui asemenea sediu. Nu puteau lipsi o biserică, unde era exercitată jurisdicția, un *tabularium*, unde era păstrată arhiva, și nici locuința însăși, pe care o bănuim somptuoasă, a procuratorului însuși.

Grohotea Tornească este importantă și pentru un alt motiv. Aici a putut fi surprinsă, mai ales în cursul cercetărilor din anul 1985, o spectaculoasă locuire post-romană. Vom începe cu observația că inscripțiile cele mai tîrzii găsite în *area sacra* datează din anii 242—245 și 251—253. Cîndva după această dată o parte din clădiri au fost dezafectate și au fost construite altele noi, de pildă chiar în *area sacra*. Inscripțiile amintite și statuile de divinități sparte, se pare, intenționat și împrăștiate pe o mare suprafață, se află în dărîmătura de sub noile construcții. Cum este greu de crezut că i s-ar fi permis cuiva să se războiască în timpul provinciei cu statuile divinităților, avem tot dreptul să presupunem că zidurile cu pricina vor fi construite după părăsirea oficială a Daciei din 271. Ar fi și greu de închipuit că populația rămasă ar fi uitat de la o zi la alta cum se construiesc zidurile cu mortar. Oricum am răspunde la aceste întrebări, un lucru este sigur: toate zidurile romane, inclusiv cele mai tîrzii, au fost rupte de un adevărat sistem de canale de drenaj. De ce a fost nevoie de acestea? După anul 271 șanțurile de apărare ale orașului nu au mai fost întreținute și s-au umplut cu apă, ceea ce a dus la ridicarea pînzei freatice și la inundații în timpul ploilor. Canalele aveau și deservau locuințele. Una dintre aceste locuințe, avînd o structură de lemn, a fost cercetată în anul 1985. Distingem, prin urmare, două faze de locuire postromană în Grohotea Tornească — una în care s-au utilizat încă structuri de piatră și a doua, după dărîmarea în mare parte a zidurilor, cînd erau, se pare, preferate structurile de lemn. În zonă am descoperit ceramică databilă din secolul IV pînă prin secolele VIII—IX. Precizările privind cronologia așezării postromane le așteptăm de la cercetările viitoare.

În ceea ce privește planurile de viitor, dorim, din motive lesne de înțeles, să ne concentrăm eforturile asupra sediului procuratorului financiar din Grohotea

Tornească, dar și asupra celui mai grandios monument săpat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cel cunoscut sub numele de *aedes Augustalium*. De la săpăturile întreprinse aici cu multă competență de C. Daicoviciu, dar rămase, din păcate, neterminate, s-au scurs 60 de ani, perioadă în care au apărut în Italia și diverse provincii numeroase analogii, creîndu-se posibilități de reinterpretare. Este ceea ce am încercat să fac împreună cu colegul Alexandru Diaconescu. Concluziile noastre, care vor fi în curînd publicate, sînt în esență următoarele: Avem la început de-a face cu un for religios, în al cărui capăt vestic se află Capitoliul, încă nesăpat. Acestui for religios i s-a adăugat un for administrativ, intrat în mod eronat în literatură sub numele de Palat al Augustalilor. În for se intra dinspre *cardo maximus* printr-o poartă triumfală încă nedevelită. Curtea era mărginită înspre est și vest de criptoporticuri, iar în centrul ei se afla o statuie imperială ecvestră, ca în forul lui Traian din Roma. Așa-zisa „curte mică a Palatului Augustalilor“ este de fapt o basilică, locul unde-și exercitau jurisdicția duumvirii coloniei. În partea de est și de vest a basilicii se află cite un *tribunal*. Sub cel de est se găsește carcera și nu o cameră de tezaur. Basilica era mărginită spre sud de un rînd de încăperi, între care încăperea centrală a putut fi identificată pe baze epigrafice și a analogiilor cu *curia*, deci cu sediul ordinului decurionilor. Sub *curia* se află două camere de tezaur și nu cisterne, cum se crezuse. Alte două încăperi serveau drept sedii duumvirilor și edililor, iar *aedes Augustalium*, atestată epigrafic, nu ocupa mai mult decît o încăpere amenajată ulterior.

Sarmizegetusa pierde deci un Palat al Augustalilor, dar cîștigă un nou for. Nu ne îndoim că săparea întregii zone în viitorii ani va aduce numeroase date valoroase pentru istoria Daciei și pentru întreaga istorie romană.

Rezultatele științifice, oricît de impresionante, ar putea fi umbrite dacă nu vom fi în stare să conservăm monumentele în ritmul cercetării. Rugăm, deci, să ni se acorde tot sprijinul pentru ca Sarmizegetusa romană să devină ceea ce merită să fie — una dintre cele mai frumoase și mai căutate stațiuni arheologice din sud-estul Europei.

● **SZEKELY Zoltan.** Prezența populației dacice sub stăpînirea romană este atestată în sud-estul Transilvaniei de descoperirile arheologice de la Simonești (jud. Harghita), așezările de la Sf. Gheorghe, Reci și castelele romane de la Brețcu, Olteni și Boroșneu Mare (jud. Co-

vasna). Așezarea de la Simonești este datată de o monedă romană imperială din a doua jumătate a secolului II e.n., iar vasele dacice găsite în lagărele militare amintite atestă existența populației dacice în sec. II—III e.n. Permanența și continuitatea populației daco-romane sînt dovedite de o ceașcă dacică găsită în așezarea de la Reci, datată de moneda împăratului Constantius II în sec. IV e.n., iar descoperirile daco-romane de la Poian și Bezid (sec. V—VI e.n.) ilustrează evoluția istorică a populației la mijlocul mileniului I. Din etapa următoare, secolele VI—VIII e.n., descoperirile din valea Tîrnavei Mari, de la Filiași, Cristur, Simonești în valea Oltului, la Poian, Angheluș, Sf. Gheorghe, Cernat atestă o continuitate a populației și a culturii autohtone, conviețuirea cu slavii încheiată prin asimilarea acestora din urmă. În sec. VIII e.n. se dezvoltă o cultură unitară care are la bază cultura daco-romană și influența bizantină. Dezvoltarea acestei culturi se poate urmări în întreg inventarul locuințelor din așezările de la Angheluș și Cernat pînă în sec. XI. Populația autohtonă din etapa Poian (sec. V—VI) era deja creștină, dovadă fiind cele două vase decorate cu cruci găsite în așezarea de la Poian și o amforă cu semn creștin, găsită la Tîrgu Secuiesc (fig. 18).

Cercetările executate în sud-estul Transilvaniei au dovedit astfel o continuitate de locuire în zonă din cele mai vechi timpuri și de-a lungul primului mileniu al e.n.; descoperirile arheologice prezintă un aspect rural al culturii populației autohtone care, avînd o origine comună daco-romană, s-a dezvoltat unitar, în cursul mileniului I, pe ambii versanți ai Carpaților.

● **Adrian RĂDULESCU.** Un fenomen care se poate sesiza și pe care îl subliniem — în ciuda unei puternice înfrîuriri a civilizației grecești și apoi a celei romane — este acela al persistenței etnosului autohton geto-dacic pînă în sec. III e.n. Astfel, în diferite complexe funerare din Dobrogea, precum și în așezări rurale, toate datate în sec. I—III e.n., s-au găsit, alături de ceramică romană, vase getice dintre cele mai tipice.

Începuturile stăpînirii romane la gurile Dunării au fost extrem de anevoioase și, de fapt, inițial, numai cele trei orașe de pe țărmul mării, cu micile lor zone înconjurătoare, constituiau posesiunea directă a romanilor, ele fiind puse sub oblăduirea guvernatorului Macedoniei.

Cucerirea Dobrogei de către romani s-a încheiat — după cum se știe — în anul 27 î.e.n. Pentru a opri răs-

Fig. 16. Vas de lut din sec. VIII descoperit la Poian (jud. Covasna).

Fig. 17. Cap de zeiță descoperit în castrul roman de la Olteni (jud. Covasna).

Fig. 18. Amforă din secolul V, descoperită la Tîrgu Secuiesc.

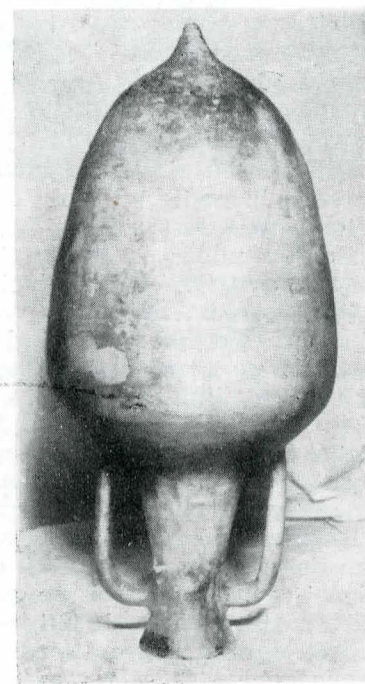

Fig. 19. Vedere generală asupra aşezării din secolele VI—VII de la Bezid, jud. Harghita.

Fig. 22. Rasova, 1983. Interiorul castrului roman.

Fig. 20. Aspect de şantier în aşezarea (sec. VII—VIII) de la Cernat, jud. Covasna.

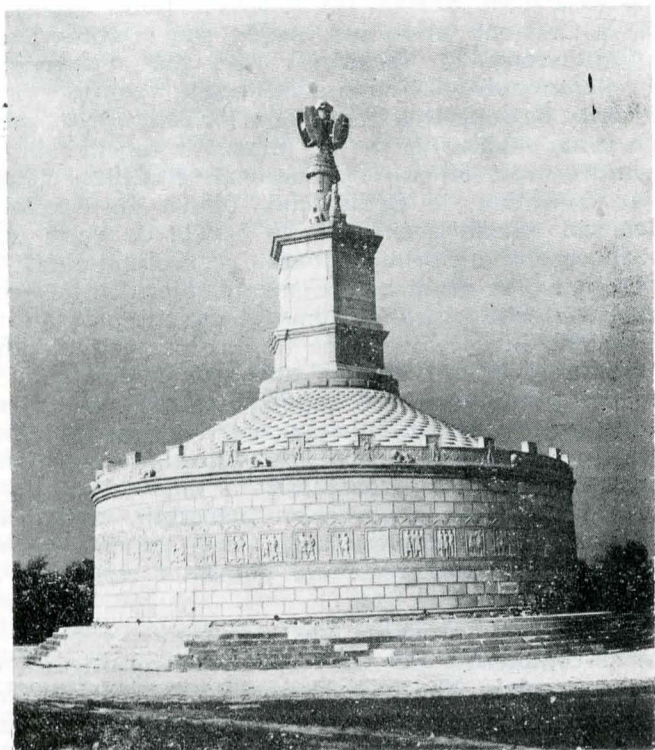

Fig. 21. Monumentul Tropaeum Traiani, vedere după restaurarea ştiinţifică efectuată în ultimii ani.

coalele geţilor şi luptele dinastice din cadrul regatului trac, romanii vor întreprinde reforme administrative în urma cărora Dobrogea va face parte din provincia Moesia începând cu anul 46 e.n.

Procesul de romanizare în Dobrogea a fost deosebit de amplu şi profund, civilizaţia romană pătrunzând pe întregul teritoriu al Dobrogei. Pe lângă vechile oraşe greceşti, care vor cunoaşte din ce în ce mai mult civilizaţia romană, în sec. I—VI e.n. vor fi construite numeroase alte oraşe, cetăţi şi fortificaţii. O atenţie specială va fi acordată cetăţilor de pe limesul dunărean: *Durostorum*, *Sacidava*, *Axiopolis*, *Troesmis*, *Noviodunum*, *Aegyssus* ş.a., dar şi oraşelor din centrul Dobrogei (*Tropaeum Traiani*, *Ulmelum* etc.) — puternice centre de iradiere a civilizaţiei romane în mediul autohton geto-dacic.

Stăpînirea romană, procesul de formare a poporului român, înalta civilizaţie romană din Dobrogea sînt în mod excepţional ilustrate de monumentul triumfal de la Adamclisi, a cărui conservare (nucleul şi metopele) reprezintă un model muzeografic şi ştiinţific (fig. 21).

Dezvoltarea economică a Dobrogei, petrecută, cu mici întreruperi, pînă în sec. VI e.n., a fost brusc întreruptă de invaziile avaro-slave şi bulgare, care au zdruncinat şi Imperiul bizantin. Trebuie însă reliefat faptul că deja în sec. I—II e.n. exista aici o populaţie numeroasă, deja romanizată, procesul de însuşire a civilizaţiei romane continuînd şi adîncindu-se continuu timp de alte patru secole.

● **Dan Gh. TEODOR.** În legătură cu problema fundamentală a istoriei poporului nostru, aceea a etnogenezei şi continuităţii româneşti, în decursul anilor au fost constant coroborate datele oferite de izvoarele scrise cu dovezile arheologice, precum şi cu cele lingvistice, antropologice sau etnologice, ceea ce a dus la obţinerea unor serii de rezultate de un mare interes ştiinţific, vizînd îndeosebi aspecte de ordin social-economic, cultural sau cronologic, pe temeiul cărora s-a putut contura tabloul de ansamblu al evoluţiei societăţii vechi româneşti din mileniul I al erei noastre.

În ceea ce priveşte procesul de formare a poporului şi a limbii române, avem în vedere îndeosebi aspectele cele mai importante referitoare la continuitatea dacică, apoi aceea romană, etapele şi amploarea procesului de romanizare, continuitatea daco-romană după retragerea administraţiei romane, aria geografică în care s-a desfăşurat etnogeneza românească şi, în sfîrşit, epoca în care poate fi considerată definitiv încheiată.

Numeroase aşezări şi necropole descoperite pe întreg cuprinsul vechii Dacii, încadrate în aspectele de civilizaţie provincial romană, precum acelea de tip *Bratei-Sighişoara*, *Berea-Ciurmeşti*, *Cireşanu-Ipoteşti* şi *Costişa-Botoşana* care, cu ariile lor de difuziune, acoperă tot teritoriul locuit altădată de către daci, dovedesc cât se poate de clar că procesul de romanizare a populaţiei autohtone se generalizase treptat, cuprinzând întreg spaţiul carpato-dunăreano-pontic.

Cultura materială şi spirituală a dacilor din teritoriul est carpatic a fost temeinic studiată prin intermediul unor numeroase săpături arheologice, dintre care cele mai importante sînt acelea de la Zvoriştea (jud. Suceava), Cucorâni (jud. Botoşani), Nicolina—Iasi, Poienişti şi Drăgeşti (jud. Vaslui) şi altele. Prin aceste cercetări s-au putut preciza numeroasele influenţe sau elemente ale civilizaţiei romane, pe care cultura dacilor liberi le-a asimilat în decursul a cîtorva secole de strînsă şi multiple relaţii, se poate spune cu aceleaşi consecinţe ca şi teritoriile care au făcut parte din provincia romană Dacia.

Confruntată cu fenomenul marilor migraţii încă din sec. III e.n., Moldova va avea de suferit consecinţele acestor pătrunderi de populaţii în tot timpul primului mileniu al e.n. Este meritul cercetărilor arheologice ca acelea întreprinse la Liteni şi Botoşana (jud. Suceava), Miorcani şi Nichiteni (jud. Botoşani), Leţcani şi Nicolina (jud. Iasi), Costişa şi Davideni (jud. Neamţ), Dodeşti, Birlad-Valea Seacă şi Bogdăneşti (jud. Vaslui) ş.a. de a fi relevat mai concret atît conţinutul civilizaţiei autohtone din veacurile IV şi V e.n., cît şi cultura materială a sarmaţilor, goţilor sau taifalilor cu care băştinaşii au venit în contact.

Procesul istoric de formare a poporului român s-a bucurat de o atenţie deosebită; au fost continuate săpăturile în cunoscutul centru meşesugăresc de la Lozna-Străteni (jud. Botoşani), datînd din sec. VI—VIII, precum şi aşezările de la Drăgeşti, Gura Idrici şi Banca (jud. Vaslui) şi Izvoare-Bahna (jud. Neamţ). Întreprinse în scopul cercetării exhaustive a obiectivelor menţionate, săpăturile arheologice din ultimii ani oferă, neîndoielnic, noi şi importante dovezi de ordin ştiinţific prin intermediul cărora va fi posibilă elucidarea unor importante aspecte din îndelungata şi complexa evoluţie a societăţii locale de la est de Carpaţi.

Lăudabil este aportul tot atît de însemnat adus de cercetările arheologice din această parte a ţării noastre şi în ceea ce priveşte cunoaşterea perioadei secolelor VIII—IX, vreme cînd se consideră că procesul de etnogeneză românească se încheiase. În acest sens, valoroase rezultate au oferit cercetările de la Oituz (jud. Bacău), Fălciu şi Epureni (jud. Vaslui), Cîmpineanca şi Budeşti (jud. Vrancea) şi, mai recent, cele de la Borniş şi Izvoare-Bahna (jud. Neamţ). Prin aceste săpături s-au obţinut noi dovezi despre conţinutul culturii vechi româneşti de tip *Dridu*, răspîndită de altfel pe întreg teritoriul carpato-dunăreano-pontic, despre etapele ei de evoluţie, precum şi despre cronologia şi interferenţele ei. Relevînd unitatea evidentă a civilizaţiei autohtone de la est de Carpaţi cu restul teritoriului vechii Dacii, cercetările arheologice întreprinse în ultimii ani în Moldova au pus la dispoziţie date noi, pe temeiul cărora s-au putut defini componentele etnice de bază care au participat la procesul de etnogeneză românească.

Monumentele medievale — mărturii elocvente ale permanenţei şi unităţii istorice româneşti

Civilizaţia medievală românească — proces unitar pe tot spaţiul românesc

● **Radu POPA.** Cu cîteva decenii în urmă, seria cronologică cunoscută a monumentelor medievale româneşti începea din secolul al XIV-lea, odată cu constituirea deplină a statelor feudale româneşti în teritoriile

de la sud şi răsărit de Carpaţi. Este un merit esenţial al cercetării arheologice de a fi coborît în timp cu patru sau chiar cinci secole punctul de pornire al acestei serii. Dispunem azi, mulţumită săpăturilor din Transilvania dar şi din teritoriile româneşti extracarpatiche, de numeroase monumente — cetăţi de pămînt şi lemn dar şi fortificaţii de piatră, reşedinţe feudale fortificate, turnuri-locuinţă, capele de curte, complexe monastice ş.a. — care acoperă întreaga perioadă dintre secolul al IX-lea şi secolul al XIV-lea. Ele atestă, printre altele, maturizarea treptată a noilor relaţii feudale în sinul societăţii româneşti, etapele succesive de organizare teritorial-politică a acestei societăţi aflate pe drumul cristalizării vieţii statale proprii şi, din această cauză, monumentelor despre care este vorba li se potriveşte atît calificativul de „medievale” cît şi cel de „feudale”.

Aş începe exemplificarea acestor afirmaţii cu evocarea grupului de mari fortificaţii de pămînt şi lemn identificate sau cercetate în ultimele două-trei decenii în Transilvania, la Dăbîca şi Cluj-Mănăstur în jud. Cluj, la Vladimirescu în judeţul Arad, la Biharea în judeţul Bihor, la Pescari în judeţul Caraş-Severin şi în alte locuri, dateate în secolele IX—X. Acestora li se alătură fortificaţii de zid datînd din aceeaşi vreme, cum este cetatea de la Moldoveneşti (jud. Cluj), care-şi găseşte, de altfel, analogii grăitoare, ca tehnica de construcţie sau ca tip de monument, la sud de Carpaţi, la Slon (jud. Prahova), de pildă, sau pe Dunăre la Păcuiul lui Soare (jud. Constanţa).

Cetăţile pomenite corespund cronologic primei etape de structurare social-politică feudală a societăţii româneşti, reflectată şi de izvoarele scrise ce pomenesc împrejurările istorice de la cumpăna secolelor IX—X şi din cursul secolului al X-lea. O etapă cu puţin mai tîrzie, aceea a voievodatelor constituite în cuprinsul „ţărilor” medievale româneşti în cursul secolelor XI—XIII, şi-a primit o semnificativă ilustrare prin cercetările şi descoperirile produse mai ales în regiunile de locuire omogenă şi densă românească ce însoţeau, în exterior şi interior, întreg arcul carpatic. Am în vedere, printre altele, complexele de la Cuhea azi Bogdan Vodă (jud. Maramureş), unde au fost puse în valoare vestigiile reşedinţei familiei voievodale a Bogdăneştilor, de la Giuleşti din acelaşi judeţ Maramureş, de la Ilidia (jud. Caraş-Severin), Streisîngeorgiu, Strei, Răchitova şi Peşteana (jud. Hunedoara), sau de la Comana de Sus (jud. Braşov). Avînd evidente analogii în teritoriile româneşti de la sud şi răsărit de Carpaţi, la Poienari (jud. Argeş), de pildă, la Cetăţeni tot în jud. Argeş, sau la Bîtea Doamnei (jud. Neamţ) şi Vornicenii Mari (jud. Suceava), aceste monumente — cunoscute acum, pentru prima oară, prin descoperirea temeliiilor lor sau corect dateate de pe urma săpăturilor — au îmbogăţit considerabil patrimoniul istoric şi cultural naţional. Reşedinţa feudală de la Sînnicolau de Beiuş (jud. Bihor) din secolul al XI-lea sau reşedinţa cnezială cu capelă de curte de la Streisîngeorgiu, din prima jumătate a secolului al XII-lea, ne permit azi să urmărim fenomenul înlocuirii în mediul românesc a arhitecturii de lemn şi pămînt prin arhitectură de zid, în aceeaşi vreme în care respectivul proces s-a produs şi în centrul sau sud-estul continentului, în zone mai privilegiate sub aspectul condiţiilor istorice. Aceste vestigii nu au importanţă doar ca monumente de arhitectură şi artă, ci, reflectînd într-un mod specific lumea satelor româneşti în mijlocul cărora au apărut şi ale căror nevoi le-au îndeplinit, au valoarea unor mărturii cu înţeles foarte larg, privind evoluţia social-politică şi cîştigurile din domeniul civilizaţiei ale societăţii româneşti.

Din aceeaşi categorie de documente istorice fac parte şi complexele de viaţă spirituală românească datînd din secolele X—XIII descoperite în ultima vreme. La Voievozi în nordul Bihorului, de pildă, în inima unei zone de deal şi munte, unde izvoarele scrise din secolele XIV—XV atestă prezenţa cîtorva zeci de sate româneşti, au fost scoase la lumină resturile unui aşezămînt de cult

și de viață spirituală ale cărui începuturi coboară în secolul al XII-lea, pentru a nu mai vorbi de cunoscutele monumente rupestre de la Murfatlar (jud. Constanța) care, datînd de la sfîrșitul secolului al X-lea, au pus într-o lumină cu totul nouă rădăcinile locale și relațiile exterioare ale spiritualității românești din vremea anterioară deplinei constituirii a statelor medievale proprii.

Pentru a rezuma, cred că cercetările și descoperirile la care m-am referit vădese două categorii esențiale de ciștiguri. Pe de o parte, ele permit reconstituiri istorice care coboară mai departe în trecut cu două-trei sau chiar cu patru secole în raport cu informațiile din izvoarele de cancelarie, cu documentele scrise, iar prin această ilustrează în mod convingător ideea de permanență a evoluției societății românești în teritoriile de la Carpați și Dunăre. Pe de altă parte, descoperirile evocate, ca și multe alte cercetări ce nu au putut fi pomenite aici, oglindesc caracterul unitar al desfășurării proceselor istorice în toate teritoriile românești în etapa care se întinde de la încheierea procesului etnogenezei poporului nostru și pînă la afirmarea noastră pe scena răsăritului Europei.

● **Alexandru ANDRONIC.** În problematica complexă pe care o abordați dumneavoastră voi sublinia, chiar de la început, că, în cadrul structurilor social-economice și teritoriale din spațiul românesc extracarpatic răsăritean, arheologii medievaliști au acordat o deosebită atenție cercetării zonale, pe subunități geografice, cum sînt, de exemplu, „cîmpurile“, „codrii“ sau „tările“, acele *Voievodate de Vale*, genial intuitive de marele nostru istoric Nicolae Iorga și din ce în ce mai evident scoase la lumină de noile cercetări arheologice efectuate în așezările fortificate din secolele IX—XI (Fundul Herței), în așezările rurale din secolele XII—XIII și aglomerațiile — viitoare centre urbane — din secolele XIII—XIV (Iași), precum și în cele mai vechi orașe medievale românești din secolul al XIV-lea (Suceava).

Arheologia medievală românească a putut să ajungă la importanta concluzie istorică, aceea că la noi orașul medieval este produsul unui îndelungat proces social-economic intern, favorizat și de condițiile istorice de la mijlocul secolului al XIV-lea din această parte a Europei. Totodată, s-a subliniat că la est de Carpați primele nuclee urbane au luat naștere acolo unde s-au înregistrat, alături de condițiile fizico-geografice și demografice optime, o evoluție ascendentă a unei așezări rurale și un minimum de securitate politică.

Astfel, pe baza datelor obținute de cercetarea arheologică în cele mai importante obiective medievale din Moldova, un loc aparte, sub raportul reliefării unei vieți urbane avansate, îl ocupă descoperirile mai vechi și mai noi de la Baia, Suceava și Iași, datînd din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Aceste descoperiri, dovedind, pe de o parte, continuitatea populației autohtone, iar, pe de altă parte, vechimea satelor, orașelor și fortificațiilor noastre, reprezintă elemente concrete ale feudalizării societății românești și la est de Carpați, ca un proces unitar pe tot spațiul românesc și unde geneza orașelor medievale s-a concretizat în forme specifice, în așa-zise modele, cum sînt, după părerea noastră, modelul Iașilor, cel al Băii sau al Sucevei.

În ceea ce privește modelul Iașilor, surprinzător de edificatoare au fost cercetările întreprinse în ultima vreme care au confirmat datele oferite de izvoarele scrise, menționînd tîrgul Iașilor, în anii 1388—1391, ca centru urban românesc. Ansamblul descoperirilor arheologice medievale pe parcursul a treizeci de ani de cercetare începînd din 1956, la care se adaugă și cele din ultimii ani datorate efortului întreprins de Voica Maria Pușcașu și Nicolae Pușcașu în vatra istorică a Iașilor, reprezintă mărturia cea mai elocventă a permanenței și unității istorice românești, monumentele noastre feudale — printre care și cele de la Iași — necesitînd și o mare atenție în privința salvării, conservării și restaurării lor, precum și a valorificării lor sub raport muzeistic.

● **Panait I. PANAIT.** S-a apreciat mai de mult pe baza bogăției de vestigii arheologice că zona Bucureștilor, parte componentă a Vlăsiei, se află înglobată într-o formațiune statală locală existentă în secolele IX—XI. Sînt identificate pînă în prezent, numai în raza municipiului, peste 30 de așezări, cea mai intensă și mai persistentă în timp plasîndu-se în centrul de azi al Capitalei. Observațiile recente, făcute pe șantierele de construcții, confirmă faptul că de la Piața Națiunilor Unite — Opreț și pînă spre Podul Șerban Vodă, malul stîng al Dîmboviței a fost populat de locuințe, gropi de bucate, cupoare etc. aparținînd fazei vechi românești. Descoperirile numismatice, la rîndul lor, fac dovada prezenței colectivității umane în secolele XII—XIII în acest punct al Bucureștilor, indicîndu-se astfel o continuitate de viață în perioada organizării statale feudale. În mijlocul vastei vetre s-a zidit, în secolul al XIV-lea, cetățuia Bucureștilor peste fundațiile căreia meșterii lui Vlad Țepeș au ridicat, în anii 1458—1459, cetatea de reședință domnească.

Arheologia bucureșteană confirmă recent că, în perioada sa de organizare, orașul de pe malurile Dîmboviței făcea parte dintr-o aglomerare de sate. În ultimii doi ani au fost făcute săpături în vetrele fostelor așezări rurale de la Birzești, Dealul Piscului, Mănești-Buftea, Văcărești, toate datînd din secolele XIV—XVI. Numai pe teritoriul municipiului sînt precizate, pînă în prezent, 12 din cele peste 40 de vechi sate. Cu acest prilej s-au studiat tipurile de așezare, de locuință, cimitire, recuperîndu-se un bogat inventar alcătuit din unelte, obiecte de podoabă, resturi textile, monede, arme etc. Cert este faptul că acest inventar vădește un stadiu avansat al creației materiale locale, angajarea pieței bucureștene în circuitul de mărfuri europene, difuzarea unor articole de factură orășenească în lumea satelor învecinate ș.a. Pe această bază s-a putut ajunge la concluzia că legătura dintre oraș și sat stă la baza dezvoltării urbei locale.

● **Adrian RĂDULESCU.** Este un fapt general recunoscut că administrația bizantină a fost restabilită în forme perfect conturate în regiunea Dunării de Jos, în urma campaniei victorioase a lui Ioan Tzimiskes, întreprinsă în 971, împotriva lui Sviatoslav. Începînd de la această dată, pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea, Dobrogea va constitui provincia bizantină Paradunavon (Paristrion).

Perioada este cunoscută și prin refacerea vechilor fortificații romano-bizantine, cît și prin construirea altora noi. În cadrul celor dintii amintim: *Dinogetia* (Garvăn), *Noviodunum* (Isaccea), *Troesmis* (Iglița), *Carsium* (Hîrșova), *Axiopolis*-Cernavoda, *Capidava*, iar din cea de-a doua categorie: *Păcuiul lui Soare*, *Rasova*, *Nufăru*.

Este epoca în care, în condiții de relativă siguranță, se înregistrează dezvoltarea impetuoasă a agriculturii, a meșteșugurilor și comerțului, fenomen probat de descoperirile arheologice: unelte agricole, locuri pentru depozitarea cerealelor, ateliere meșteșugărești și de bijuterii, o mare cantitate de ceramică deosebit de variată etc. În același timp, ca urmare a comerțului desfășurat pe teritoriul provinciei, au fost descoperite și numeroase tezaure monetare, cît și un mare număr de piese izolate (1 100 la *Dinogetia*, 1 300 la *Păcuiul lui Soare*, 1 500 la *Isaccea*).

Răscoala fraților Petru și Asan, cu toate implicațiile politice pe care le-a avut, apoi cucerirea Constantinopolului de către participanții la cea de-a patra Cruciadă, urmată de formarea Imperiului latin, au complicat și destabilizat situația politică la Dunărea de Jos.

După marea invazie tătară din 1241, asistăm la o ușoară înviorare economică a Dobrogei și o revenire a ei în sfera politică bizantină.

În condițiile fărîmîțării țaratului bulgar și decăderii puterii bizantine, în jurul Țării Cavernei se va consolida statul feudal al lui Dobrotici. În această vreme, negustorii genovezi domină marele comerț al Mării Negre din puternicele lor centre economice de la gurile Dunării: Chilia, Licostomo, Cetatea Albă ș.a.

În zona Silistra — *Păcuiul lui Soare* s-a stabilit, pe baza descoperirilor monetare, existența unui despotat, condus de Ioan Terter, fiul lui Dobrotici.

Fig. 23. Enisala, cetate în Dobrogea stăpinită de Mircea cel Mare

În fața presiunii otomane, țaratul bulgar de Tirnovo și mai apoi și cel de la Vidin vor dispărea. Dobrogea va fi integrată Țării Românești de către Mircea cel Mare, Silistra, Isaccea și Enisala sînt centre dintre cele mai

importante în această perioadă. Dar, după dispariția marelui voievod, Dobrogea va intra progresiv în granițele Imperiului otoman, care o va stăpîni patru secole și jumătate.

Din cele subliniate mai sus, reies, pe de o parte, stadiul atins de cercetarea arheologică din ultimii ani și aria de cuprindere a problematicii sale, evidențierea unor rezultate deosebite, fără ca ideile și exemplificările aduse în discuție să epuizeze seria obiectivelor importante atacate prin săpături pe întreg teritoriul țării, iar, pe de altă parte, schițarea unor cerințe viitoare; acestea sînt legate de accentul care trebuie să se pună pe problemele de cronologie în studierea aprofundată a așezărilor și fortificațiilor geto-dace, în reconstituirile istorice care au dovedit, pe baza unor argumente concrete furnizate de faptele arheologice, în cazul unor monumente medievale (Streisîngeorgiu, Sînnicolau de Beiuș, Peșteana), o vechime mai mare a lor în raport cu informațiile din documentele scrise. Un deziderat demn de luat în seamă cu toată responsabilitatea este, în același timp, și necesitatea conservării monumentelor arheologice în ritmul cercetării, a valorificării imediate a rezultatelor științifice, cunoscută fiind importanța lor nu numai ca monumente de artă și arhitectură ci ca argumente în studierea istoriei strămoșilor poporului nostru, a evoluției social-politice a societății românești etc.

Desigur, întreaga problemă legată de evoluția proceselor istorice în toate teritoriile românești și relevate de arheologie nu se încheie aici; studii și materiale viitoare care să cuprindă prezentarea civilizațiilor geto-dace și romane, a fenomenului înlocuirii, în mediul românesc, a arhitecturii de lemn prin arhitectura de zid sau a altor aspecte ce țin de civilizația medievală românească, vin să întregască tabloul sugestiv și complex al istoriei poporului nostru, descoperirile îmbogățind, totodată, cu fiecare campanie de săpături, patrimoniul istoric și cultural național.

... Este și o invitație care ne place să o adresăm specialiștilor pentru a concretiza, în paginile revistei noastre, în virtuale studii și articole, ideile și rezultatele finale ale cercetărilor lor.

Dezbateri realizată de

Elisabeta ANCUTA-RUȘINARU

SUMMARY

The debate organized by the editorial board, with experts of some institutes of research and museums in the country, on the theme of *Valuing the heritage of the Romanian people's past*, a major target of present-day archeological research aimed at pointing out recent results obtained in the archeological research activity as well as in sketching some of the new ideas and themes, more precisely, in the area of this field concerns.

The article presents the priorities and directions in Romanian archeological research.

The fundamental problems of researching the pre-historic ages are centred round subjects of the kind concerning the process of anthropogenesis, the evolution of paleolithic civilizations on the country's territory and the process of neolithic epoch.

A great deal of the material includes a series of data and considerations regarding the Gaeto-Dacians history and civilization, that is to say, defining the area inhabited by the Gaeto-

Dacians, and establishing their material culture, derived from Basarabi culture of the middle Hallstatt culture in the 8th century B.C., the defining of the character and the chronology of settlements and fortifications, the symbiosis between Greek and Gaeto-Dacian civilizations.

The opinions concerning the Dacian-Roman synthesis, the process of ethnogenesis and Romanian continuity are accompanied by the presence of some eloquent results concerning the area of spreading and unity of the Dacian-Roman culture in the centuries following the leaving of Dacia by the Roman administration.

The paper ends with an ample chapter referring to Romanian mediaeval civilization the evoked discoveries mirroring the unitary character of the historical process which took place in all Romanian territories in the age which lasted from the end of the ethnogenesis process of the Romanian people to its assertion on the east European stage.

Oricît ar putea părea de paradoxal, este de multă vreme o certitudine faptul că despre începuturile orașului Siret se cunosc foarte puține lucruri sigure, în ciuda rolului deosebit de important al așezării în istoria de început a statului feudal al Moldovei. Aproape în totalitatea cazurilor, în care istorici consacrați sau numai oameni de cultură și-au aplecat privirile asupra istoriei vechiului Siret, paralel cu invocarea conținutului câtorva izvoare scrise (nici măcar datarea acestora nefiind acceptată în unanimitate), s-a lăsat un loc exagerat de mare tradiției¹, iar anumite toponime s-au transformat în argumente irefutabile, în ciuda faptului că existența lor *nu numai* la Siret² trebuia să îndemne la o prudență de care nu toți autorii de lucrări au făcut dovada.

Există un acord deplin al istoricilor asupra anteriorității orașului, în raport cu momentul constituirii statului feudal de la răsărit de Carpați, în adoptarea acestei poziții rolul decisiv jucîndu-l conținutul unui pasaj al unei cronici franciscane, din care reiese că, la 15 iunie 1340, „fratele Blasius și fratele Marcu au primit cu tărie coroana martiriului și au fost îngropați” la Siret³. Dacă în ceea ce privește interpretarea actului uciderii celor doi misionari catolici la Siret opiniile converg în sensul că el exprimă reacția violentă a ortodoxiei locale la acțiunile papale de convertire la catolicism a populației românești din zonă⁴, principala explicație a acestei unanimități de vederi trebuie căutată în faptul că, chiar dacă nu au îmbrăcat forme la fel de grave, acțiuni vehemente împotriva bisericii catolice s-au mai înregistrat și în alte zone ale Moldovei, virfurile feudale locale fiind direct și puternic implicate în aceasta⁵. În schimb, și acest aspect nu poate fi neglijat în nici un caz, situarea cronologică a martiriului celor doi frați (1340) nu mai întrunește aceeași unanimitate a specialiștilor, unii dintre aceștia (români și stră-

ini) înclinînd spre o datare mai tîrzie⁶, ceea ce ar conferi evenimentului (în cazul în care martiriul s-a petrecut într-un moment în care în Moldova exista o autoritate de stat) alte dimensiuni și semnificații.

Cea mai apropiată, ca dată, de mențiunea amintită este aceea din anul 1352 și este prilejuită de trecerea regelui Ludovic cel Mare al Ungariei prin regiunile nordice ale Moldovei, în drumul său spre Polonia, orașul Siret fiind pomenit cu acea ocazie⁷. Valoarea acestei informații, ca și a altora, ulterioare ei, nu mai este, însă, comparabilă cu aceea a primei știri de care a fost vorba mai sus, deoarece acestea din urmă nu fac decît să *confirme* izvoare documentare de altă natură, și anume pe cele arheologice.

În aceste condiții, apare ca foarte temerară încercarea făcută, cu multă vreme în urmă, de un reputat istoric ieșean, de a conferi Siretului un rol major în istoria politică a teritoriului est-carpatic, în perioada anterioară statului feudal de-sine-stătător, atribuind acestei așezări calitatea de sediu al unei formațiuni politice de tip cnezial sau voievodal, înscriindu-l, în acest sens, alături de așezările de la Baia și, respectiv, Suceava, în rîndul sediilor feudalității locale, anterioare mijlocului secolului al XIV-lea⁸. Evident, ca logică istorică, o astfel de atribuire face parte din categoria *verosimilului*, dar lipsa unui suport documentar chiar și elementar al respectivei ipoteze nu avansează cercetarea, în nici un fel.

Dacă situația semnalată în rîndurile precedente este mai ușor explicabilă (în lipsa unei cancelarii a autorității politice locale), fiind normal ca menționarea așezării să se facă, în izvoarele externe, numai în funcție de interese de moment și, oricum, nelegate de o autoritate locală, faptul că ea nu se ameliorează consistent nici în deceniile de început ale celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea nu face decît să îngreueze cunoașterea istoriei reale a Siretului. Într-adevăr, aceleași incertitudini, dar cu consecințe mai profund resimțite, continuă să planeze și asupra perioadei amintite, izvoarele scrise neajutînd nici să se stabilească perioada și condițiile în care Siretul a devenit „capitala” Moldovei — de unde și incertitudinile în legătură cu prezența, aici, chiar a unora din urmașii lui Dragoș — nici să se stabilească — fie chiar și numai cu un oarecare grad de certitudine — existența unei întărituri a proaspetei reședințe voievodale sau a unei Curți domnești în oraș. Și aceasta, în condițiile în care, aproape în unanimitate, lucrările închinete istoriei Siretului înseamnă cele de mai sus în categoria *cvasicertitudinilor*⁹.

⁶ V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 220.

⁷ P. P. Panaitescu, *Interpretări românești, Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 199.

⁸ N. Grigoraș, *Despre orașul moldovenesc în epoca de formare a statului feudal*, în „Studii și cercetări științifice”, Istorie, 11, 1960, 1, Iași, p. 90.

⁹ Pentru a nu mai reveni asupra acestei probleme, facem precizarea că, pînă în momentul de față, pe dealul Sasca, nu s-au descoperit nici un fel de indicii despre existența vreunei fortificații.

¹ Cf. mai ales, Ion Neculce, *O samă de cuvinte*, în care voievodului Dragoș i se atribuie construcții religioase în oraș, precum și înzestrarea acestuia cu fortificații.

² Este cazul toponimului *Sasca*, pus în legătură cu prezența voievodului Sas, la Siret, omîtîndu-se că un toponim identic se află și în apropiere de Baia (cf. Simeon Reli, *Orașul Siret în vremuri de demult*, Cernăuți, 1927, p. 22; N. Iorga, însuși, confirmă legătura făcută de S. Reli între toponimul amintit și voievodul Sas — cf. recenzia făcută de către marele savant lucrării amintite a lui S. Reli, în „Revista istorică”, 14, 1928, p. 210).

³ L. Wadding, *Annales Minorum ordinum a S. Francisco Institutorum*, Quaracchi, ed. 3, 7, 1932, p. 242. Anul 1340 este acceptat de marea majoritate a istoricilor români, care s-au referit la acest episod (cf. mai ales G. Moisesescu, *Catolicismul în Moldova pînă la sfîrșitul veacului al XIV-lea*, București, 1942, p. 87; v. și C. C. Giurescu, *Țiguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, p. 270).

⁴ Ștefan Ștefănescu, „Întemeierea” Moldovei în istoriografia românească, în „Studii”, 12, 1959, 6, p. 48.

⁵ Avem în vedere mențiunile documentare din anii 1332 și 1347, în care virfurile feudalității locale românești (*potentes illarum partium*) sînt acuzate de papalitate că și-au însușit, cu forța, bunuri ale episcopiei Milcoviei, după invazia tătarilor (*Documenta Romaniae Historica*, D, Relații între Țările Române, 1, 1977 p. 22, 34).

În ceea ce ne privește, nu ne sfiim să afirmăm că a considera problemele de mai sus ca rezolvate nu sprijinim cercetarea temeinică a istoriei Siretului; o apreciere foarte atentă cu descifrarea nuanțată a tuturor categoriilor de izvoare permite pași înainte pe acest drum. Conștienți de seriozitatea dificultăților care însoțesc cunoașterea istoriei începuturilor orașului Siret, autorii săpăturilor arheologice care se întreprind în acest oraș sînt primii care să simtă *importanța decisivă* pe care o capătă izvorul arheologic, el neputînd fi confruntat, în această încercare, cu nici un alt izvor de oarecare consistență.

*

Dintr-un anume punct de vedere, se poate stabili o similitudine între sarcinile fundamentale ale cercetărilor arheologice de la Siret și cele la care au trebuit să răspundă cercetările similare de la Suceava și Baia, această similitudine avîndu-și originea în necesitatea stabilirii vechimii orașelor respective și în obligația de a se confrunța datele oferite de cercetările arheologice cu ceea ce, în mod curent, se credea că se știe despre vechimea așezărilor în discuție. Tocmai de aceea, și în cazul Siretului a fost necesară organizarea săpăturilor arheologice după alte criterii decît simpla cunoaștere a *nucleului principal* al orașului vechi, sondarea unei suprafețe cît mai întinse fiind singura cale de obținere a datelor pe care se pot încerca judecăți cu privire la vechimea locuirii în *așezarea medievală* (situație identică cu cea de la Suceava)¹⁰, pentru ca abia după aceea, prin restrîngere, să se identifice nucleul vechiului oraș.

Făcînd distincție între atestarea locuirii omenеști, în general, pe teritoriul Siretului, și, respectiv, vechimea *așezării medievale* de aici, se impune precizarea că cele mai vechi descoperiri arheologice de pe teritoriul orașului, care să prezinte importanță pentru discuția de față, datează din secolele X—XI. Concret, este vorba de vase întregibile și de fragmente ceramice, descoperite, în principal, în curtea spitalului orașenesc, dar și în zonele imediat înconjurătoare¹¹, ele, astfel de descoperiri, lipsind cu desăvîrșire din alte suprafețe cercetate arheologic, în cuprinsul orașului. Estimînd la justa lor valoare rezultatele obținute aici, este, totuși, necesar să atragem atenția asupra faptului că fragmente ceramice de felul celor aflate în cuprinsul orașului s-au mai descoperit și în zone limitrofe, ceea ce lasă deschisă posibilitatea afirmării unei locuiri destul de consistente, în perioada arătată, a acestui teritoriu, situat pe malul drept al rîului Siret. În ceea ce privește *caracterul* acestei locuiri, permanența și continuitatea ei nu pot fi puse la îndoială, situație cu atît mai demnă de semnalat, cu cît, potrivit unor observații repetate, locuirea din secolele X—XI este urmată, în linii generale, pe aceleași locuri, de alte atestări arheologice, datînd din secolele XII—XIII. Cum, însă, între condițiile de descoperire a urmelor materiale datînd din cele două perioade distincte, amintite mai sus, există deosebiri care nu țin de domeniul detaliului, credem că menționarea lor este obligatorie, deoarece nu este exclus ca, în viitor, semnificația lor să capete o consistență care ne scapă în momentul de față. În acest sens, considerăm că este de cel mai mare interes să atragem atenția asupra faptului că dacă materialele ceramice din secolele X—XI apar, de cele mai multe ori, într-un *strat de cultură* clar constituit (deși foarte subțire și discontinuu), materialele din secolele XII—XIII au apărut răslețite, fiind, cel puțin pentru moment, imposibil de pus în legătură cu un nivel de locuire, deosebit de cele următoare.

Revenind la materialul ceramic din secolele X—XI — dar fără să intrăm în detalii —, ne mulțumim să precizăm că este vorba de vase de tip borcan, cu umăr proeminent și buza arcuită și răsfrîntă în afară, lucrate dintr-o pastă de calitate destul de bună, în care se folosește, ca degresant, atît nisipul cu granulație mijlocie, cît și paie de

mică, ultimele într-o cantitate redusă. Judecată prin prisma formei — foarte sigur și simetric realizată, dat fiind că vasele au fost lucrate la roată — ca și a uniformității arderii (culoarea, roșie, este aceeași atît în miezul pereților cît și pe fețele acestora), această ceramică poate fi considerată de bună calitate și este, în orice caz, cu mult superioară unor descoperiri contemporane ei, făcute la Suceava sau la Vornicenii Mari¹², de exemplu. Această caracterizare poate fi menținută și dacă se are în vedere acuratețea acoperirii jumătății superioare și a umerilor acestor vase cu un decor constînd din linii orizontale alternînd cu benzi vălurite (suprapunerea parțială a acestora înregistrîndu-se în foarte puține cazuri).

În momentul de față, nu există nici un element de oarecare consistență, care să servească la încercarea de a stabili *tipul* de așezare în care ar putea fi înscrisă locuirea sireteană din secolele X—XI. Fără să fie exclusă eventualitatea ca urmele unor întărituri de epocă să fi fost distruse de lucrări mai tîrzii, întemeindu-ne numai pe observarea formei terenului în care s-au făcut descoperirile în discuție (terasa a doua a Siretului), ca și pe dimensiunile suprafeței în care a apărut ceramica în discuție, înclinăm să considerăm că era vorba de o *așezare deschisă*; cît despre *caracterul rural* al acestei așezări, *Horodiștea* din apropiere¹³ pare destul de puțin probabil să poată dovedi că, în secolele X—XI, zona Siretului era o zonă de așezări întărite, și aceasta cu atît mai mult cu cît, deseori, chiar *Horodiștea* amintită este investită cu atribute pe care nu le are.

Dacă descoperirile datînd din secolele X—XI provin, toate, din săpături sistematice, avînd, deci, asigurate condițiile de aflare stratigrafice, cu totul alta este situația descoperirilor datînd din secolele XII—XIII. În primul rînd, pentru puținele fragmente ceramice care pot fi atribuite acestei perioade și care au fost descoperite în diverse locuri din oraș¹⁴, lipsa unor condiții stratigrafice cît de cît satisfăcătoare nu poate fi decît în foarte mică măsură suplinită de încadrarea lor cronologică *prin comparație* cu descoperiri provenind din alte părți. Chiar dacă, de data aceasta, nu ceramica reprezintă categoria cea mai importantă de descoperiri din secolele XII—XIII, ci *engolpioanele*, această atît de importantă categorie de obiecte de cult, datele problemei nu se schimbă, deoarece nici unul din exemplarele cunoscute ca provenind de la Siret nu este rodul unei cercetări arheologice sistematice, ci provin din descoperiri întîmplătoare. În aceste împrejurări, sîntem obligați să ne mulțumim cu simpla constatare că circulația respectivelor engolpioane (situația găsindu-și analogii și la Suceava)¹⁵ este de neconceput fără admiterea implicită a unei populații creștine și ortodoxe, care să le fi purtat și vehiculat. De data aceasta, însă, în ciuda descoperirilor cantitativ modeste datînd din secolele XII—XIII, par să existe mai multe posibilități de încadrare a așezării siretene într-un anume tip, deoarece zona către care gravitează ele se află în imediata apropiere a unei suprafețe de teren, de dimensiuni restrînse, care prezintă urme de întărituri.

Situată în marginea de nord-est a orașului actual, această suprafață de teren (inaccesibilă cercetării arheologice, pînă în momentul de față, din cauză că este acoperită, în întregime, de unul din cimitirele evreiești ale Siretului) are dimensiuni foarte modeste (circa 40×25 m) și este mărginită de o vălurire, sigur artificială, care se observă și acum destul de bine, ridicîndu-se, față de terenul înconjurător, cu aproape 10—12 m. Fără să fie exclus ca această înălțime să fi sporit numai datorită unor amenajări, legate de constituirea tramei stradale a orașului pe această latură, este destul de probabil că, inițial,

¹² M. D. Matei, Em. I. Emandi, *Habitatul medieval rural din valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare. Secolele XI—XVII*, București, 1982, p. 187, fig. 23.

¹³ S. Reli, *op. cit.*, p. 10—14.

¹⁴ Descoperirile cele mai consistente s-au făcut în curtea bisericii Sf. Ioan Botezătorul, sub nivelul de locuire aparținînd secolului al XIV-lea, la partea superioară a humusului medieval, dar nu într-un nivel distinct, precum și fără alte posibilități de datare.

¹⁵ M. D. Matei, *op. cit.*

¹⁰ M. D. Matei, *Istoria orașului Suceava pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* (sub tipar), Editura Academiei R. S. România.

¹¹ Materialele vor fi prezentate în raportul, mai cuprinzător, asupra săpăturilor din zonă, aflat în curs de alcătuire.

Planșa I. Ceramică din secolul al XIV-lea descoperită în vatra veche a orașului Siret (6a — ornamentul de pe vasul de la nr. 6)

înălțimea întăriturii să fi fost de circa 8—9 m, ceea ce înseamnă relativ mult pentru vremea arătată.

Indiferent, însă, de datele metrice invocate aici, al căror nivel aproximativ nu schimbă, în esență, semnificația amenajărilor în discuție, important rămâne faptul că, în secolele XII—XIII, pe locul actualului Siret este de admis existența unei mici așezări întărite, ceea ce a constituit un pas înainte, în evoluția așezării de aici.

Teritorial vorbind, această suprafață apărată de un val (a cărui structură interioară nu este încă cunoscută) și, foarte probabil, de un șanț aferent lui reprezintă foarte puțin, în comparație cu suprafața Siretului din secolul al XIV-lea (poate nici măcar a patra sau a cincea parte), iar sub raport topografic ea se situează în afara vetrei mai intens locuite a aceleiași așezări, din secolul al XIV-lea.

Existența unei așezări întărite cel puțin cu val, dacă nu și cu șanț adiacent, ridică, pentru studierea procesului de constituire a unei așezări urbane la Siret, câteva probleme care s-ar putea dovedi de un interes mult mai larg decât cel pe care l-ar putea avea, dacă s-ar restrânge discuția numai la istoria Siretului.

În primul rând, trebuie avută în vedere, în explicarea situației de la Siret, împrejurarea specială că așezarea în discuție a putut cunoaște o evoluție spre urbanizare ușor deosebită de cea a altor așezări est-carpătice contemporane ei, deosebire determinată de doi factori, în principal, și anume: situarea în imediata apropiere a unui curs de apă de importanța Siretului, contactele culturale și de altă natură ale locuitorilor ei cu alte zone geografice și arii culturale ce au fost sensibil favorizate de chiar poziția geografică amintită. Că aceasta a fost, încă din vechime, o realitate și nu numai o eventualitate foarte plauzibilă o dovedesc suficient de multe descoperiri, datînd de la începutul erei noastre și chiar anterioare lui, de certă proveniență pontică¹⁶, a căror vehiculare pînă în îndepărtatul Siret spune suficient de multe despre facilitatea cu care mărfuri și negustori puteau ajunge pînă aici, ca și despre

caracterul sistematic al unui asemenea circuit comercial și cultural.

În al doilea rînd, trebuie avută în vedere vecinătatea Siretului cu teritorii locuite de populație veche rusească, teritorii pentru care așezările întărite de tipul horodiștilor au constituit una din caracteristicile fundamentale ale procesului de urbanizare. Manifestînd o „deschidere” certă către zonele culturale înconjurătoare — realitate confirmată și de istoria ulterioară a așezării — și avînd de jucat un rol economic în continuă creștere — nu numai pentru dezvoltarea zonei înconjurătoare dar și pentru un comerț de tranzit ce se înfiripa tot mai stăruitor — este foarte plauzibil ca așezarea de pe malul stîng al Siretului să se fi transformat, încă în cursul secolului al XIII-lea, într-un centru întărit, care echivala cu forma timpurie a devenirii sale urbane. Desigur, punctele de vedere exprimate mai sus țin, încă, de domeniul ipotezelor de lucru, dar în acceptarea sau în respingerea lor nu trebuie neglijat sporul de verosimilitate pe care li-l conferă tocmai realitățile locale, pe care le pot stabili tot cercetările arheologice, realități ce se pot atribui primei jumătăți a secolului al XIV-lea. Or, acestea prezintă aspecte calitative cu mult superioare celor întîlnite în alte centre urbane moldovenești contemporane, principalul lor merit fiind acela că dau cert caracterul urban al Siretului primei jumătăți a secolului amintit. Care sînt temeiurile arheologice ale aprecierilor de mai sus?

Folosind, în permanență, ca termen de comparație, fenomenul similar întregit la Suceava¹⁷, realitățile semnalate, în ultima vreme, la Iași¹⁸, putînd fi, în egală măsură, de un real interes, se cuvine remarcată tendința, foarte manifestă în Siretul primei jumătăți a secolului al XIV-lea, a concentrării locuirii, pe un teritoriu tot mai restrîns și mai bine delimitat. În comparație cu realitățile sugerate de caracterul dispersat al descoperirilor arheologice din perioada imediat anterioară, marea majoritate a materialelor și complexelor arheologice datînd din prima jumătate a secolului al XIV-lea se concentrează într-o suprafață cu diametrul de maximum 80—100 m, situată, în linii mari, în zona dintre spitalul orașenesc și, respectiv, biserica Sf. Ioan Botezătorul.

Arheologic vorbind, aici se înregistrează, pentru prima dată pe teritoriul Siretului medieval, *primul nivel consistent de locuire*, reprezentat de o depunere arheologică continuă, bogată în materiale arheologice, de care se leagă și cîteva construcții de locuit, de tip ușor adîncit, al căror nivel de săpare este tocmai cel amintit¹⁹. Construcțiile de locuit nu sînt, însă, și singurele complexe arheologice care materializează și, mai ales, fixează topografic zona cea mai veche a Siretului medieval, în afara acestora fiind de semnalat și urmele unor activități de reducere a minereului de fier.

Descoperite în mai multe locuri (curtea spitalului orașenesc, incinta actualei Expoziții permanente din oraș și zona din jurul bisericii cu hramul Sf. Ioan Botezătorul), aceste urme constau atît din numeroase lupe spongioase de metal, cît și, mai ales, din resturile unor mici cuptoare de redus minereu, dispuse fie în „baterii”, fie izolat²⁰. Chiar dacă lucrări succesive ulterioare

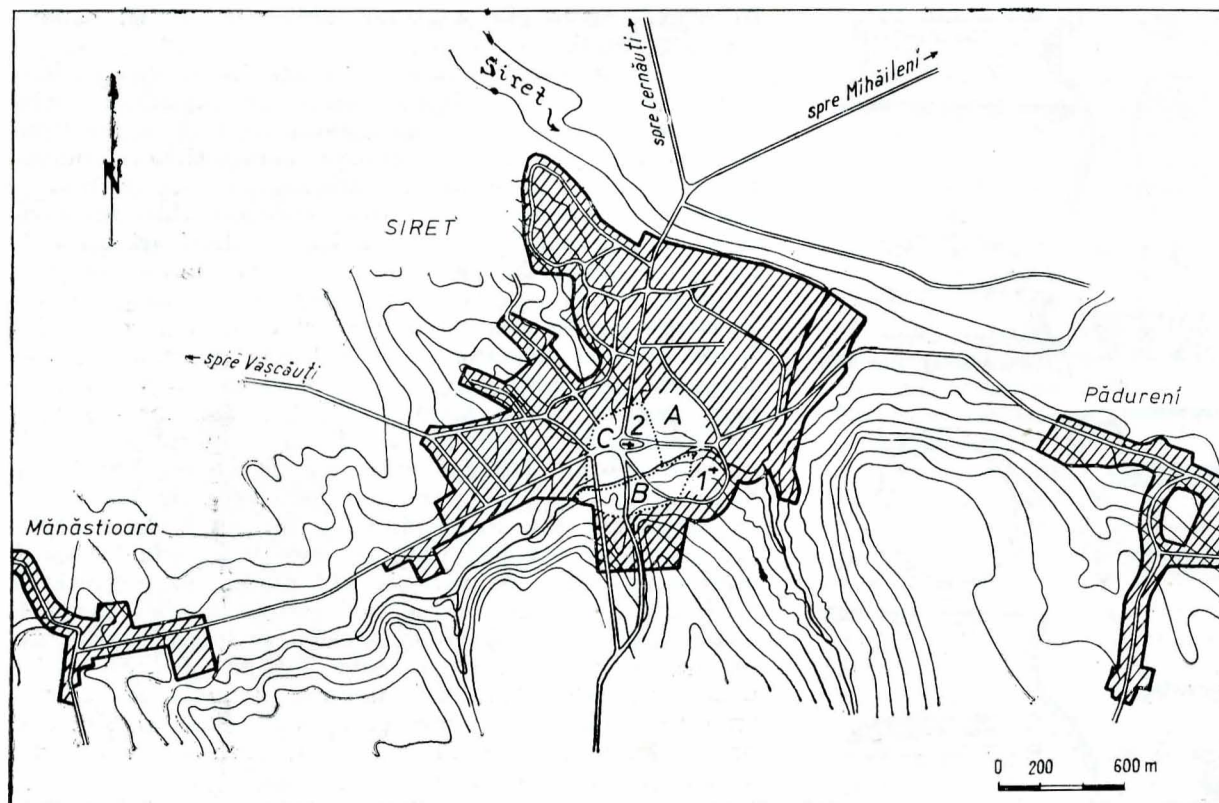
¹⁶ Este vorba, în principal, de fragmente de amfore grecești și, respectiv, de monede romane imperiale.

¹⁷ M. D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963, p. 78.

¹⁸ Nicolae Pușcașu, Voica Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, în „Revista muzeelor și monumentelor” — Monumente istorice și de artă, 2, 1983, p. 20—64 (cu multe rezerve față de încadrarea cronologică și interpretarea unor descoperiri).

¹⁹ Situațiile cele mai concludente s-au întîlnit în săpăturile practicate în curtea Expoziției permanente din oraș. Este vorba de două locuințe de dimensiuni destul de mari, care, însă, din motive obiective, nu au putut fi dezvelite integral. Oricum, era vorba de locuințe ale căror dimensiuni depășeau 4×5 m.

²⁰ În curtea bisericii Sf. Ioan Botezătorul, la sud de monument, au fost descoperite resturile a patru astfel de cuptoare, iar în suprafața înconjurătoare s-au găsit nu mai puțin de 11 lupe de metal, de dimensiuni diferite.

Planșa a II-a. Orașul actual Siret și principalele componente ale așezării medievale: 1 — Biserica cu hramul Sf. Treime; 2 — Biserica cu hramul Sf. Ioan Botezătorul; A — zona probabilă a locuirii întărite din secolele XII—XIII; B — nucleul sudic de locuire, din secolul al XIV-lea; C — nucleul nordic de locuire, din secolul al XIV-lea.

secolului al XIV-lea au distrus în totalitate aceste cuptoare (de la ele păstrându-se numai baza ușor alveolată și puternic arsă), faptul că în jurul lor se găsesc, de obicei, numeroase lupe de metal nu lasă loc nici unui dubiu în legătură cu destinația respectivelor amenajări. În plus, și faptul trebuie menționat ca foarte important, cel puțin în două cazuri (curtea spitalului orașenesc și, parțial, la sud de biserica Sf. Ioan Botezătorul), în imediata apropiere a resturilor unor astfel de cuptoare de redus minereu, pe suprafețe foarte bine delimitate (cu raza de 4—5 m), pământul avea o culoare roșcat-gălbui, datorită impregnării lui cu compuși feruginoși, rezultați din depozitarea, acolo, a unor cantități de minereu, care urma să intre în procesul tehnologic al reducerii.

Apropierea nemijlocită a unor construcții de locuit de cuptoarele de redus minereu, densitatea acestor locuințe și, în sfârșit, nivelul consistent de locuire constituie, după părerea noastră, tot atâtea argumente în sprijinul afirmației făcute mai sus, că în zona precizată de noi se poate localiza vatra veche a Siretului medieval. Ne grăbim, însă, să adăugăm că cercetările arheologice nu au reușit să răspundă definitiv la întrebarea dacă în afara acestei suprafețe — delimitată exclusiv pe cale arheologică — celui mai vechi nucleu al Siretului i-ar mai putea aparține și o altă concentrare de locuințe, situată în altă suprafață, eventual pe malul drept al pîrfului, care străbate acum orașul. Întrebarea pe care ne-o punem nu este nici cum gratuită ea fiind generată de descoperirea și a altor materiale arheologice, într-o zonă situată la sud-est de cea delimitată mai înainte, la o distanță, în linie dreaptă, de circa 150 m de prima. În plus, prezența bisericii cu hramul Sf. Treimi, cu mult în afara zonei de care ne-am ocupat înainte (distanța fiind, tot în linie dreaptă, mai mare de 300 m de nucleul pe care am încercat să-l delimităm prin complexe arheologice menționate) face și mai necesară întrebarea dacă nu cumva, cel puțin o vreme — și numai în prima etapă a existenței sale ca oraș — Siretul nu va fi fost format din cel puțin două nuclee, a căror constituire va fi fost dictată de factori diferiți.

Revenind la descoperirile arheologice făcute în primul nucleu menționat în paginile precedente, trebuie să facem o precizare, impusă de factura materialului ceramic, în primul rând. Indiferent dacă provine din stratul de cultură sau din locuințele cercetate arheologic prin săpături sistematice, materialul ceramic din prima

jumătate și de la mijlocul secolului al XIV-lea este dominat, numeric, de ceramica cenușie. Problema apartenenței etnice și a originii purtătorilor ei în Moldova a făcut obiectul unor cercetări suficient de atente și competente, pentru a nu mai fi nevoie de o reluare, aici, a discuției. Concluziile la care s-a ajuns în atribuirea acestei ceramici la început, în principal, pe baza descoperirilor de la Suceava²¹ și de la Roman²², iar mai târziu și prin studierea aceleiași categorii de descoperiri întâlnite la Siret²³ au fost ferme și unanime, amintirea lor aici fiind suficientă: ceramica cenușie a fost introdusă pe teritoriul Moldovei de către elementele de colonizare germane, a căror principală direcție de pătrundere în Moldova au fost regiunile nordice, în special Polonia²⁴. Chiar în condițiile în care nu s-a putut stabili un acord deplin între specialiști, atunci când s-a încercat explicarea rosturilor principale ale prezenței respectivelor elemente de colonizare în Moldova²⁵, etnia creatorilor și vehiculătorilor ceramicii cenușii nu a lăsat loc semnelor de întrebare.

Revenind la situația de la Siret, credem că nu există nici un motiv de a pune la îndoială faptul că ceramica cenușie este, și aici, de atribuit tot elementelor germane, iar în ceea ce privește anterioritatea cronologică a stabilirii lor aici, în raport cu momentul în care s-au așezat, alături de populația românească, la Suceava și, respectiv, la Roman, rezultatele cercetărilor făcute de Alexandru Rădulescu sînt suficient de concludente și pot fi acceptate fără rezerve²⁶.

²¹ M. D. Matei, *Die graue Keramik von Suceava und einige archäologische Probleme des 14. und 15. Jh. in der Moldau*, în „Dacia”, N.S., 6, 1962, p. 357—386.

²² L. Chițescu, *Ceramica ștampilată de la Roman și unele probleme în legătură cu purtătorii ei în Moldova*, în „Studii și cercetări de istorie veche”, 15, 1964, 3, p. 411—426.

²³ Alexandru Rădulescu, *Die Keramik von Siret (14. Jh.)*. Zur archäologischen Erforschung der moldavischen mittelalterlichen Stadt, în „Dacia”, N.S., 16, 1972, p. 225—242 (cf. mai ales, p. 226, fig. 1; p. 228, fig. 2; p. 230, fig. 3; p. 231, fig. 4).

²⁴ M. D. Matei, *loc. cit.*

²⁵ În timp ce M. D. Matei (*loc. cit.*) consideră că, la Suceava, ceramica cenușie a fost adusă de coloniști germani invitați de voievodul Petru I Mușatinul, în calitate de constructori ai cetăților de piatră, ridicate, aici, în ultimul sfert al secolului al XIV-lea, L. Chițescu (*loc. cit.*, p. 421) apreciază că purtătorii aceleiași ceramici se aflau, la Roman, în calitate de militari, membri ai garnizoanei cetății mușatine de lemn.

²⁶ Al. Rădulescu, *loc. cit.*

Ceramica cenușie de la Siret cunoaște aceleași forme sub care apare, în tot cursul secolului al XIV-lea, și în alte centre urbane din Moldova: cana cu toartă și cu gura circulară, cana cu toartă și cu gura trilobată, paharul, tigaia cu trei piciorușe și cu toartă tubulară și, în sfârșit, castronul²⁷. Pentru că tehnica de realizare (roata cu turație rapidă) și culoarea cenușie, relativ uniformă, sînt prea bine cunoscute pentru a nu mai fi nevoie să revenim asupra lor, ne vom mărgini să amintim aici numai faptul că ornamentarea acestei ceramici, deși folosește motivele, și ele bine cunoscute, ale „brăduțului“, și liniilor verticale întrerupte de un X sau de o cruce minusculă, prezintă particularitatea de a fi imprimate cu o acuratețe deplină, ceea ce nu face decât să ilustreze datarea mai timpurie a descoperirilor de la Siret; descoperirile similare de la Suceava sau de la Roman nu mai prezintă aceeași acuratețe a execuției, ceea ce ar putea fi interpretat drept semn al începutului procesului de decădere a producerii acestei ceramici, care, deși își va mai păstra încă o vreme caracterele sale definitorii, spre finele secolului al XIV-lea nu va mai apărea în formele sale „clasice“, contopindu-se, cu încetul, cu olăria locală.

Precizam mai înainte că în nucleul din zona spitaului orășenesc, ceramica cenușie, cu caracteristicile rezumate aici, reprezintă marea majoritate a descoperirilor. Împreună cu ea a fost descoperită, însă, și o altă ceramică, despre a cărei factură locală și tradițională nu avem motive să ne îndoim, și tocmai deosebirile de forme, de realizare tehnică și de ornamentare oferă temeiurile certe ale distingerii ei de ceramica cenușie²⁸. În primul rînd, ceramica locală are un aspect poros, prezintă forme mai greoaie și este realizată cu mai puțină grijă pentru perfectă simetrie a profilului. În al doilea rînd, pentru ornamentare se folosește numai linia vălurită, simplă sau în benzi de trei sau patru linii.

O ceramică identică s-a descoperit și pe malul opus al pîrului, cel sudic, dar spre deosebire de nucleul de locuire despre care a fost vorba pînă acum, aici nu s-au mai descoperit complexe închise, materialele arheologice fiind aflate în strat, ceea ce, chiar dacă nu le diminuează importanța, limitează, totuși, posibilitățile încadrării lor cronologice exacte.

O problemă importantă rămîne, încă, sub un mare semn de întrebare. După cum se știe, în zona extremă sud-estică a orașului actual, se află biserica cu hramul Sf. Treimi, monument atribuit, în mod curent, mijlocului secolului al XIV-lea, dar dincolo de aceasta specialiștii nu au reușit să ajungă la o părere comună, pe linia unei încadrări mai exacte a lui²⁹. În discuția de față, acest ultim aspect nu este de o importanță specială, dar, în schimb, continuă să provoace nedumerire faptul că, pe o suprafață destul de întinsă, în jurul bisericii nu s-a descoperit nici cea mai vagă urmă de locuire din secolul al XIV-lea. Este drept că situația stratigrafică din suprafețele supuse cercetării arheologice atestă practicarea unor nivelări sau răzuiri succesive ale terenului, ceea ce a condus la dispariția nivelurilor arheologice de pînă în secolul al XVI-lea, dar cum nu este de presupus că toate construcțiile (de locuit sau cu altă destinație) din zona limitrofă bisericii erau de suprafață, oricît ar fi fost de radicală, răzuirea terenului nu putea conduce la dispariția și a urmelor unor construcții ușor adîncite, în eventualitatea că în jurul bisericii s-ar fi aflat astfel de construcții. În această situație, nu ne rămîne decât să admitem, ca foarte plauzibilă, existența unei zone locuite nu în imediata apropiere a bisericii, ci undeva spre vest-sud-vest de aceasta, adică tot în apropierea malului sudic al pîrului despre care a fost vorba, aici, de mai multe ori.

Cele expuse pînă aici constituie, dacă expresia este îngăduită, fapte pozitive, iar pe temeiul lor este posibilă o încercare, desigur nu fără unele fisuri, de conturare

a trăsăturilor esențiale ale Siretului primei jumătăți și mijlocului secolului al XIV-lea, cu perspectiva, chiar, ca acestea să rămînă valabile și pentru al treilea sfert al aceluiași secol. Prima și, poate, cea mai importantă încheiere de ordin istoric, la care conduc observațiile făcute, pînă acum, este aceea că, în cursul primei jumătăți și spre mijlocul secolului al XIV-lea, așezarea de la Siret prezenta particularitățile unui *centru urban*. Aprecierea aceasta se întemeiază pe mai multe fapte și observații, valabile nu numai pentru Siret, ci și pentru alte așezări al căror progres pe calea urbanizării a fost și este judecat în funcție de criterii similare, ținînd nu numai de tendința unei anumite structuri teritoriale, dar și de manifestarea unor activități productive specializate, specifice centrelor orășenești. În cazul Siretului, restrîngerea suprafeței zonei locuite și sporirea densității locuirii, într-o zonă încă de acum relativ bine determinată (care, este bine de amintit, a coincis, în linii mari, cu centrul și de mai tîrziu al orașului) nu fac decât să confirme justetea acestui criteriu, recunoscut ca atare și aplicat sistematic, în studierea procesului urbanizării unor așezări medievale (inclusiv în țările românești)³⁰. Datorită amintitei concentrări a locuirii într-un spațiu bine delimitat, devine obligatorie și o anumită comasare teritorială a activităților productive specializate, în Siret aceasta petrecîndu-se sensibil anterior momentului în care același fenomen se înregistrează, de pildă, în Suceava, ceea ce conduce la concluzia că în orașul de pe malul Siretului constituirea unui „cartier“ al meșteșugarilor este un fapt real, la mijlocul secolului al XIV-lea.

Cu alte prilejuri (și, foarte recent, în legătură cu Suceava, în mod special)³¹, în literatura românească de specialitate s-a atras atenția asupra faptului că apariția „cartierelor“ meșteșugărești poate fi considerată ca expresie sigură a gradului avansat de urbanizare a unei așezări, dispariția dispersării teritoriale a activităților specializate constituind dovada aplicării unor reglementări ferme, care vizează nu numai organizarea dar și, foarte probabil, supravegherea artizanatului local de către autoritățile orășenești³². Or, dacă în Siretul mijlocului secolului al XIV-lea această concentrare devenise și posibilă și necesară, înseamnă că, la acea dată, fuseseră depășite etapele de început ale activităților meșteșugărești, în sensul că acestea din urmă intraseră în rîndul activităților productive organizate ale orașului.

Întîmplare sau nu, descoperirea, la Siret, a unui număr destul de mare de dovezi ale practicării reducerii minereului și prelucrării metalelor — în timp ce resturi ale activității olarilor lipsesc cu desăvîrșire — situează acest oraș într-o poziție privilegiată în raport cu alte orașe moldovenești contemporane (excepții putînd fi considerate, pînă la un punct, Iașii și Baia), în ceea ce privește ponderea deținută de metalurgia fierului, în cadrul activităților specifice urbane: Chiar dacă nu sînt motive să ne îndoim de faptul că, în oraș, se desfășurau și alte activități specifice specializate, credem că este, totuși, cazul să se atribuie metalurgiei fierului o pondere importantă în cadrul artizanatului urban din Siretul secolului al XIV-lea.

Ceva mai sus, atrăgeam atenția asupra faptului că existența unui al doilea nucleu de locuire în Siretul mijlocului secolului al XIV-lea este făcută foarte plauzibilă de descoperirile arheologice. Este locul acum să precizăm, însă, că densitatea locuirii pe malul sudic al pîrului care traversează orașul este sensibil mai slabă, dar faptul nu trebuie tratat ca absolut, deoarece terenul foarte înclinat din această zonă ar putea constitui o explicație a dispariției multor complexe sau urme arheologice, chiar în epoci mai apropiate de zilele noastre: pe de o parte, unghiul accentuat al pantei, iar pe de altă parte îm-

²⁷ Cf. supra, nota 23.

²⁸ În locuința nr. 1, descoperită în fața Expoziției permanente din Siret, se aflau trei astfel de vase, întregibile. Ele se găsesc, acum, în patrimoniul Muzeului județean din Suceava.

²⁹ Corina Nicolescu, în *Omagiu lui George Oprescu*, București, 1961, p. 373—394.

³⁰ M. D. Matei, *Istoria orașului Suceava pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* (sub tipar).

³¹ *Ibidem*.

³² Cf. mai ales aprecierile lui O. L. Barkan, în „Recueils de la Société Jean Bodin“, 7, Bruxelles, 1955, p. 302, referitoare la limitarea libertății meșteșugarilor din orașele medievale europene de a exercita, necontrolați, activitățile lor.

prejurarea că zona în discuție este ocupată, în cea mai mare parte, de terenuri arabile (suprafețe întinse de grădini ale locuitorilor orașului), în care s-au practicat arături adânci, au facilitat spălarea terenului și, prin aceasta, dispariția foarte multor resturi arheologice. Tocmai de aceea, nu este cazul să ne grăbim cu formularea de concluzii ferme, întemeiate pe compararea densității de locuire în cele două nuclee, mulțumindu-ne, deci, doar cu semnalarea existenței lor. De ce, însă, două nuclee, la Siret?

Un răspuns ferm la această întrebare nu este ușor de dat. În primul rând, este de amintit că, în țările românești, cel puțin până în momentul de față, o situație similară nu este cunoscută, lipsind, deci, termenul de comparație. În al doilea rând, chiar dacă o explicație verosimilă a unei astfel de situații s-ar putea desprinde din realitățile de teren, ea nu trebuie să negligeze nici unul din cei doi factori majori potențiali și anume factorul geografic și, respectiv, factorul etnic. Să detaliem:

Cercetările de teren și observarea răspîndirii materialelor arheologice fac sigură dispunerea acestora din urmă pe ambele maluri ale pîrîului care traversează orașul actual și, desigur, vatra orașului medieval. În această situație, s-ar putea explica existența nucleelor amintite prin tendința firească a locuitorilor vechiului Siret de a face din cursul pîrîului amintit axa așezării urbane de aici.

Realitatea de la Siret pare să fi fost, însă, ceva mai complexă, condițiile geografice locale neexplicînd, după părerea noastră, numai ele, situația semnalată de observațiile arheologice. Aici trebuie luat în considerare și un alt factor, și anume cel etnic. Într-adevăr, dacă luăm drept criteriu de judecată raportul numeric dintre materialele arheologice de certă factură și tradiție locală și cele de origine nelocală, reprezentate de ceramica cenușie, atunci, nu există nici un dubiu că nucleul de locuire urbană de pe malul stîng (vestic) al pîrîului era dominat de o populație neromânească. Că aceasta era exclusiv sau numai majoritar germană — iar este o problemă, dar, în stadiul de acum al cercetărilor arheologice, este cu neputință de dat un răspuns categoric la întrebare, descoperirea — atît în nivelul de locuire, cît și în complexe închise — alături de ceramica germană, nu numai a numeroase fragmente ceramice locale, dar și a unei ceramici sigur armenesti constituind explicația acestei dificultăți. De aceea, credem că este pe deplin justificată reținerea noastră de a da un răspuns prea categoric, mulțumindu-ne cu afirmarea doar a preponderenței populației germane în nucleul de locuire amintit, din aceasta decurgînd, în mod firesc, și încheierea că al doilea nucleu locuit al Siretului, cel de pe malul opus al pîrîului, era rezervat populației locale.

Desigur, indiferent de gradul ridicat de verosimilitate a opiniei exprimate mai sus, ea rămîne, încă, cu un pronunțat caracter de ipoteză, și trebuie tratată ca atare. Pentru a diminua, însă, dubiile în legătură cu temeinicia ei, este potrivit să amintim că dispunerea în teren a celor mai vechi, două, monumente de cult cunoscute în Siret, și anume biserica ortodoxă, cu hramul Sf. Treimi, și, respectiv, biserica catolică, cu hramul Sf. Ioan Botezătorul (ridicată prin grija și stăruințele acelei fervente susținătoare a catolicismului, care a fost Margareta³³, mama primilor voievozi Mușatini ai Moldovei), nu și-ar găsi o explicație cît de cît plauzibilă decît tot în funcție de apartenența etnică majoră a locuitorilor celor două cartiere (nuclee) ale vechiului Siret: biserica Sf. Treime este situată în zona de pe malul drept al pîrîului (ea

trebuind să slujească nevoilor de cult ale populației românești), în timp ce biserica catolică a fost ridicată pe malul opus, în plin cartier locuit de elementele de colonizare germane.

Privită dintr-un anume unghi, situația de la Siret nu constituie o excepție, literatura de specialitate oferind, chiar pentru zonele est-europene, numeroase exemple similare. Într-adevăr, aproape fără excepție, în toate regiunile europene în care s-au stabilit — întemeind orașe sau numai în calitate de noi-veniți în orașe preexistente — coloniștii germani și-au constituit cartiere proprii (uneori chiar înconjurate cu întărituri), în care pătrunderea localnicilor era fie exclusă, fie drastic limitată³⁴. Aplicat cu asprime mai ales în regiunile în care elementele germane pătrundeau în numele prozelitismului religios sau în care erau invitați de autoritatea politică centrală, pe temeiul unor privilegii ample și înscrise în acte cu prevederi detaliate și respectate ferm, acest regim nu își găsește, însă, nici o confirmare pentru țările românești. Chiar dacă s-a făcut și în numele unor interese religioase, pătrunderea și așezarea elementelor germane de colonizare în țările românești extracarpătice au fost dictate, mai ales, de interese economice, iar atunci cînd s-a produs la chemarea autorității centrale (așa cum s-au petrecut lucrurile în timpul domniei lui Petru I Mușatinul), nu s-a păstrat nici un act privilegial, din care să reiasă că s-ar fi acordat coloniștilor drepturi sau autorități, care să îi opună pe aceștia locuitorilor țării. Privită prin această prismă, situația de la Siret prezintă trăsături calitativ deosebite de ceea ce se întîmplase în alte regiuni europene, aici neînregistrîndu-se nici *izgonirea* localnicilor din așezările în care ei locuiseră pînă la data colonizării, nici izolarea fermă a noilor veniți de populația locală, același regim pîrînd să se întîlnească și la Baia și la Suceava orașe care au cunoscut, de asemenea, conviețuirea românilor cu elemente germane de colonizare. Iar pentru a înlătura un eventual semn de întrebare ridicat de realitățile siretene, ne grăbim să adăugăm că dacă vechea locuire întărită de la Siret (despre care a fost vorba mai înainte) a fost abandonată la un moment dat, este foarte puțin probabil că aceasta s-a datorat altui motiv decît acelaia că ea devenise neîncăpătoare, pentru populația, în creștere, a orașului. Dovada o constituie chiar faptul că între această așezare și, respectiv, vatra intens locuită a orașului de mai tîrziu este o distanță ceva mai mare de 100 m, nucleul vechiului oraș ocupînd, însă, o poziție mai avantajoasă, pe un teren mai ridicat decît cel în care se aflase așezarea din secolele XII–XIII.

La capătul acestei expunerii care este, după știința noastră, prima încercare făcută în istoriografia românească de stabilire a cadrului cronologic și a trăsăturilor generale ale procesului formării orașului medieval Siret, sînt și posibile și necesare cîteva încheieri de ordin istorico-arheologic, care trebuie, însă, formulate cu o atenție particulară în ceea ce privește nuanțările.

1. Pe temeiul datelor oferite de cercetările arheologice, este posibil să se afirme că orașul medieval Siret s-a format în cursul unui proces istoric de durată, în lungul căruia acumulările de ordin cantitativ au fost însoțite de schimbări calitative, petrecute mai ales în domeniile vieții economice, sociale și, poate, chiar politice a așezării. Existența unui nivel de locuire cert, datînd din secolele X–XI, a fost probată, pe cale arheologică, chiar în cuprinsul vetrei vechi a viitorului oraș medieval, asupra caracterului rural al locuirii din epoca amintită neexistînd nici un dubiu, tot așa cum de

³³ Conținutul actului din 1 mai 1384 și forma explicită în care voievodul Petru I vorbește despre sprijinul acordat de către mama sa, Doamna Margareta, călugărilor dominicani, ca și hotărîrea acesteia de a-și alege loc de îngropare chiar în biserica fraților predicatori, din Siret, de construirea căreia s-a și îngrijit personal, sînt suficiente de concludente în sensul arătat (*Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, ed. M. Costăchescu, 1, p. 4–6; cf. și Ștefan Pascu, *Contribuții documentare la istoria românilor în secolele XIII și XIV*, Sibiu, 1944, p. 40 și urm.). Pentru problemele așezării ordinilor călugărești în mediul rural, cf. extrem de interesantul studiu al lui Jacques Le Goff, *Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale*, în *Annales E.S.C.*, 4, 1970.

³⁴ Această realitate a fost cunoscută, în formele ei cele mai severe, de orașele poloneze, dar istoriografia poloneză o apreciază în chip foarte diferit (Numai cu titlu de exemplu, cf. E. Ruthkovski, *Ekonomiczka historia Polski* — traducere din limba polonă — Moscova, 1953; A. Gieysztor, *La ville slave du Haut Moyen-Âge centre de production artisanale, de rayonnement commercial*, în „Ergon“, 3, 1962, p. 287 și urm.; F. Graus, K. Bosl; F. Seibt, M. M. Postan, A. Gieysztor, *Eastern and Western Europe in the Middle Ages*, Londra, 1970).

domeniul aceleiași certitudini rămâne și caracterul autohton, românesc, al locuitorilor așezării;

2. Pe fondul locuirii neîntrerupte și în secolele XII—XIII este de observat faptul că, în această perioadă, apare o formă calitativ nouă de organizare a așezării propriu-zise, în sensul că locuirea diseminată din perioada precedentă este înlocuită cu una *concentrată*, proces istoric materializat prin existența unei așezări întărite cu val și, foarte probabil, cu șanț de apărare. Imprejurarea că în cuprinsul acestei așezări fortificate nu s-au putut practica săpături arheologice ne împiedică să facem aprecieri de vreun fel în legătură cu structura internă a ei, dar faptul că, în cursul unor lucrări de construcție, care au afectat parțial suprafața așezării, au fost descoperite atât materiale ceramice, cât și obiecte de metal și, mai ales, un egolpion din bronz, toate datînd din secolele arătate, nu pune sub semnul întrebării încadrarea cronologică a așezării;

3. Un izvor scris (extern), care situează, în anul 1340, martiriul a doi călugări franciscani în așezarea de pe malul Siretului, precum și existența unui nivel de locuire datînd din prima jumătate a secolului al XIV-lea se confirmă reciproc, pe linia atestării unei locuri anume în această vreme, tocmai în zona care a constituit, în tot cursul evului mediu, centrul orașului Siret. În această zonă, locuirea avea un aspect compact, descoperirea unui număr concludent de locuințe, ca și a unor urme foarte bogate și diverse ale activității de reducere a minereului de fier și a prelucrării metalului făcînd dovada că ne aflăm în prezența unui cartier dens populat, cu pronunțat caracter meșteșugăresc.

Dacă prima jumătate a secolului al XIV-lea poate fi considerată ca o a treia etapă în evoluția așezării de la Siret, este locul să precizăm că anume atunci s-a produs stabilirea primelor elemente de colonizare germane în această așezare de indiscutabil caracter local. Chiar dacă nu va fi fost lipsită, la un moment dat, de anume sensuri și scopuri misionare, pătrunderea elementelor germane în zona de nord a Moldovei, în general, și la Siret, în special, se poate considera că a fost dictată, în principal, de interese economice, așezarea aflîndu-se pe un

drum comercial de importanță internațională, care lega centrul și nordul Europei de zonele nord-pontice.

Potrivit unei practici larg răspîndite în toate zonele în care s-au stabilit prin colonizare, noii veniți în Siret s-au stabilit într-un nucleu de locuire compact, în care constituiau cel puțin populația majoritară, în timp ce locuitorii români ai orașului se concentraseră într-un al doilea nucleu. Deși nu pot fi considerați ca *intemeietori* ai așezării de la Siret, este sigur că coloniștii germani stabiliți aici au căpătat, cu timpul, o poziție puternică în viața orașului, cu atât mai mult cu cît s-au bucurat de un sprijin substanțial chiar din partea Doamnei Margareta, mama primilor voievozi Mușatini ai Moldovei. A-cordată, de drept, călugărilor dominicani din Siret, acest sprijin nu se restrîngea, de fapt, la aceștia, comunitatea catolică din Siret bucurîndu-se de o situație privilegiată încă din timpul domniei voievodului Lațcu, cel care crezuse, la un moment dat, că își poate consolida poziția internă și externă prin încercarea de a trece, el însuși, la catolicism³⁵. De altfel, chiar durată scurtă a șederii în Siret a voievodului Petru I Mușatinul și mutarea „capitalei” țării la Suceava are, între altele, și semnificația hotărîrii cu care voievozii ortodocși ai Moldovei au căutat să iasă de sub influența mediului catolic și catolicizant din Siret, ceea ce ajută mult la aprecierea cu obiectivitate a poziției solide ocupate de elementele străine, de aici, în viața orașului și, pentru scurtă vreme, a țării.

³⁵ Arătîndu-se sensibil față de dorința voievodului moldovean de a trece la catolicism, el și poporul său (deși este destul de îndoielnic că moldovenii arătau vreun interes pentru o astfel de convertire), Papa Urban V insistă și asupra cererii lui Lațcu de a se ridica orașul Siret la rangul de „civitas”, adică de scaun episcopal, precizînd că orașul era foarte populat (Hurmuzaki, I₂, p. 160). Această ultimă precizare pare să fi fost foarte importantă pentru pontiful roman, deoarece se știe că înființarea de episcopii într-un centru urban era condiționată, printre alte argumente majore, și de numărul locuitorilor respectivului oraș (cf. Renée Doehaerd, *Le Haut Moyen-Âge occidental. Économies et sociétés*, Paris, 1971, p. 128—129), realitate care, pentru discuția de față capătă o semnificație aparte, Siretul pîrînd să îndeplinească condiția de a fi bine populat (bine înțeles că nu numai populația catolică intra în discuție).

SUMMARY

Romanian and foreign experts, who dealt especially or only tangentially with the history of the Siret town, assert without any exception its previousness, in relation with the moment when the independent feudal state of Moldavia was founded. This opinion has been based so far only on a restricted number of sources; these being only in a written form have been differently interpreted and dated.

Archeological researches yet, have opened broad prospects for a better knowledge of the Siret town beginnings, and thanks to them one can express now some new points of view, even if a couple of them have only a hypothetical character. At present, one can state that within the Siret town, there is a certain attestation of residing in the 10th, 11th and particularly in the 12th and 13th centuries, the latter ones seeming to be connected with a fortification of limited size.

Significant archeological discoveries (complexes and remains of specialized artisan activities, as well as remains of dwellings), allow us to consider that the Siret settlement in the

first half of the 14th century had an urban character; the first ethnical non-local presences (dominantly German) in the Romanian settlement of Siret may be also included in this period.

On the topographical structure plan concerning the old precincts of Siret, archeological discoveries have also made possible to suggest the existence of two relatively distinct centres of residing within the framework of the city, in whose explaining one must look for the ethnical composition of their inhabitants: on the left (northern) bank of the river which crosses the town there is the centre in which alien elements prevailed, while on the opposite bank of the same river, the Romanian population held the overwhelming preponderance. This reality, met in numerous European towns, seems to be also confirmed by the fact that each of the two centres had its own edifice for cult: the Catholic church with its patron John the Baptizer — raised thanks to princess Margareta, the wife of voievode Petru I Mușat, a fervent adept of catholicism in Moldavia, and, respectively, the Orthodox church, with its patron — Saint Trinity, no doubt, chronologically previous to the catholic one, mentioned above.

În ultimele zile ale penultimului an din veacul I ce consemnase la începuturile sale moartea lui Ștefan cel Mare, iar la sfârșitul său extrem ridicarea meteorică a Viteazului, urmașii unui popă Stan din Mehedinți sau Gorj și cei ai unui mărunț stolnic oltean ce răspunsese la numele de Stănilă dădeau Tismanei, la 15 decembrie 1599, un zapis sigilat cu mai multe peceti inelare. Unele dintre ele proveneau cu siguranță de la geme antice culese din vechiul pământ roman al Daciei Inferior, reprezentând fie un bărbat cu harpă sau corn, fie un altul însoțit de un șarpe și care pare a fi înfățișat pe anticul Esculap. Cu opt decenii înainte, tot în Țara Românească, imaginea acestui fiu tămăduitor și divin al lui Apollo sigilase, în 1511 — alături de altele cu chipul lui Hermes, al lui Dionysos și al Atenei întipărite în ceară de mici piese de gliptică străveche montate în inelele celor mai înalți dregători ai țării —, un hrisov solemn al lui Vlad vodă cel Tânăr, după ce, cu un secol și ceva înainte, tot zeul antic al medicinei apăruse pe un inel al boierului lui Mircea cel Bătrîn, Nan Udobă, găsit în mormîntu-i din biserica Sf. Nicolae de la Argeș.

Gustul acesta pentru pietre gravate semiprețioase de epocă greco-romană putuse fi înțilnit și în Moldova, cel puțin într-un exemplar, recent studiat, cu imaginea lui Hercules montată într-un superb inel sigilar al unui logofăt dintr-a doua jumătate a secolului al XV-lea, iar în Transilvania goticului final deopotrivă clerici, nobili și orașeni aveau asemenea „Gemmensiegel“ — cu atât mai ușor de procurat într-o provincie plină, ca și Oltenia, de antichități romane —, ce au fost atribuite, între altele, unei înclinații cărturărești-umaniste și unei înrîuriri italiene de Renaștere. Tentantă, la prima vedere, o asemenea interpretare îmi pare a fi totuși departe foarte de adevăr, măcar și numai pentru faptul că, în Apus ca și în Răsărit, folosirea unor geme drept sigilii a străbătut, exotic, întregul ev mediu (Balstrușaitis a arătat-o demult și perfect convingător), ajungînd chiar să fie contrafăcute în officinile medievale, însoțite de misterul originii lor, de virtuțile magice ce li se atribuiau, de puterile lor secrete de tot felul — asociate uneori celor ale astrilor —, ba chiar și de pioasele confuzii între zeii minuscule săpați pe mica suprafață a pietrei dure și eroi evanghelici sau biblici.

Desigur, faptul că personaje marcante dintr-un sat oltean — ieșite din masa țărănească de aici —, ca și mici boieri ai locului participau, la finele veacului al XVI-lea, la o asemenea modă europeană este, în sine, notabil. Dar istoricul care s-ar grăbi să proclame în acest caz o mărturie de mentalitate renașcentistă ar greși printr-o grabă superficială; o grabă pe care, din păcate, o vădesc încă acele interpretări care obișnuiesc să asocieze, elementar, cutare citat literar sau plastic, cutare inserție a unei aluzii la antichitate într-un text sau într-o frescă, cutare amintire, la un cronicar-călugăr de expresie slavonă, a „calendelor“, a „Tindari-dei“ sau a „bătrînului Cronos“, cu o manifestare de Renaștere cel puțin curios percepută din unghiul carpato-dunărean!

Evident, nu aici va fi locul unei discuții oricît de restrînse asupra a ceea ce începe să constituie, uneori abuziv, în istoriografia culturii noastre, „chestiunea Re-

nașterii românești“; o chestiune deplasată cronologic în abordarea — veche de patruzeci de ani, dar abia foarte recent restituită — a lui P. P. Panaitescu, intitulată „Renașterea și românii“ sau de-a dreptul fals pusă în încercări de istorie literară din vremea din urmă, cu atîtea planuri aproape mereu răsturnate, asupra a ceea ce s-a socotit a fi „literatura română în epoca Renașterii“.

Terenul pe care se duce discuția noastră este cel, cu mult mai concret, al morfologiilor unde criteriile și termenii au o claritate mai mare — față de domeniul mentalității și al textelor cu o subiectivitate a lecturii fatalmente sporită —, fiind, oricum, mai ușor de perceput aici modul în care au fost receptate înrîuririle sigure, și nu foarte puține, ale unei Europe centrale în plină Renaștere și Reformă.

Mă voi grăbi să adaug, tocmai în lumina unor abia amintite cercetări de istorie literară, că în veacul al XV-lea românesc este sigur că nu a existat vreo iluzorie „Prerenștere“, într-un climat aulic precum acela al epocii lui Ștefan cel Mare unde avem în fapt de-a face, ca și în alte părți ale Europei răsăritene după 1400, cu trăsături de mentalitate și sensibilitate ale unei lumi ce se desprindea treptat de Bizanțul crepuscular a cărui seducție nu putea să o uite pînă la sfârșit și din care a primit gustul pentru anumite moșteniri formale și livrești ale îndepărtatei tradiții păgîne, elenistice, greco-romane; o lume ce ținea încă de un „internaționalism“ cosmopolit și eclectic al finalului de ev mediu, impregnat de grație, eleganță curteană, rafinament cromatic și verbal, regăsite în arta și literatura de expresie greacă și slavonă, de la Constantinopol pînă pe valea Moravei, în țările române sau la Moscova, conferind astfel întregii acestei părți de continent o largă unitate spirituală subsumată unui „internaționalism“ medieval tîrziu al Orientului european isihast și enciclopedic, întru totul contemporan și întrucîtva comparabil goticului internațional, aristocratic și aulic, cu fastul, pioșenia, trufia și emotivitatea sa exacerbate. Dar acest medievalism tîrziu, cultivat și înflorit — cu prelungiri și analogii în Moldova ștefanină, aflată sub semnul unei alte forme ideologice de ev mediu tardiv, cea a „cruciadei“ — nu înseamnă încă, în ciuda unor morfologii înnoitoare, nou-tatea Renașterii.

Ca și pentru Apusul transalpin de secol XV unde — remarcă Johan Huizinga în celebra sa carte — starea de spirit, orientarea mai sînt încă medievale, Renașterea venind „abia cînd *tonul de viață* se schimbă“¹, disjuncția între forme și conținut, între morfologii și spirit, mi se pare pe cît de firească pe atît de limpezitoare în discuția privitoare la ceea ce a putut fi socotită drept Renaștere în spațiul ortodox est-european, deci și în cel românesc. Adică în spațiul unde, în secolele XV și XVI, Renașterea nu a putut fi niciodată o realitate esențială a spiritului, ci doar una, exterioară, a formelor (împrejurare pe care o va constata orice studios care ține să nu denatureze sensul unui fenomen precis, bine conturat istoric și filozofic, precum la tot pasul invocata Re-

¹ *Amurgul evului mediu. Studiu despre formele de viață și de gîndire din secolele al XIV-lea și al XV-lea în Franța și în Țările de Jos*, București, 1970, p. 519.

naștere implicând antropocentrism, emulație burgheză și un nou temei al perspectivei asupra naturii, ceea ce a lipsit cu desăvârșire pe meridianele amintite).

Desigur, aceasta nu înseamnă că sfera de tradiție bizantină care era Europa răsăriteană, de laborioasă cultură medievală greacă, slavă și romanică, o „Europă fără Renaștere“, va fi zăbovit încă mult timp, după 1500, în medievalitate absolută, putând fi surprinse înnoiri, mutații stilistice care îndreptătesc opinia că evul mediu se încheia treptat și aici. Și în cazul nostru așa stau lucrurile, dincolo de haina morfologiilor de Renaștere propriu-zisă îmbrăcată, în chip firesc, de unele realități culturale transilvane încă din veacul al XV-lea la Oradea, Timișoara sau Alba Iulia, continuate prin „italomania“ secolului următor la curtea lui Ioan al II-lea Sigismund — nepotul unei Sforza —, mai apoi la cea a Báthoreștilor, unde se învecinau ereziarhi ca senezul Sozzini sau piemontezul Blandrata cu muzicieni ca Mosto sau Busto din Brescia, cu arhitecți („fundatores“) precum Domenico da Bologna, Petrus Italus din Lugano, probabilul venețian Ottavio Baldigara sau Alessandro da Urbino, veniți așadar, aproape exclusiv, din Nordul peninsulei afin stilistic Europei de răsărit prin medievalitățile sale remanente. Vom constata totodată deosebita permeabilitate a Moldovei la asemenea înnoiri formale, ca și faptul că devin relevante noi realități ale culturii care, fără să aparțină Renașterii neapărat, indică și ele un sfârșit de spiritualitate medievală în spațiul românesc spre mijlocul și într-a doua parte a veacului al XVI-lea. Era un fenomen sesizabil la nivelul aulic, în primul rând, receptorul firesc al noutății și firescul model pentru restul culturii din acel loc și timp. Aici se înscriu, pe de o parte, alături de afirmarea tot mai sonoră a romanității românilor, cochetarea unor familii boierești — devenite princiare — cu orgoliul unor genealogii romane fabuloase (cazul Movileștilor), folosirea alfabetului latin de către înalți dregători, ca și, desigur, aceea a limbii vernaculare în însemnări, socoteli și adnotări princiare (de către Petru Șchiopul sau Mihai Viteazul); pe de altă parte, într-un timp al afirmării treptate, chiar dacă timide încă, a individualității creatoare, aici se cere consemnată nevoia de poveste, de istorisire, de istorie — sacră sau profană —, triumful narației, ca o propensiune mentală și afectivă spre comunicarea în cuvinte și culoare a preaplinului unor idei, experiențe și sentimente, depășind canonul sec al analiticii medievale, făcând să fie contemporane între ele picturi exterioare moldovenești, reprezentatii ludice cu caracter dramatic în Ardeal ca și în Moldova, paginile de retorică a povestirii cu duh monastic — de la Macarie la Azarie —, cronicile murale pictate în lăcașuri — la Suceava și la Bucovăț — sau acele „Wandchroniken“ de după 1565 ce popularizau istoria săsească într-un spirit educativ și civic, la Sibiu, Brașov, Bratei, Bistrița sau Sighișoara. Aici se înscriu, de asemenea, spiritul narativ al unor documente de cancelarie, elementele formale de Renaștere, din vremea lui Lăpușneanu, la Slatina, sau a lui Cercel, la Tîrgoviște — mergînd de la simetria ansamblului monastic sau a palatului princiar la motivul mitologic al Gorgonei pe o fîntînă lucrată în marmură de Hațeg, de la inovațiile planimetrice ale apartamentelor voievodale la decorația în „simili“ a exterioarelor sau la acele „belli giardini alla italiana“ ce le înconjurau; în fine, noutatea unor efigii domnești încoronate de pe monedele lui Ioan vodă, ale lui Ștefan Răzvan, dar mai ales — și înaintea lor — ale veleitarului „despot de Samos“ Iacob Heraclid, el însuși atît de reprezentativ, cu un spor de spectaculos, pentru ceea ce a însemnat sincretismul de cultură levantino-occidentală înainte de 1600, deschis culturii umaniste mărturisite și de către un prețios manuscris, din biblioteca sa, după opere de autori antici (Cicero, în speță). Erau, asemenea minuscule efigii cu circulație curentă, pregătirea, parcă, a capitolului imaginii plastice a lui Mihai Viteazul văzut de artiști italieni și flamanzi ai Renașterii tardive și ai manierismului în ipostaza, iarăși umanistă, a eroului.

Voi adăuga că dintre domnii români mai sus-amintiți, o atenție sporită ar trebui să fie acordată lui Alexandru

Lăpușneanu care, privind înapoi spre moștenirea mușatină, îngrijindu-se deliberat de monumentele „întemeietorilor“ dinastiei legiuite, rupînd — uneori sîngeros — cu tradiția feudală a Moldovei, îmi pare drept omul unei noi tipologii mentale ce detașa conștient vremurile medievale, decupîndu-le întrucîtva, percepîndu-le ca un trecut, mai apropiat sau mai îndepărtat, devenit reper pios și glorios. În acest fel, vrînd a reface — la conjuncția unor mărturii disparate istorice, artistice, literare — modelul uman al unei epoci, am ajuns la încheierea că vremea din jurul lui 1550 exprimă, în peisajul vechii nostre culturi, o piatră de hotar. Și chiar dacă lipsesc încă preocupări temeinice pentru o periodizare a acesteia după criterii lăuntrice sau exterioare, chiar dacă mijlocul secolului al XVI-lea nu a fost implicat încă drept un posibil moment de încheiere a ciclului medieval românesc — așa cum s-a făcut pentru spațiul occidental unde anii 1550 încheie o epocă potrivit viziunii unor Pierre Chaunu, Robert Mandrou, Henry Kamen sau José Antonio Maravall —, există cîteva sugestii în acest sens în opera spre care privim la frecventarea mai fiecărui capitol de istorie românească, cea a lui Iorga. Pentru marele istoric român al XVI-lea veac era „secol de istorie modernă față de evul mediu ce fusese pînă atunci“², iar expresiile ideologice ale unor atitudini politice din timpul ultimilor Mihnești, domnind la București și Iași, aparțin unei alte ordini decît aceea medievală, țintind la formele monarhice moderne sesizabile în cîrmuirile unui Radu Mihnea.

Nu trebuie uitat, desigur, că la mijlocul veacului al XVI-lea nu lipseau acele elemente cu totul noi ale vieții istorice românești ce puteau înrîuri durabil mentalul colectiv al timpului și al posterității imediate: începutul regimului dominației turcești în deceniile cinci și șase — cu corolarul său care au fost izolatele, dar cu atît mai tulburătoare, treceri la islamism ale unor voievozi din spițele lui Ștefan cel Mare și Vlad Țepeș; dispariția unei părți a vechii boierimi feudale odată cu marile persecuții ale celor doi gineri ai lui Petru Rareș, Lăpușneanu în Moldova, Mircea Ciobanul în Țara Românească; urcarea unor domni munteni pe tronul Mușatinilor (Petru Șchiopul în 1574) și a unor moldoveni în scaunul Basarabilor (Ștefan Surdul în 1591). Sînt, acestea, doar cîteva date ce schimbau vizibil coordonatele istoriei românești de pînă atunci, rupîndu-le de tradiția independenței, dar și a separatismului din evul de mijloc. Reflexul cultural al acestei situații a fost integrarea domniei și a marii boierimi din țările române într-o „cultură aulică“ specifică întregii Europe la 1600 (acea „höfische Kultur“ a vremii rudolfine!) de care avea nevoie o putere monarhică ale cărei forme exterioare de manifestare au fost vizualizate printr-un întreg cortegiu de orientisme, mergînd de la etichetă și costum la arhitectură (orientisme venite din Stambul, din lumea balcanică, din Răsăritul greco- și arabofon ce căuta patronajul voievozilor români cu atitudini regale), dar vizualizate și de împrumuturi din Occidentul pe care același Levant îl cunoscuse, mai demult încă, în Creta și în Pera, în Dalmația, în Galiția și în spațiul pontic. Lumea orientală ortodoxă devenea, astfel, în mod paradoxal, o sursă de înrîurire dinspre lumea apuseană catolică unde, îndeobște, locul eminent îl deținea poarta Occidentului către Orient care era Veneția. Paradigma unui asemenea climat au fost, în țările române către 1600, acei domni ce reprezentau — iarăși paradoxal — deopotrivă tradiția dinastică medievală și interesele Sublimei Porți, anume cei din neamul Mihneștilor munteni ce au stăruit în a-și arăta legitima legătură cu trecutul printr-un lăcaș precum biserica mănăstirii Sf. Troițe din București — replică a bisericii lui Neagoe de la Argeș —, ctitorit de patru generații de domni coborîtori din Mihnea cel Rău, de la Alexandru Mircea la Alexandru Coconul; un lăcaș de structură medievală autohtonă înconjurat însă de o aură levantină, începînd cu inscripția greacă din 1615 a așezămîntului închinat la Ivir de un domn „strălucit“ („lamprós“) ca Radu Mihnea, cel crescut la Stam-

² *Istoria Românilor. vol. V. Vitejii*, București, 1937, p. 20.

bul, Athos și Venetia, căsătorit cu o Minetti italo-levantină, iubitor de fastul pe care îl descrie undeva Miron Costin și pe care îl deslușim în cuvintele lui Paul din Alep despre mormintele domnești de aici („cu pietrele... de marmură albă, împodobite cu acoperăminte (de mormânt) din țesătură de fir”³, pe care ni le putem închipui aidoma ornamentelor tombale brodate ale Movileștilor de la Sucevița). Era un fast ce devine sesizant, de altminteri, și în portretul pictat pe o ușă din capela ivirotă a Prodromului, înfățișând pe un tânăr identificat cu odrasla lui Mihnea Turcitul, în haină de brocart cu acvilă bicefală, cu centură din pietre prețioase, datînd din anii de sfîrșit ai secolului al XVI-lea.

Asemenea exemple țin de fenomenul de vădită creștere a orientalizării aulice implicînd ceremonial, podoabe sau modă vestimentară ce-și au drept model și reper — în țările române, ca și în Ungaria sau Polonia — costumul turcesc de aparat. Era un fenomen paralel cu pătrunderea — fie prin Levant, fie prin centrul Europei, prin legături ale Orientului postbizantin cu catolicismul polonez sau cu acela vehiculat de discipolii Colegiului grecesc de la Roma, într-o vreme de ofensivă a Contrareforme în Mediterana orientală — a unor forme de artă somptuoasă, din pictură pînă în artele minore, adecvate gustului pentru fast al catolicismului tridentin, venite din aria manierismului.

Oricum, pentru zona noastră, în aceste decenii premergătoare lui 1600 își au punctul de plecare cele citeva surse — constantinopolitană, italiană și polonă — ale unui larg capitol de artă și civilizație românească din veacul al XVII-lea pe care l-am așezat, cu alt prilej, în orizontul barocului.

Hazardul a făcut ca pentru exact acest interval o mărturie cu mult mai grăitoare decît aceea depusă de puținele opere și monumente păstrate, să fie găsită în texte contemporane de tot felul, înregistrarea, comentarea și încadrarea lor într-un registru al istoriei culturale la care, îndeobște, nu se face vreo referire în literatura noastră de specialitate, impunîndu-mi-se treptat în rescrierea sau scrierea pentru întia oară a unor pagini de istorie artistică românească la pragul dintre medieval și modern.

Moldova, cu tot ce însemnaseră aici, după 1550, deschiderile spirituale spre Europa Renașterii sub Lăpușneanu și Despot, avea să cunoască în ultimele trei decenii ale veacului al XVI-lea patronajul discret și eficace al lui Petru Șchiopul, pregătind nemijlocit — prin amestecul de sugestii apusene și influxuri levantine — momentul Movileștilor cu care veacul al XVII-lea își configura fizionomia, cel puțin pentru prima sa parte și în ceea ce privește arta aulică. Acest Mihnesc — cîrmuind intermitent între 1574 și 1591, frate al domnului muntean Alexandru al II-lea Mircea — amator de cronografe grecești și cărți coresiene, de astrologie și deslușiri de zodii, aparținea unei familii care, ca o culme a ironiei pentru descendenții direcți ai lui Tepeș, a reprezentat constant, între 1570 și 1630, interesele sultanului, „cinstitul” sau „marele împărat” după mărturia unor texte apologetice privitoare la acest neam.

Absența unui sentiment pe care îl numim astăzi „patriotic”, în cazul descendenților lui Mircea Pretendentul, era de fapt o trăsătură curentă într-o epocă de criză și disoluție morală, regăsită și în alte părți ale Europei princiare, întîlnită chiar în Balcanii unei nobilimi ortodoxe sau catolice care dădea imperiului turcesc renegați de elită. În cazul urmașilor lui Mihnea cel Rău o asemenea trăsătură se explica și prin biografia lor zbuciumată, prin drumurile lor silnice în Orientul musulman, prin educația într-un mediu otoman rafinat, prin căsătoriile lor în lumea levantină, greco-italiană, a Stambulului: Petru Șchiopul, exilat o vreme la Alep, era soțul unei Amirali din Rodos, iar fratele său Alexandru Mircea, pribeag în „Țara Arăpească” (cum o amintește textul unei pisanii de la Ocenele Mari), ținea o constantinopolitană dintr-o fami-

lie genoveză din Chios, Ecaterina Salvaresso, ce a fost mama unui exilat la Tripoli devenit, după domnia-i munteană ca Mihnea al II-lea, turcitul Mehmed cel miluit cu sangeacatul de Nicopole. Într-un asemenea climat transpus de pe malurile Bosforului pe cele ale Bahluiului și Dimboviței, ca un îndepărtat preludiu fanariot, se pot înțelege mai bine și afierosirile de așezăminte la Sinai, Patmos și Ierusalim, prin bule de aur ale acestor domnii evocatoare de timpuri imperiale, și ridicarea de ctitorii amintitoare — prin nume măcar — de Stambul (cazul Galatei), și exotismele răsăritene ce-l însoțeau pe Petru vodă în exilu-i tirolez — precum cămilele, tocmai acum devenite motiv pitoresc al artizanilor manieriști din Europa centrală —, și folosirea unor planuri de arhitectură legate de Levantul ortodox pentru unele lăcașuri: este cazul primei biserici de la Sf. Sava din Iași închinată la Ierusalim, cu o structură insolită în Moldova spre 1583, cea în „cruce greacă înscrisă” sau cel al bisericii bucureștene a Sărindarului, înainte de 1598, cu planul său bazilical trimițînd la o tradiție grecească din Peloponezul veacului al XIV-lea, dar și la monumente similare din jurul lui 1600 dintr-o altă zonă ortodoxă balcanică, aceea a Serbiei (cazurile de la Tvrdoš, Nikoljac, Piva).

Cît despre partea Apusului de Renaștere tîrzie în Moldova lui Petru Șchiopul o identificăm de la ceremonialul aulic prețuit de un senior francez ca François de Pavie, ce făcuse deja, în alt colț al continentului, experiența uneia dintre cele mai strașnice etichete europene, cea spaniolă — „această curte mică este frumoasă și face să vezi măreția și rangul pe care îl ține acest duce”⁴ —, pînă la frecventarea asiduă a mediilor iezuite de către amintita curte unde făcea autoritate aventurierul de neam balcanic italianizat Bartolomeo Brutti și pînă la decorul pe care principele și alți membri ai familiei sale par a-l fi întreținut în juru-le, decor ce poate fi întregit din elemente disparate, texte și imagini.

Există temeieri numeroase a bănuî că încăperile princiare ale Mihneștilor erau împodobite, la Iași ca și la București, de mici portrete lucrate după gustul cel nou al vremii, înfățișînd membri ai dinastiei sau antecesorii iluștri, unele dintre ele întovărășind pe domni în călătoriile lor prin lume. Existența, într-o colecție faimoasă a acestei Renașteri tardive — cea de la castelul Ambras a arhiducelui Ferdinand, stăpînitorul Tirolului, unchiul lui Rudolf al II-lea și fiul împăratului Ferdinand I care crease la rîndu-i, la Viena, cea dintîi colecție imperială habsburgică —, atît a des produsului portret al lui Vlad Tepeș, străbunicul lui Petru Șchiopul, cît și a celui al fiului acestuia, foarte tînărul Ștefan — elev al colegiului iezuit din Innsbruck și posesor al unor argintării în gustul timpului înfățișînd șoimi și cerbi —, trimite cu gîndul la o ipoteză foarte verosimilă: moda aceasta nobiliară a reprezentărilor de chipuri princiare pe panouri portabile — a ceea ce denumim azi pictura de șevalet — a fost cultivată cu predilecție într-o familie domnească înrudită cu levantini din Stambul și de la Venetia unde arta portretului de aparat își avea deja cunoscuta răspîndire.

Două mențiuni ale unor texte mai demult știute sprijină acest punct de vedere. Prima dintre ele este cea dintr-un act al Mariei, fiica lui Petru Șchiopul, căsătorită prima oară cu Zotu Tzigara din Ianina, iubitorul de steme, înfățișat pe un sigiliu al său cu cușmă, hanger și sabie după moda nobiliară regăsită în portretul brodat al lui Ieremia Movilă. Printre bunurile de preț ale abia amintitei Maria, ajunsă mai tîrziu soția unui nobil din Venetia, se găseau în 1587 „otto quadretti de retratto de principi”⁵ (alături de acestea fiica lui Petru vodă — trăită în mediul levantin de la Iași și Venetia — mai avea mobilier sculptat de probabilă modă italiană — „una credenza de noghera intagliada” —, instrumente muzicale răspîndite pe atunci în mediile patriciene — „una spinetta” — și icoane ortodoxe ce ar putea fi desemnate de cele „cin-

⁴ Idem, III, București, 1971, p. 182.

⁵ N. Iorga, *Foaia de zestre a unei domnițe moldovene din 1587 și exilul venețian al familiei sale*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, seria III, tom. VI, 1927, p. 217.

³ *Călători străini despre țările române*, VI, București, 1976, p. 229.

que quadri grechi diversi⁶). Vor fi format, desigur, o mică dar grăitoare colecție aceste opt portrete de prinți — înrudite stilistic, poate, cu cele două ajunse la Ambras —, pictate în Moldova sau, mai curînd, în Polonia sau la Veneția unde cumnatul Mariei, Apostol Tzigara — cel ce avea să ajute la tipărirea unui cunoscut cronograf postbizantin — posedă în aceeași epocă opere de pictură datorate unor maeștri de certă notorietate peninsulară: știm astfel, în treacăt fie spus — și întregitor pentru înțelegerea gustului artistic al unei familii nobile din Sud-Estul european către 1600 —, că celălalt fiu al lui Gheorghe din Ianina alcătuia în 1625 un testament în care — între bunurile lăsate la biserica ortodoxă din Veneția, San Giorgio dei Greci, unde fratele său, fostul mare spătar moldovean și ginerele princiar, își avea sălașul de veci din 1599 începînd — era amintit un vechi tablou pictat de Bassano, înfățișînd cele 12 sărbători: „*le dodici feste principal del Bassan*”⁷ (în paranteză voi adăuga că Zotu el însuși nu era străin de un anume interes pentru artă: în testamentul său, acest „olim spatarius”, cu stemă din heraldica germano-levantină, lăsa bisericii grecești din Veneția cele trebuitoare spre a se face unele podoabe pictate cu subiect religios, în care să se afle și chipul donatorului îngenunchiat: „*sopra della tavola che mangiaranno le monache sia dipinto l'immagine della Beata Vergine Maria et io stando inanzi lei inginocchiato*”; aceasta după ce, cu patru ani înainte, ginerele lui Petru Șchiopul fiind „guardiano” la San Giorgio, fuseseră aici „*fatte le pitture a mosaico*”)⁸. Cît despre cele amintite în diata lui Apostol Tzigara este vorba, desigur, de ceva asemănător așa-numitului „Dodékaorton”, ilustrare a celor 12 mari sărbători ale ciclului liturgic (de la Buna Vestire la Adormirea Maicii Domnului), prin care se remarcă, tocmai în acea vreme, mai mulți zugrăvi cretani ajunși la Veneția, înrîuriți stilistic — în opera lor menită unei clientele ortodoxe — de pictura unor maeștri catolici ai timpului, între care cei din neamul Bassano. Că acest Tzigara epirot avea o operă de Bassano — ce putea fi, în epocă, mai curînd Giacomo da Ponte Bassano, pictor de subiecte religioase în bisericile din regiunea venetă, dacă nu cumva, ținînd seama de „vechimea” panoului, chiar tatăl acestuia, Francesco da Ponte Bassano cel Bătrîn — sau că avea, sub numele unui pictor celebru la Veneția, opera vreunui meșter cretan ce făcea replici după pictori reputați (ca Mihail Damaskinos, autorul „Dodékaorton”-ului de la San Giorgio dei Greci, ce copia, spre a se întreține, pinze ale lui Parmigianino!), oricum faptul indică înainte de toate că într-un neam cu care Petru Șchiopul se înrudea, ca și în propria sa familie, exista înainte și după 1600 un cert interes pentru opere pictate în manieră novatoare sau după o schemă tradițională pătrunsă, însă, de înnoiri stilistice.

Revenind la amintitele mențiuni din texte privitoare la frecvența unor imagini princiare zugrăvite în preajma familiei Mihneștilor, ajungem la al doilea caz, cu cîteva decenii mai vechi, menționat în treacăt și drept o curiozitate. Pentru anul 1574, pe cînd făcea parte din solia polonă la Stambul, Maciej Strykowski avea să noteze — în trecere pe la curtea domnească din București — „*cum atîrnă pe peretele iatacului domnului un chip, zugrăvit pe lemn, după obiceiul vechi*”, arătîndu-l pe Ștefan cel Mare „*înalt de statură șezînd cu coroană regească pe cap*”⁹. În ceea ce privește gustul pentru opere de artă al lui Alexandru al II-lea Mircea — căruia îi aparținea portretul lui Ștefan vodă văzut de călătorul polon — nu trebuie uitată nici curioasa, din nou, mențiune a unui dar artistic de mare preț despre care știa cardinalul venețian Giovanni Francesco Commendone care istorisea, în acei ani tocmai, că fratele din București al protectorului iezuiților din Iași se îngrijea ca la Roma „*vitam Christi in panno argenteo depingi*”¹⁰ (așadar „să se zugrăvească viața

lui Christos pe o pinză de argint”); în ceea ce mă privește, sînt foarte tentat să mă întreb de nu cumva o asemenea danie, cu o iconografie ținînd de spiritul Contrareforme, nu va fi fost făcută de principele muntean ortodox cu neamuri în Italia unei biserici din Roma unde era venerat în mod cu totul special eroul sacru al amintitei „pinze de argint”, gîndul ducîndu-mă și mai precis la faptul că exact în acei ani — și coincidența e tulburătoare — Giacomo della Porta încheia (1575) lucrările la mult vestita biserică Gesù, unde un asemenea dar venit din Țara Românească, oricît de straniu ar putea să pară, nu s-ar fi găsit decît în fireasca-i ambianță, răspunzînd cum nu se poate mai potrivit, prin subiectul cristologic, însuși supremului patronaj al bisericii iezuiților de lîngă Piazza Venezia. Cît despre ceea ce vedea Strykowski la București în 1574, este sigur că pentru cineva educat potrivit normelor vizuale ale Renașterii, cum va fi fost curteanul polon, un panou de lemn pictat, ce-i va fi amintit de tradițiile gotice din regatul de la miazănoapte, nu putea fi făcut decît „după obiceiul vechi”; dar pentru spațiul românesc înlocuirea obișnuitului decor mural al interioarelor de ev mediu cu unul ținînd de sfera picturii de șevallet — cum pare a fi fost acest portret al lui Ștefan vodă al Moldovei reprezentat, iarăși curios, cu o statură ce-l va fi flatat postum pe voievodul „*nu mare de stat*” al tradiției cronicărești — ținea de domeniul noutății. Cît despre ciudățenia apariției în apartamentele curții bucureștene a imaginii vestitului domn moldovean dispărut cu trei sferturi de veac înainte, explicarea ei nu este dintre cele mai dificile: nu ar fi deloc neverosimil a accepta că într-o familie domnitoare unde era cultivat — ca și în Polonia celor din urmă Jagelloni sau în Franța ultimilor Valois, în epoca atîtor asemenea efigii princiare datorate celor doi Cranach, celor doi Clouet sau lui Holbein — gustul pentru mai reduse sau mai ample „galerii” de portrete ale strămoșilor și membrilor dinastiei, într-un neam unde era pictat în acest fel chipul unui alt personaj notoriu al secolului anterior — străbunul direct, Vlad Țepeș —, efigia voievodală a lui Ștefan cel Mare se putea afla măcar și numai pentru faptul că ilustrul cruciat român era, indirect, un alt strămoș al lui Alexandru al II-lea Mircea. Amintindu-ne că fiica lui Mihnea cel Rău — bunicul celor doi domni de la București și Iași la finele de secol XVI — fusese soția lui Bogdan cel Orb, fiul lui Ștefan, și că însuși triumfătorul de la Vaslui, văr cu Vlad Țepeș, era căsătorit cu nepoata acestuia, realizăm, încă odată, că înrudirea prin femei a Mușatinilor cu Basarabii de secol XV coborîtori din Vlad Dracul (el însuși îndepăroape înrudit cu urmașii lui Alexandru cel Bun) era suficient de strînsă pentru a face posibilă, în mentalitatea încă medievală a acelor vremuri, socotirea ilustrului mușatin Ștefan drept legiuit strămoș ce putea figura într-un șir de portrete aparținînd lui Alexandru Mircea (remarcarea acestei efigii de către solul polon ținînd, desigur, și de faima pe care o avea încă mîndrul vasal de la Colomea și, mai ales, teribilul învingător de la Codrîi Cosminului).

Într-un timp de sensibile apropieri moldo-muntene — prin „unirea dinastică” din vremea Mihneștilor, prin succesivele momente marcate de Mihai Viteazul, de Movilești sau de Radu Mihnea — prezența portretului lui Ștefan cel Mare în casele domnești bucureștene capătă valoare de simbol. După cum ea face posibilă imaginarea unui colț de încăpere princiară, împodobit cu panouri pictate cu subiecte laice, în același București unde pinze — foarte probabile „tablouri” — aveau să fie menționate două decenii mai tîrziu, în 1594, într-o mai modestă, desigur, casă negustorească, cea a raguzanului Giulio Salvaresso — înrudit cu soția lui Alexandru al II-lea Mircea și aflat în preajma lui Mihnea Turcitul —, căruia i se aminteau, într-un act, lucrurile de preț de proveniență străină, între care „*quattro quadri grandi*”¹¹ (sigur, pictate) pe care, în contextul pînă aici amintit, le-am putea socoti ca opere

⁶ Ibidem, p. 225—226.

⁷ Idem, *Un testament din secolul al XVII-lea (al lui Apostol Țigara)*, în „Literatură și artă română”, V, 1900—1901, p. 179.

⁸ Idem, *Foaia de zestre...*, p. 233, p. 235.

⁹ *Călători...*, II, București, 1970, p. 454.

¹⁰ N. Iorga, *Documente geografice*, I, București, 1900, p. 15; *Călători...*, p. 376.

¹¹ Apud A. Pippidi, *Rapports de Raguse avec les pays roumains*, în *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București — Paris, 1980, p. 83—84, p. 106.

de probabilă sorginte italiană. Cît despre tot ce a fost arătat mai sus, în legătură cu portretele de principii stăpînite de urmaşii lui Mihnea cel Rău, trebuie din nou spus că, în aceste ecouri artistice italiene, Veneția va fi deținut locul principal și aceasta nu doar din pricina legăturilor frecvente și variate între țările române și Serenissima la sfîrșitul veacului al XVI-lea. Este demn de amintit că pînă către 1600, tocmai în pictura venețiană, la nivelul chiar al marilor ei maeștri și opere, se înregistrează un pronunțat gust istorist, arta fiind socotită — aici mai ales, unde ajungea doamna Maria Minio, unde trăiau frații Tzigara, unde se aflau rudele lui Alexandru Mircea, unde peregrina Radu Mihnea și tocmai pe atunci — o mărturie autentică a istoriei, un soi de „cronaca” în care imaginile de strămoși, evocarea trecutului erau în mod special prețuite de mecenai.

Între probabilele pinze zugrăvite de modă italiană din casa unui negustor levantin în Bucureștii anului 1594 și sigiliile cu geme antice pecetluind, după cinci ani, zapi-

sul din 1599 al unor urmași de clerici și mici dregători într-un sat al Olteniei subcarpatice — amintite în primele rînduri ale acestor însemnări — fost-a, oare, o cît de firavă legătură? Înclin să răspund afirmativ, încercînd să-mi închipui cum în ultimul deceniu înainte de 1600, acoperiți de tumultul unei epoci de glorie și restrîște, deopotrivă, dar atenți la exemplul venit de sus, dinspre curțile domnești tot mai integrate circuitului continental prin dubla legătură cu Apusul și Levantul, oamenii cei mărunți în ordinea socialului, mult mai mobili, mai dinamici, mai deschiși noutății culturale decît ne-am obișnuit să-i socotim (ignorîndu-le, în fapt, rămasul istoric), au constituit realitatea profundă a civilizației românești, ce va izbucni năvalnic, în arta și literatura noastră veche, o sută și ceva de ani mai tîrziu. Între această realitate și momentul aulic de la 1600 există însă punți încă neștiute, pe care ni le dezvăluie fiecare fragment de text ce ne poartă spre amintirea unei opere de artă, fiecare urmă de monument și, mai ales, aș spune, fiecare exercițiu critic și istoric pe marginea lor.

SUMMARY

Studying the morphological renewals of old Romanian art, the author reaches the conclusion that for the age around the year 1550 and then until towards 1600 there are obvious signs of an end of a medieval culture in the field of the visual in Moldavia, Wallachia and Transylvania. Even if for the extra-Carpathian regions one cannot speak about the existence of a Renaissance as an organic and coherent phenomenon — as here we have to deal first with formal echoes of central-European Renaissance — the receptance of the Romanian countries to the time renewals is quite obvious (particularly in Moldavia). The phenomenon is perceptible at the aulic (princely) level first of all the natural receiver of novelties and the first model for the rest of the culture of that place and time (for example: Despot, Alexandru Lăpușneanu, Petru Cercel or the Movilești). The author analyses the completely new elements of historical life which allow such a division into periods, pointing to the ever growing part played by post-Byzantine and Islamic East as far as the cultural-artistic phenomenon is concerned, not only within the Romanian civilization, but also in the whole East Europe and East-central one, influenced by late Renaissance and mannerism (ceremonial, ornaments, vestimentary fashion and architecture). For the Danube-Carpathian region, in the decades preceding 1600 have as a starting point several foreign sources (Istanbul, Polish, Italian) of the Romanian civilization in the 17th century, partially framed within the stylistic sign of the baroque.

By chance, exactly for this interval, contemporary texts have offered proof which is more telling than those to be found in the

few works and monuments which have been preserved. The proofs required recording and research by Romanian art historiography.

Thus the researches studied the data enabling us to talk about a certain bent of the members of the princely family of the Mihnești (Alexandru II Mircea in Walachia, his brother Petru Șchipul in Moldavia), on the Levant-Italian art, on the once „modern” painting on portable pannels. It seems that their palaces in Bucharest and Jassy sheltered even collections of small paintings presenting — according to the European taste of the time — members of this princely family, descending directly or indirectly from crusader voievodes in the 15th century, also painted in this way (Vlad the Impaler, Stephen the Great). Polish and Italian texts in 1574 and 1587, some pieces kept in the Habsburg collection from Ambras (Tyrol), also show artistic realities. We also know that some Levantine relatives of these princes (Salvaresco, Tzigara), residing in Bucharest or Venice, had works of Italian Renaissance art (for example, paintings of Bassano), or they protected the painting of certain places (San Giorgio dei Greci in the city of the lagoons); at the same time, it seems that one of these Romanian princes sent to Rome (maybe even to Gesù) a work of art whose iconography belonged to the atmosphere of Jesuit counter-reformation.

Romanian aulic art of 1600 shows thus a rapid synchronization with the rest of Europe, which explains better the stylistic evolution of Romanian art in the 17th century at the princely and noble level.

Partea a III-a: Sensuri și perspective

Trecerea în revistă a unui număr din situațiile de reciclare a fondului clădit prezente în istoria construcției urbane din România până la jumătatea secolului nostru, precum și cercetarea experienței înregistrate de domeniul respectiv în ultimele patru decenii, permite, pe de-o parte, desprinderea unor concluzii, pe de alta, conturarea posibilităților și tendințelor de luat în considerare în perspectivă*.

Fiind vorba de un domeniu (chiar particular) al producției de masă, realizarea și utilizarea fondului construit (cuprinzând și valori de patrimoniu) s-au înscris în marea majoritate a situațiilor în limitele unor eforturi (financiare, de materiale și manoperă) socialmente justificate. Nu s-a construit mai mult decât era posibil de încheiat și întreținut, nu s-a înlocuit nimic din ceea ce mai putea fi folosit, recuperându-se și reutilizându-se cât mai mult din obiectele depășite moral și fizic. În ansamblu, se poate susține că atât realizarea de obiecte și ansambluri, cât și utilizarea, întreținerea și repararea lor au decurs în perioadele istorice premergătoare sub semnul bunei gospodăririi.

De la jumătatea secolului, în urma modificărilor radicale ale structurilor politice, sociale și economice ale țării, producția de fond locativ a căpătat o amploare și o complexitate mult diferite față de parametrii anteriori, impunând căutarea și stabilirea unor noi relații între componente și situații. Rezultă ca oportuna reconsiderarea raportului dintre extinderea construcțiilor noi și utilizarea intensivă a patrimoniului preluat, evaluarea cât se poate de obiectivă a resurselor și consumurilor de materiale, energie și forță de muncă, aprecierea plurivalentă (pe plan istoric, arhitectural, plastic, ingineresc, nu în ultimul rând și cel turistic) a fondului construit moștenit ș.a.m.d.

REPERE VALORICE. Înainte de a considera arhitectura și construcția orașelor prin ceea ce le leagă de sistemul suprastructural, ele trebuie privite ca sisteme de intervenții și operații prin intermediul cărora se produce cadrul de viață și muncă al omenirii. Procesul de construcție are o anumită evoluție în raport cu treptele de dezvoltare ale colectivității respective, evoluție care privește atât raportul dintre realizarea de clădiri noi și utilizarea celor existente, cât și modul de punere în operă a materialelor și energiei sau caracteristicile consumului de spațiu.

Raportul dintre investiții și reparații (construcția de locuințe noi ori reciclarea celor existente) este supraunitar în cazul colectivităților care se dezvoltă (nu numai economic dar și demografic) dar subunitar în situația colectivităților stabilizate, unde nu se mai înregistrează creșteri numerice și nici modificări în compoziția grupelor de vîrstă. Trecerea dintr-o fază în alta (de la creșterea explozivă la creșterea temporizată și staționarea demografică) se face treptat, ceea ce se reflectă în schimbarea gradată a raportului dintre investiție și reciclare. De la situația în care toată atenția era acordată construcției de clădiri noi (neglijîndu-se fondul construit preluat) se trece, odată cu reducerea solicitărilor de locuințe și a presiunilor asupra rețelei de dotări, la ierarhizarea valorică și reciclarea fondului moștenit cu valențe de ameliorare. În momentul în care colectivitatea a acces în faza de stabilitate (ce ur-

mează perioadei de dezvoltare) unde „procesul de urbanizare — deci de extindere a construcției noi — va fi încheiat... habitatul și cadrul de viață vor face doar obiectul unor continue îmbunătățiri, fără a fi nevoie să se aloce alte terenuri pentru orașe sau cartiere noi; această fază de evoluție a populației (și a cadrului construit) presupune acțiuni de întreținere, ameliorare și de reconstrucție locală” pentru înnoirea ritmică a componentelor scoase din uz după încheierea duratei reale (nu normate) de serviciu.¹

Rapelul la sistemul de repere al perspectivei apropiate din România este cât se poate de firesc. Astfel, potrivit programelor politice și administrative, între 1990 și 2000 se va ajunge de la rezolvarea în linii generale la soluționarea deplină a problemei locuințelor. Apropierea treptată de nivelul de saturație a solicitărilor locative impune corelarea adecvată dintre investiție și reciclare, extinderea fondului locativ nou limitîndu-se încet-încet în favoarea creșterii efortului de modernizare și îmbunătățire a cadrului rezidențial existent.

Luînd drept bază de calcul un număr de peste 4,6 milioane locuințe orășenești (din cele mai mult de 6,0 milioane cât va cuprinde întregul fond locativ al țării în 1990) raportul dintre locuințele clădite relativ de curînd (după 1950) și cele preluate (mai vechi de 40 de ani) s-ar putea menține în limitele de 6—8 la 1. Un asemenea raport se înscrie într-o *piramidă armonioasă a vechimii clădirilor* care respectă întreaga gamă de comandamente între care și cele legate de cheltuieli de întreținere, exploatare și reparație ce intervin după încheierea investiției și darea în folosință a obiectivului. Prevederile normativelor în vigoare (în cazul de față P 95—77) sînt clare în ceea ce privește durata de serviciu a clădirilor, numărul de reparații (curente și capitale), amploarea valorică—parte din valoarea de inventar a clădirilor etc. În cazul construcțiilor din pereți portanți de cărămidă, piatră și înlocuitori, cu planșee de lemn, la valoarea de inventar se adaugă, în decursul celor 70 de ani de serviciu normat, un plus de cca 70%, constînd în reparații curente și capitale (maximum 60%), în timp ce pentru clădirile cu același tip de pereți portanți (sau executați din beton armat) dar cu planșee din beton armat sau profiluri de oțel, se adaugă 60% pe o perioadă de 90—100 de ani normați de serviciu.

Așadar, efortul real final pentru fondul locativ (considerînd atât darea în folosință cât și perioada de utilizare) este aproape dublu decât cel cuprins în bugetul inițial. În acest context se cere mai hotărît să se pună în evidență rostul prevederilor normativului P 95—77 și anume:

- utilizarea și întreținerea corespunzătoare evită și micșorează riscul de degradare;
- efectuarea corespunzătoare a reparațiilor curente

* Unele probleme din seria de articole apărute în paginile acestei reviste, în numerele: 2/1985 și 1 și 2/1986, au fost discutate cu dr. arh. E. Greceanu, arh. Gh. Pătrașcu, arh. A. Dobai și alții. Autorul le mulțumește pe această cale.

¹ Este de notat că în contextul anilor 1960—1970, contribuția lui Lars Gjerz este una dintre cele mai realiste. El este printre puținii profesioniști care își pune problema continuității efortului de construcție și a patrimoniului clădit ca resursă economică. A se compara cu alte contribuții de la manifestările internaționale organizate la București în 1966 și 1972 (revista „Arhitectura”, 4/1966 și 1/1972).

reduce valoarea și lungeste perioada de execuție a reparațiilor capitale;

— în funcție de calitatea reparațiilor capitale se micșorează ori se prelungește durata de utilizare a clădirii².

În context se dovedește necesară nuanțarea prevederilor normativului P 95—77 privitoare la durata de viață a clădirilor pe baza confruntării cu realitatea de pe teren și a comparării cu prescripțiile tehnice din alte țări. Din practica curentă din România se cunosc suficiente cazuri de clădiri din zidărie de cărămidă cu planșee de lemn (durata normată de serviciu 70 de ani) care au depășit vechimea de un secol fără a da semne de oboseală. Pe de altă parte durata de serviciu normată a clădirilor cu planșee de beton armat pe zidărie de cărămidă sau beton este de 100 de ani, în timp ce, de pildă, în Uniunea Sovietică, se ia în considerație o existență normată de 120 de ani. În al treilea rând, în aprecierea speranței de viață a clădirilor trebuie pornit de la alcătuirea complexă și diversă a acestora. În fond, existența lor depinde mai întâi de soliditatea, rezistența, starea „structurilor primare”, respectiv a elementelor de rezistență, în timp ce „structurile secundare” (instalațiile, finisajele, amenajările) contribuie indirect la scurtarea ori prelungirea vieții lor.

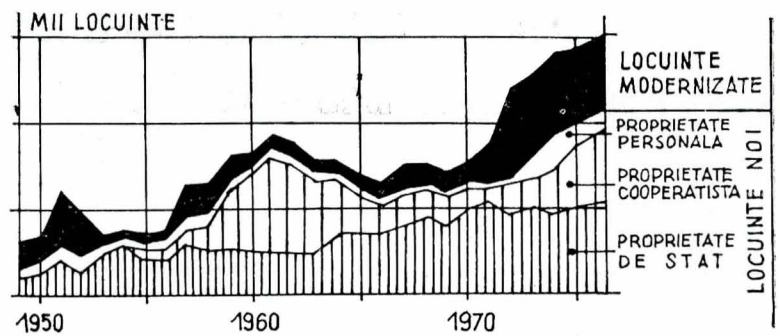
Extensiunea existenței clădirilor asigură, pe lângă amortizarea adecvată a investiției inițiale, și exploatarea profitabilă a componentelor înglobate, precum materialele, energia și forța de muncă. Primul efect al unei asemenea utilizări intensive constă în reducerea consumului de materiale noi, în esență, din gospodărirea mai avantajoasă a resurselor, în condițiile când se recunoaște capacitatea limitată a acestora.

În ultimii ani, omenirea a intrat într-o *criză a materiilor prime și a materialelor*, cu precădere a celor utilizate în industrie (mai ales cea de vîrf). Materialele constituie un element vital pentru satisfacerea unor solicitări ale societății, majoritatea cerințelor fizice ale individului — între care cele privind locuințele și clădirile publice — sînt legate de existența materiilor prime și materialelor. Consumul acestora apare și se amplifică pe măsura creșterii nivelului de trai al populației. În acest context era firesc să se pună problema resurselor de materii prime, a capacităților cunoscute ori încă de explorat, dar mai ales a posibilităților (termenului) de epuizare³.

Materialele de construcție sînt oarecum ignorate pentru că, pe de-o parte, nu fac parte din categoria materiilor rare, iar, pe de alta, deoarece există încă resurse suficiente. Și în cazul lor se deosebesc *materii prime reînnoibile*, precum cele de origine vegetală (lemnul în primul rând), a căror producție nu este limitată decît de suprafața de teren disponibilă și de ciclurile de creștere și dezvoltare. Altele sînt însă *materii prime neînnoibile*, folosite la fabricarea materialelor ceramice, a cimentului și sticlei, a fierului beton etc. a căror producere este îngrădită de dimensiunile finite ale litosferei (partea superioară a scoarței terestre). Se cunosc în multe zone ale globului cazurile unor cariere de piatră ori marmură închise odată cu epuizarea zăcămintelor precum și destule exemple de modificare a geometriei și altor caracteristici ale unor fragmente de cadru natural ca urmare a exploatării calcarului utilizat la fabricarea cimenturilor. E suficient să amintim că producția mondială de ciment a crescut, între 1890 și 1960, de peste 50 de ori, numai în România realizîndu-se în 1965 echivalentul întregii producții mondiale din 1890 (6,5 milioane tone) și urmînd ca în 1990 să depășească nivelul de 25,0 milioane tone. Această curbă exponențială a producției de ciment, reflectînd fidel amploarea

² Trebuie precizat că structura după materiale și vîrstă a fondului construit poate prezenta derogări în raport cu normativul P 95—77. Este de menționat că normativul nu insistă suficient asupra modalităților de prelungire a duratei de serviciu a construcțiilor prin efectuarea reparațiilor curente și capitale. O analiză a posibilităților de prelungire a vieții clădirilor este prezentată în „Architektur der D.D.R.” nr. 11/1985.

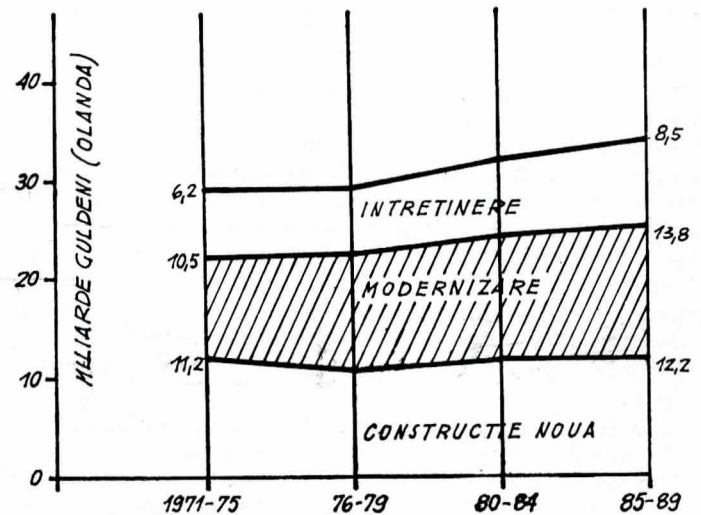
³ Referiri detaliate la criza materiilor prime se găsesc în rapoartele către Clubul de la Roma precum „Omenirea la răscruce” (Lupta aprigă pentru resurse insuficiente) ori „Să ieșim din epoca risipei” (Materialele). În aceleași rapoarte se fac observații amănunțite și la problemele energiei în lume.

Construcția de locuințe noi în raport cu reciclarea locuințelor moștenite (R.D.G.)

efortului de construcție care, între 1950 și 1990, va crește de aproape 40 de ori, este paralelă cu creșterea producției altor materiale de construcție (corpuri ceramice, fier oțel, produse de sticlă, materiale de izolație etc.) majoritatea rezultînd din materii prime neregenerabile.

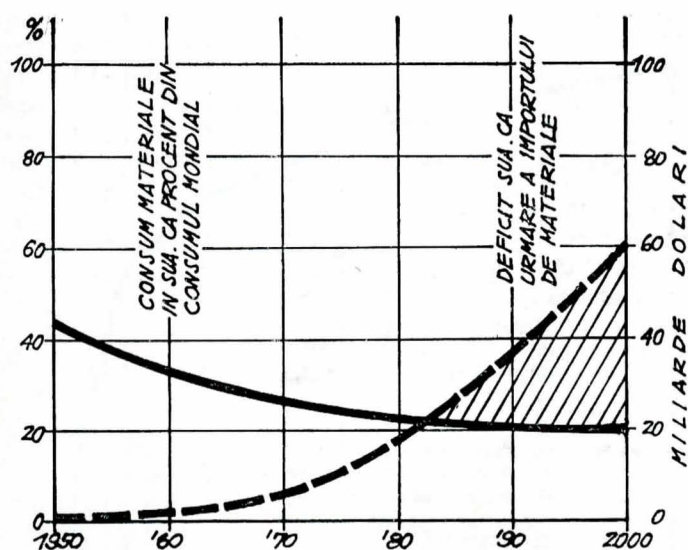
Rezultă limpede în acest caz că pentru prelungirea vieții resurselor existente trebuie, pe de-o parte, prelun-

Fonduri alocate pentru întreținerea, modernizarea și extinderea fondului locativ (Olanda)

gită existența obiectelor realizate și, pe de alta, în cazul scoaterii din uz, considerată posibilitatea recuperării și reutilizării unei părți cît mai mari de materiale. Trebuie depășită faza tratării consumiste a problemei materiilor prime și materialelor așa cum s-a întîmplat nu odată de-a lungul istoriei. „În trecut orașele... au introdus mai mult în incinta lor decît au aruncat afară. Volumul importurilor de alimente, materiale de construcție și materii prime a depășit volumul apelor uzate și al gunoaielor de care s-au descotorosit și, prin urmare, în decursul timpului, suprafața lor a crescut în înălțime. O ilustrare dramatică a tendinței pe care o au orașele de a se înălța o constituie „tell-ul” din Jerichon... Jerichon a suferit numeroase distrugerii și reconstruiri, degradări și renovări, astfel încît dintr-un oraș de cîmpie s-a transformat într-un oraș cocoțat pe un vîrf de munte în miniatură, făcut de mîna omului... Atunci cînd clădirile se degradează sau sînt distruse în mod deliberat, noul constructor, în loc să care (ori să refolosească, n.a.) dărîmăturile lăsate de predecesori, va găsi că nivelarea lor cere mai puțină muncă” (A. Toynbee). Același lucru s-a întîmplat și în multe din localitățile distruse în timpul ultimului război mondial de la Londra la Hamburg și Varșovia pînă la Leningrad⁴. Totuși, nu totdeauna s-a întîmplat așa și se cunosc destule exemple de recuperare și refolosire a materialelor

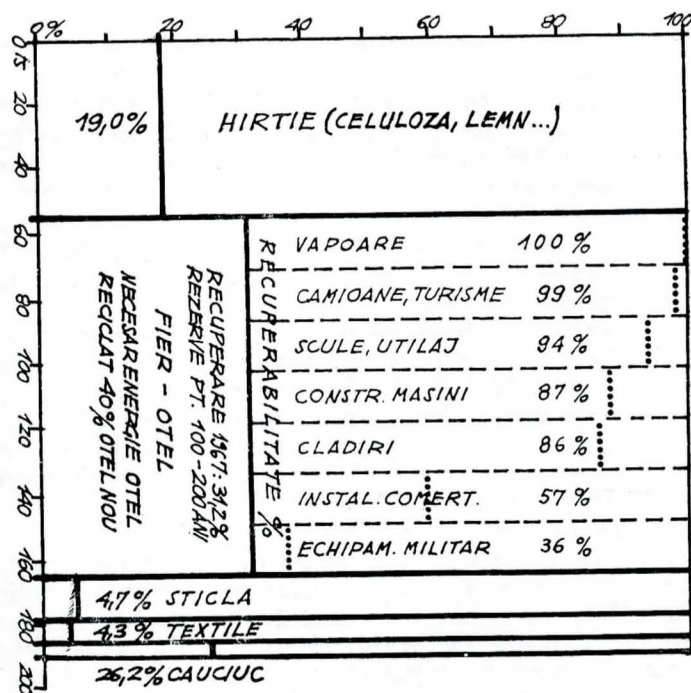
⁴ Arnold Toynbee citează și exemple deosebite, precum cel al Londrei care a evacuat o parte din molozul rezultat din bombardarea clădirilor în timpul ultimului război mondial. Vapoarele nord-americane care aprovizionau Marea Britanie în timpul blocadei se întorceau neîncărcate, folosind drept balast moloz, utilizat apoi la realizarea de diguri pe coasta de est a Statelor Unite.

Deficitul în domeniul materiilor prime și al materialelor (S.U.A.)

fie sub forma lor primară, fie așa cum au fost înglobate în clădiri (ceea ce prezintă avantaje incontestabil mai mari).

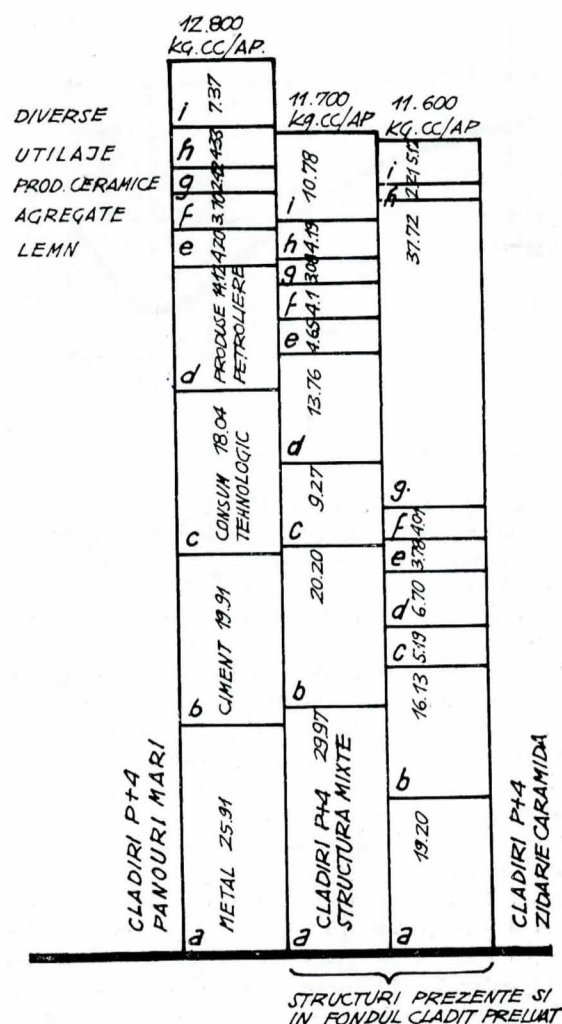
În spiritul acțiunii de recuperare și reutilizare a materialelor a intrat în vigoare „D.C.S. nr. 120/1981 privind unele măsuri pentru protejarea și valorificarea materialelor, obiectelor sau a unor componente rezultate din demolarea, transformarea sau repararea construcțiilor, pre-

Recuperare (reală) și recuperabilitate (posibilă) în cazul unor materiale puse în operă în sectorul construcțiilor (S.U.A., 1975)

cum și pentru consemnarea documentară a unor zone, ansambluri și clădiri. În baza lui s-au înființat comisii ad-hoc la nivelul județelor, municipiilor și orașelor pentru îndrumarea și organizarea activității de recuperare și re folosire a materialelor și componentelor de construcție (îndeosebi a celor deficitare). Deși decretul face referiri și la aspectele calitative ale recuperării, acestea au fost luate în considerație local, efortul major concentrându-se asupra elementelor cantitative, cu accent mai ales asupra refolosirii prin prelucrare.

Prelucrarea elementelor, pieselor și materialelor recuperate include în discuție și o altă componentă majoră a situației economice actuale: așa-numita *criză energetică* și oarecum colateral *problema forței de muncă înglobate*. Energia este un element indispensabil pentru majoritatea activităților omenești, cantitatea de bunuri (inclusiv locuințe și dotări) și de servicii disponibile este cu precădere în funcție de disponibilitatea și modul de utilizare

Energie (echivalent combustibil) înglobată în clădiri de locuit (%)

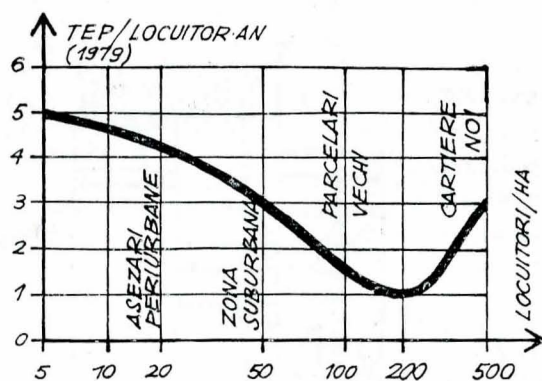
a energiei, al cărei consum crește direct proporțional cu nivelul de trai.

Un mare consumator de energie îl constituie sectorul construcțiilor de locuit și social-culturale (solicitând, împreună cu construcțiile industriale, amenajări teritoriale etc., circa 32% din bugetul de energie al Statelor Unite ale Americii). Până de curând în proiectarea construcțiilor nu s-a ținut seama de aspectele economisirii și conservării energiei și nici nu s-au făcut cercetări suficiente pentru mai buna cunoaștere a comportamentului energetic al tuturor componentelor fondului construit. Deocamdată, solicitările sectorului construcțiilor de locuit și social-culturale au rămas la nivelul de 16,8—31,8% din totalul energiei consumate în țările industrializate. La nivelul unei clădiri de locuit, cheltuiala de energie se repartizează astfel:

execuție, materiale	6,5%
exploatare	93,5% din care încălzirea 60%
	apă caldă 10%
	iluminat, ascensor 15%
	gătit, aparate casnice 8,3%

Problema energiei înglobate în clădiri se deosebește de cea a materialelor întrucât, deși redusă ca procentaj în comparație cu cheltuielile energetice în exploatare, ea nu se poate recupera. Din contra, prin demolarea clădirilor se pierde o cantitate de energie suplimentară (reprezentând circa 5—10% din costul unui metru pătrat de construcție nouă). De aceea, prelungirea duratei de funcționare a fondului clădit înseamnă conservarea cantității de energie înglobată și economisirea celei care nu mai este necesară la înlocuirea obiectelor ori ansamblurilor.

În unele cazuri (îndeosebi a clădirilor vechi) apare problema acelei forme particulare de energie care este *forța de muncă*, componentă, alături de utilaje și materiale, a oricărui deviz de construcții. Nu poate fi vorba aici de simpla energie umană sau de manipularea mașinilor de construcție, ci de forța de muncă, creatoare de

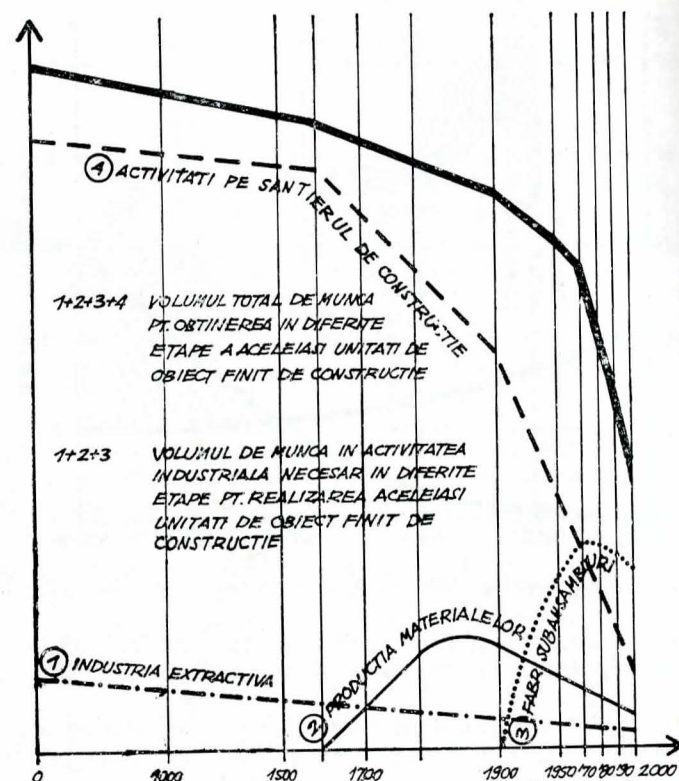
Corelația dintre densitatea de locuire și consumul de energie pentru transport (pe orizontală și verticală)

valori, producătoare de artă. Există, evident, o scară valorică a manoperei, cercetată chiar și pentru perioade mai îndepărtate și o raportare a ei la valoarea materialelor (sau alimentelor)⁵. Ca urmare a industrializării execuției și a amplificării producției de materiale de construcție, valoarea acestora a scăzut sensibil în ultimii 50—100 de ani, în contrast cu scumpirea forței de muncă.

O asemenea evoluție a forței de muncă influențează modul de apreciere a obiectelor în a căror producere este înglobată o cantitate mare de muncă calificată, așa cum era cazul înainte de 1930. Acceptând ideea conviețuirii în bună vecinătate a diverselor arhitecturi (fără ca o modă să le demonetizeze pe celelalte) și combătând pozițiile de apreciere unilaterală, rezultă că o foarte mare parte din clădirile edificate înainte de deceniul al patrulea, dacă ele însele nu sînt de valoare, cuprind totuși componente valoroase. Este vorba de obiectele prelucrate din metal, piesele de lemn, elementele pictate sau realizate din stuc pe cale artizanală, care, executate la tarifele actuale de muncă, ar ajunge la prețuri inaccesibile marii mase a cumpărătorilor. Oricum, ierarhizarea corectă a manoperei (ca formă particulară a consumului de energie) și a materialelor a devenit o problemă de actualitate.

RECONSIDERAREA VALORILOR în contextul noilor repere economice enumerate înainte a format obiectul a numeroase cercetări și analize desfășurate de-a lungul a mai bine de zece ani în întreaga lume. Criteriile de evaluare statornicite în primele decenii după 1900 pe alte baze (prețuri reduse ale manoperei și energiei, relativă abundență de materiale de calitate, solicitarea modestă de construcții și teren etc.) se cer reconsiderate cu obiectivitate și simț de răspundere. Deși în mod indirect, *consumul de spațiu* afectează pe căi specifice posibilitatea reciclării fondului construit urban de care însă nu trebuie disociat.

O cuprindere sumară a situației generale în domeniu evidențiază o evoluție prototip a modului de ocupare a terenului în raport cu datele demografice și calitatea vieții (asigurate). După depășirea fazei inițiale de stabilitate, populațiile în creștere explozivă aflate pe traiectoria urbanizării rapide tind să utilizeze terenul în limite foarte strînse, depășind nivelurile acceptate de densitate, igienă urbană, confort colectiv. Acest mod de ocupare a spațiului (conducînd către forme degradate și degradante de habitat orășenesc de tip „slum”) este generat de raportul inechitabil dintre valoarea terenului și venitul familial. Odată ajunsă în faza de încheiere a urbanizării (cînd creșterea demografică încetinește invers proporțional cu creșterea nivelului de viață), colectivitatea respectivă tinde către optimizarea consumului de

Evoluția în timp a valorii produselor (volumului de muncă înglobat în obiecte de construcție) realizate în ramura materialelor de construcție pentru o producție de 1000 lei construcții-montaj

teren astfel încît să rezulte „contexte urbane” de calitate deosebită.

Experiența țărilor puternic urbanizate (și care, în marea lor majoritate, au atins niveluri înalte ale calității vieții) este edificatoare în acest sens. Îndesirea cerută de construcția în interiorul incintelor fortificate a determinat treptat o degradare a cadrului construit medieval. Remediul a constat, parțial, în revărsarea populației în zona periurbană unde, însă, s-au realizat apoi și mizerabilele cartiere muncitorești numite „slums”. În zona pre-orășenească au continuat să se dezvolte cartierele cu vile ale păturilor înstărite pînă cînd renovarea vechilor centre istorice (după 1930—1950) a reechilibrat presiunile pe întreg teritoriul urban. Iar recente operații de reabilitare a „slums”-urilor și a vechilor construcții industriale s-au dovedit un adevărat succes financiar pentru antreprizele care s-au hazardat în domeniu.

În planul ocupării terenului, procesul prezentat mai sus s-a reflectat mai întîi în saltul de la ocuparea extensivă la una intensivă și apoi în căutarea unui nivel optim de densitate corespunzător unei înalte calități a întregului cadru orășenesc (rezidențial). Un asemenea nivel corespunde fazei de stabilitate a populației după dezvoltare, cînd ponderea populației din orașe se fixează la circa 75—85% din total și cînd practic localitățile urbane nu se mai extind în dauna teritoriului destinat altor utilizări, îndeosebi a culturilor agricole.

Într-o asemenea perspectivă, valoarea terenului capătă alte conținuturi decît le are în economia de piață (de pildă a capitalismului timpuriu) și anume trebuie coroborată la destinație și dotare.⁶ Cînd se afirmă că „societățile sînt numai uzufructuri ai lui (terenului) avînd obligația, ca buni tați de familie, să-l transmită ameliorat generațiilor viitoare”, (K. Marx, Fr. Engels) se evidențiază implicit legătura dintre cele componente (spațiul utilizabil și utilitatea exprimată în produse agricole, amenajări de drumuri, parcuri, cadru construit etc.),

⁶ Este limpede că, în aprecierea valorii terenului trebuie să se depășească elementele stabilite de economia capitalistă orientată spre profit (chiar și atunci cînd produce daune colectivității). Totuși situația „prețului pămîntului” în socialism nu a fost încă clarificată, în ciuda diverselor preocupări și cerințe. O sinteză în acest sens oferă lucrarea lui N.N. Constantinescu „Economia protecției mediului natural”, de unde a fost extras și citatul lui Karl Marx și Friedrich Engels.

⁵ La scara mapamondului problema manoperei și a materialelor a fost analizată de Fernand Braudel în *Structurile cotidianului*, vol. 1 (Prețul grîului și nivelul de viață) și vol. 2 (Materialele de construcție scumpe, Alte materiale de construcție). Influența inversării raportului dintre valoarea materialelor și cea a forței de muncă asupra șanselor de reciclare a fondului vechi face obiectul articolului lui Jürgen Ganz din revista „Unsere Denkmäler”. O imagine detaliată a relației dintre salarii, materialele de construcție și produsele agricole (importante unități de măsură), în situația particulară a Transilvaniei apare în cartea lui Paul Niedermeier „Siebenbürgische Städte”.

deoarece „pământul (sau valoarea lui — n.a.) se ameliorază fără încetare dacă este tratat în mod corespunzător“. Ameliorarea privește atât relația dintre calitatea terenului și destinație (adecvată sau nepotrivită) cât și „calitatea destinației“ (adică exploatarea optimală în cadrul destinației considerate corespunzătoare).

Drept urmare, valoarea terenului nu poate fi judecată în sine, ci prin foloasele oferite: recolte agricole, plantații de agrement, amenajări publice, cadru construit. De aceea soluția schimbării destinației terenurilor se cere verificată cu atenție: nu totdeauna este mai rentabilă plantarea unui teren cu pomi fructiferi (tarifat 200 000 lei/ha), prin dezafectarea de fond construit chiar cu densități modeste (la nivel de 50 locuitori/ha, costul unor construcții și amenajări medii se ridică la peste 1,0 milion lei/ha).

În cazul de față **criteriile de evaluare** s-au selectat însă numai din punctul de vedere al valorii de utilizare, ignorând orice alte atribute posibile. Astfel de atribute (estetice, istorice, arhitecturale, ambientale etc.) au însoțit din totdeauna componentele fondului construit dar au fost trecute într-un plan secundar în perioadele de criză economică sau după marile conflagrații.⁷ Odată depășiți anii de sever deficit rezidențial, se discută din nou despre arhitectură ca ȘTIINȚĂ ȘI ARTĂ, se acceptă iarăși dubla valoare a acesteia: materială (UTILITARĂ) și spirituală (CULTURALĂ).

Contrar afirmațiilor unor filozofi ai civilizației și culturii (ca Oswald Spengler, de pildă) se poate susține existența paralelă (și perpetuă de-a lungul timpurilor) a două producții de arhitectură: una în care au predominat elementele utilitare, cealaltă care a pus accentul pe aspectele culturale. În anumite limite, cele două judecăți de valoare s-au manifestat și în modul de apreciere a moștenirii arhitecturale, unde, nu rareori, elementele culturale prevalează asupra celor utilitare. În situația colectivităților aflate în faze avansate ale procesului de dezvoltare (caracterizate prin niveluri elevate de viață) devin posibile racordarea și echilibrarea celor două valențe ale arhitecturii.

Începutul acestei tendințe de armonizare s-a făcut remarcant după 1970 când, nu numai în Europa, s-a atenuat criza locuințelor (produsă de dezastrele războiului) prin construcția extinsă de mari cartiere cu locuințe colective înalte. Analiza celor două tipuri de construcție urbană (cea din orașul tradițional și cea din cartierele noi) a generat numeroase dispute și luări de poziție.⁸ Important este că așa-numita „mișcare post-modernă“ a repus în drepturile ei problema continuității culturale și pe cea a reabilitării moștenirii arhitectural-urbanistice, a preluării creatoare a acesteia.

Evantaiul de obiective ale acestei noi atitudini de evaluare, care se dorește obiectivată (prin includerea în apreciere a cât mai multor componente), este relativ larg și eterogen, deoarece singurul fir conducător îl constituie realitatea patrimoniului moștenit și considerarea, în consecință, a proiectării de obiecte și ansambluri noi. După faza teoretică (consemnată în scrieri și proiecte) au urmat exemplele practice din ce în ce mai numeroase, în majoritatea țărilor europene, inclusiv în România. Ceea ce definește această producție este rapelul mai hotărât la datele locului și timpului, dezvoltarea mai departe a unor soluții neîmplinite mai demult (o dezvoltare creatoare a diverse formule stilistice) și recuperarea unor imagini urbane multă vreme ocolite (cum ar fi spațiile de tip stradă și piață).

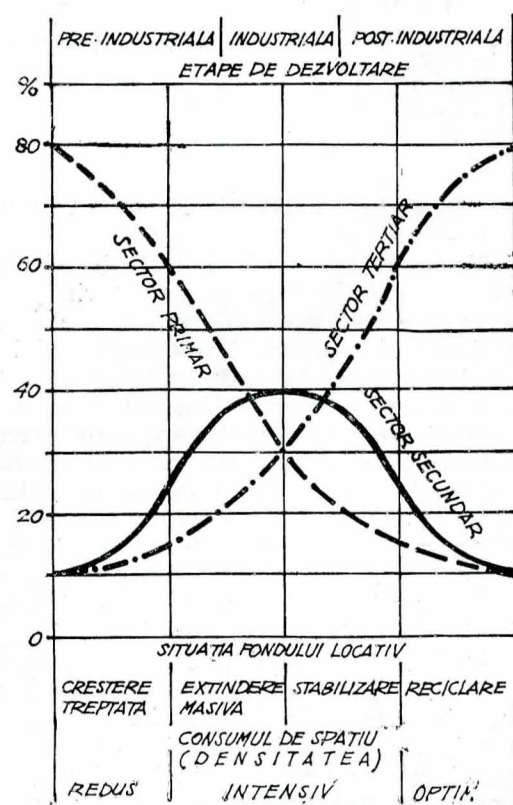
⁷ Momentul de afirmare a arhitecturii moderne, care a preferat fezabilitatea industrială în pofida încărcăturii estetice a demersului constructiv de serie, se plasează, după primul război mondial, după 1930, căpătând o largă difuziune după al doilea război mondial. Arhitectura clasică, la rîndul ei simplă și acceptînd materiale la îndemînă, s-a instaurat în Europa după războaiele napoleoniene care au contribuit la înrăutățirea situației economice a vremii.

⁸ Unele puncte critice au fost traduse deja în 1971 în culegerea „URBANISM — direcții, tendințe, progrese“ de către Centrul de informare și documentare al Academiei de științe sociale și politice.

În paralel, s-au derulat numeroase activități mai mult sau mai puțin inedite legate de obiectivizarea criteriilor de apreciere a clădirilor. În 1975 s-a organizat „Anul patrimoniului arhitectural european“. Erau deja constituite organisme specializate (majoritatea făcînd parte din UNESCO) precum Consiliul Internațional al Monumentelor și Siturilor — ICOMOS, Centrul Internațional pentru Studiarea, Conservarea și Restaurarea Bunurilor Culturale — ICCPROM, Institutul internațional pentru protecția castelelor — IBI, Asociația internațională pentru protecția parcurilor și grădinilor — IFLA, Uniunea internațională pentru conservarea naturii și resurselor naturale — IUCN ș.a.m.d.

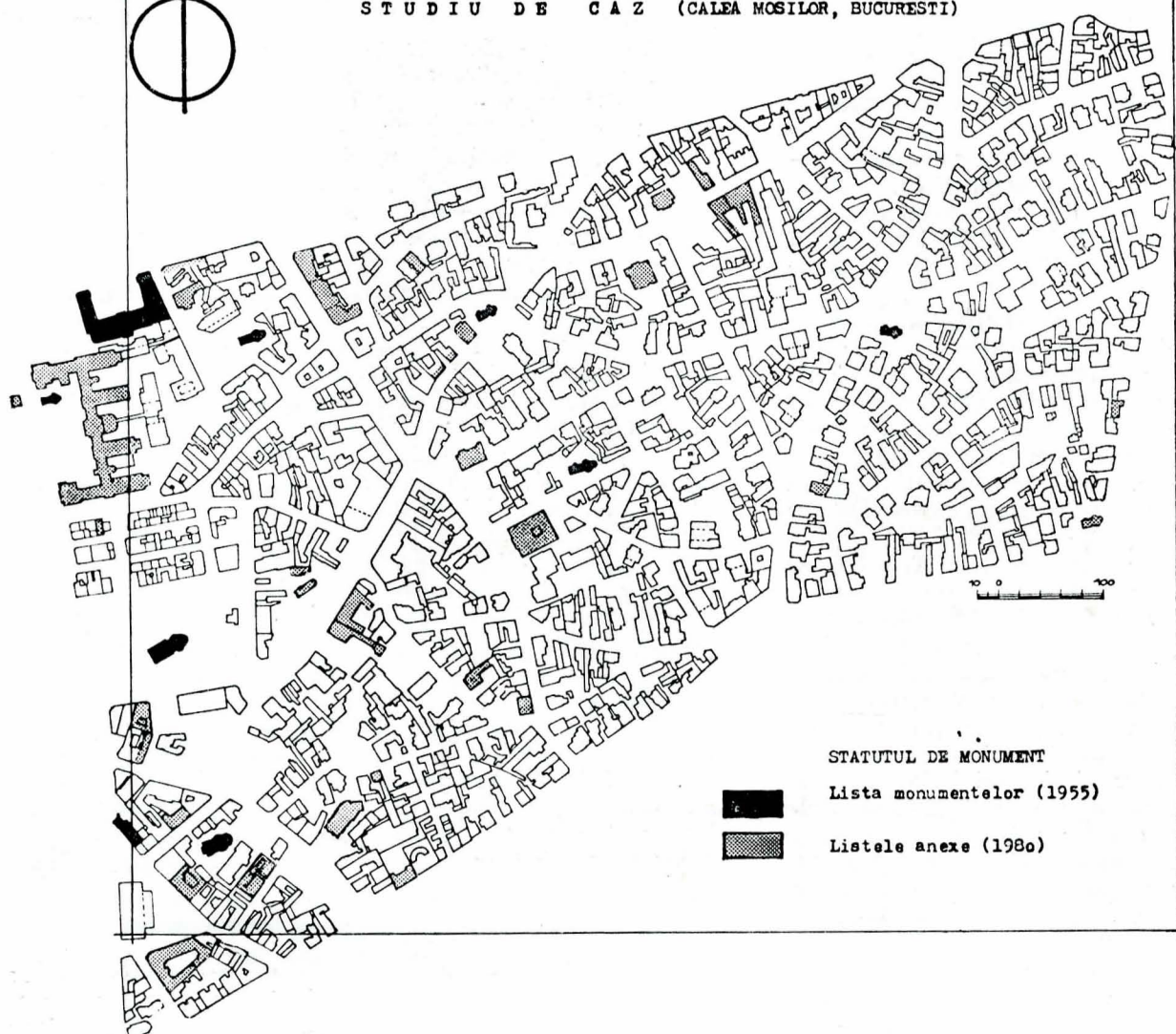
Evenimente și organisme similare pot fi semnalate și pe plan regional sau național. Deja în 1962 apare în Franța „Legea privind completarea cadrului legal pentru protejarea bunurilor culturale“ (așa-numita „Lege Malraux“). După 1970 se completează și se adaptează cadrul legal referitor la patrimoniul arhitectural în Marea Britanie și Republica Federală Germania. În Olanda și Belgia s-au constituit „grupuri de acțiune cetățenească“ pentru a sprijini autoritățile în acțiunea de reciclare a fondului de clădiri vechi. 1980 este declarat „Anul patrimoniului cultural și arhitectural“ în Franța. Sînt difuzate concluziile interesantului experiment în problema revitalizării vechiului centru urban al administrației de stînga din Bologna — Italia.

Efectele noii orientări declanșate de Anul patrimoniului arhitectural european n-au întîrziat să devină vizibile nici în România. În 1976 se întocmește amplul „Studiu de delimitare a zonei istorice a orașului București“, în anii următori întocmindu-se studii de inventariere la Brăila, Cluj-Napoca, Giurgiu, Craiova ș.a. Au fost organizate expoziții tematice precum cea intitulată „Tradiții de construcție urbană“ la București, altele similare la Timișoara, Slatina, Arad. S-au intensificat cercetările privind obiectivizarea și optimizarea modului

Fazele de dezvoltare economico-socială, componența populației active, consumul de spațiu și evoluția fondului locativ

de apreciere a patrimoniului clădit la București (în cadrul ISLGC și IAIM), la Constanța, Ploiești și, recent, la Satu Mare. O parte din numeroasele proiecte de renovare urbană și modernizare au fost executate la Oradea, Brăila, Brașov și București, dovedind potențialul vechiului fond clădit de a se insera în existența contemporană a orașelor, de a le oferi atribute personifi-

Modul de apreciere al fondului clădit: construcții aflate pe lista monumentelor și pe listele anexe.

catoare, ele fiind în mare măsură autosuficiente economic.

Totuși, în evaluarea cadrului clădit efortul depus pentru depășirea abordării consumiste (prin prisma serviciului normat) și a aprecierii unilaterale (utilitariste) trebuie continuat și nuanțat. Problema duratei normate de serviciu trebuie privită într-un mod mai complex. Astfel, în cazul unei proiectări corecte, al unei execuții conștiincioase și unei bune utilizări (prin efectuarea la timp a reparațiilor și garantarea calității acestora) clădirile dovedesc, la finele duratei prescrise prin normativul P 95-77, că pot fi folosite încă o perioadă de timp. Pe de altă parte, în situația altor clădiri cu valoare deosebită dar uzate fizic trebuie pusă problema regenerării fizice, a prelungirii duratei de serviciu (chiar cu altă destinație „menajatoare”). Intervine aici problema „dorinței” (justificate) de a păstra, componentă a demersului de sistematizare a orașelor, și care se bazează pe „valoarea medie” a prescripțiilor legale.

Privitor la orizontul de apreciere al patrimoniului trebuie amintit că se mai face încă diferențierea între marile monumente unicate (reflectând rolul personalităților în istorie) și ansamblurile istorice compuse din obiecte medii de serie (rezultat al intervenției maselor populare în biografia orașelor)⁹. Între piesele unicate și

masa obiectelor de serie există o interdependență vitală care depășește limitele cadrului imediat înconjurător, trenei învecinate monumentului dominant. Nu fără rost se includ în sistemul de aprecieri valorice calitățile rețelei stradale, atributele tramei construcțiilor, frumusețea panoramei și a siluetei etc.

Orizontul de apreciere trebuie extins și în alte direcții. Astfel, tradiționalul criteriu al vechimii (monumentul ca memorie a timpurilor de mult apuse) s-a nuanțat cuprinzând azi chiar obiecte (de excepție) realizate de generația prezentă. Dar mai mult decât atât, se impune includerea în discuție și a bunurilor care țin mai puțin de domeniul culturii cât de cel al civilizației. A trecut timpul când pe listele de monumente figurau cu precădere obiecte reprezentative religioase ori laice (biserici, palate), dar încă nu s-a generalizat punctul de vedere potrivit căruia orice program arhitectural sau urbanistic, indiferent care mijloc de producție sau oricare altă creație umană, poate căpăta statut de monument, într-un context dat.

Din domeniul construcțiilor trebuie inventariate ferlurite clădiri și instalații industriale, lucrări edilitare, străzi și poduri, mobilier orașenesc etc., toate constituind elemente ale cadrului unitar de viață al unei colectivități umane. Întreagă această multitudine de obiecte arhitecturale și ansambluri urbanistice care aspiră la statutul de bun de patrimoniu și la regimul de protecție, care în mod normal decurge de aici (deși de valoare diferită indiferent dacă este vorba de valoare proprie, preluată ori cedată, de valoare istorică, arhitecturală, plastică, ambientală etc.) face parte din acea realitate complexă care este orașul și pe care-l particularizează prin

⁹ Această răsturnare a opției privind facerea istoriei, petrecută acum mai bine de un secol, are numeroși reprezentanți de seamă în istoriografia din România. Trebuie salutată cu interes și preocuparea unor cercetători ai istoriei arhitecturii și construcției orașelor din România, începând cu Grigore Ionescu, Gh. Curinschi-Vorona până la Eugenia Greceanu și Paul Niedermeier, de a judeca în același mod producția arhitectural-urbanistică locală.

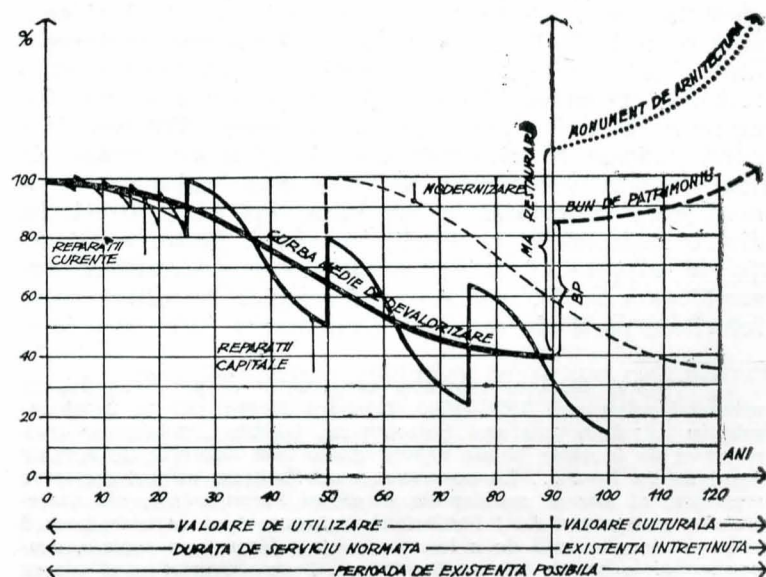
Inventarierea fondului construit după criterii polivalente: extras din studiul I.A.I.M. 1976

propriile atribute. Această particularizare de conținut și formă definește în ultimă instanță un anumit tip de oraș, diferit de alte tipuri urbane existente pe alte coordonate geografice. Se știe că rețeaua de orașe din România cuprinde câteva tipuri urbane distincte dar grefate pe fundamente unitare. Este vorba de orașele Dobrogei (pontice) înrudite cu cele est-mediteraneene (constituind subiectul preferat al artiștilor plastici din perioada interbelică), de grupul mai mare al orașelor din Transilvania și Banat (reflectând adaptarea unor tipare central-europene mai vechi sau mai recente) și de orașele formate spontan în Moldova și Muntenia care nu se înscriu în nici unul dintre tipurile urbane constituite.¹⁰ Aceste orașe din fostele principate dunărene reprezintă o contribuție originală la îmbogățirea domeniului construcției urbane din Europa în ceea ce privește alcătuirea, caracteristicile, rețeaua stradală, ocuparea terenului, imaginea etc. Înscrierea lor cu minte în reperele și legile naturii înconjurătoare, respectarea ciclurilor de existență ale acestora (de aici și atributul de „orașe ecologice” care li se poate acorda), complexitatea lor greu de descifrat, și considerată de mulți dezordine, în fine, modestia și mai puțină trăinicie a aluatului din care s-au edificat, toate au generat, cu deosebire în ultimul secol de extindere a modelului european, o regretabilă neglijare și subapreciere a lor. Că este vorba de o eroare rezultă din

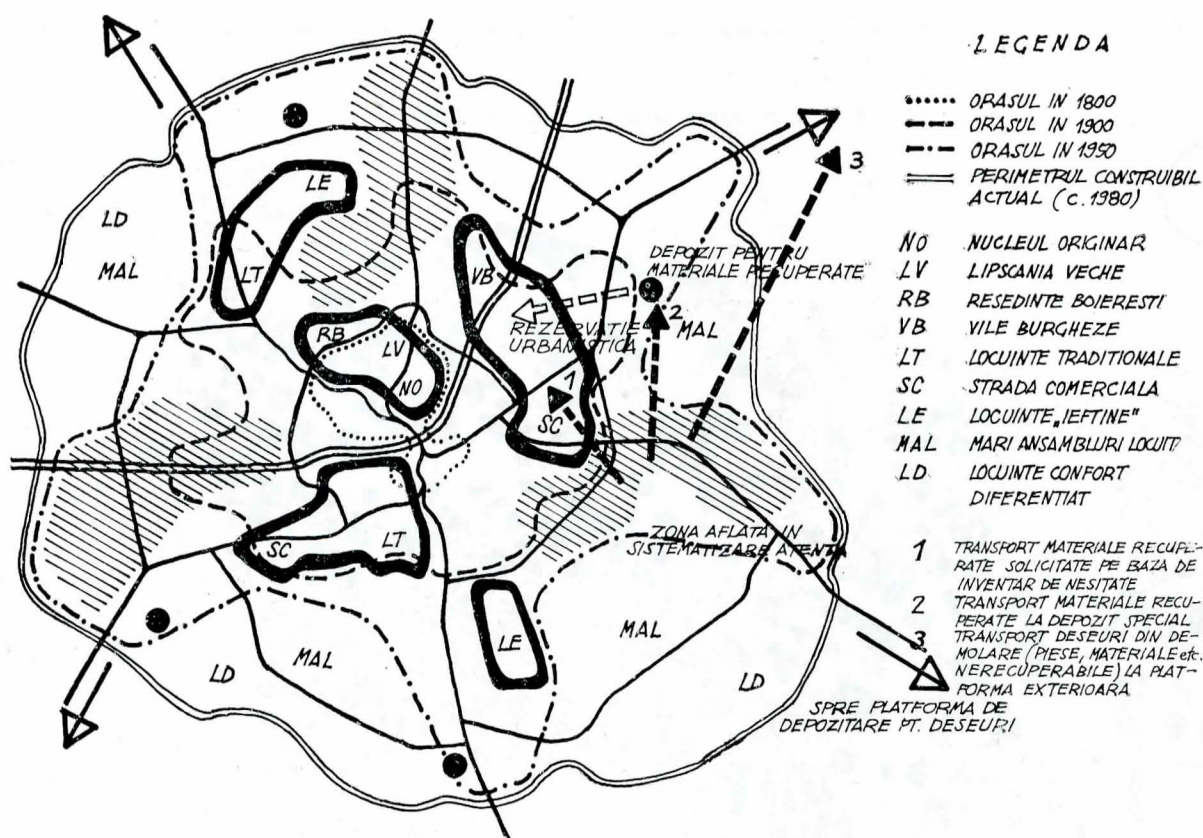
¹⁰ Sînt de urmărit, în context, lucrările lui Cincinat Sfințescu, Adrian Gheorghiu și ale Corinei Nicolescu care definesc diferențele dintre tipurile de orașe existente pe teritoriul României. Referitor la modelul de oraș din Moldova și Muntenia există din păcate puține și fragmentare studii de specialitate. În schimb, merită amintite și cercetate intuițiile lui Mateiu Caragiale, Mircea Eliade și George Matei Cantacuzino.

aprecierile pozitive ale vizitatorilor străini familiarizați cu problemele culturii urbane, care vin să se adauge celor ale unora din arhitecții, artiștii și scriitorii din România.

INTERVENȚII REGENERATOARE. Acceptînd că noile repere economice (raportul investiții-reciclare, criza materialelor și energiei, evoluția forței de muncă și a consumului de spațiu) impun reconsiderarea politicii în domeniul construcțiilor și sistematizării prin obiectivizarea și

Durata normată de serviciu și speranța de viață în raport de valoarea utilitară sau culturală a fondului clădit

Modalități de reciclare la nivel orășenesc a fondului clădit (recuperare, recondiționare și reutilizare de materiale, piese, clădiri, zone)

optimizarea modului de apreciere a fondului clădit (parte a avuției naționale), astfel încât contribuția acestui sector la dezvoltarea României socialiste să devină mai consistentă, se impun conturarea și precizarea unui *sistem adecvat de recuperare — recondiționare — reutilizare*. Pentru simplificare, sistemul 3 R va fi divizat, pe de o parte, la nivel urbanistic, pe de alta, la nivel arhitectural.

Multă vreme, ȘTIINȚA URBANISTICĂ, deși cerceta evoluția orașelor existente, viza cu precădere problema realizării componentelor urbane noi (de regulă, centre, cartiere rezidențiale, așezări-satelit). Termenul românesc SISTEMATIZARE, care la origine (în perioada interbelică) se referea mai ales la intervențiile de corectare și completare a componentelor existente ale orașului, fiind mai aproape de sensurile operațiilor de reciclare, a tins, de asemenea, către un conținut nou, mai apropiat de restructurare și reconstrucție. Actualmente, se pune problema reunificării, în cadrul unui singur sistem teoretic și operațional, a tuturor tipurilor de intervenții asupra orașului: întreținere și reciclare (recondiționare, modernizare, restaurare), corectură și construcție nouă.¹¹ Totodată, se impune sudarea mai organică a celor trei niveluri operaționale (anume cel arhitectural, cel urban și cel regional) pentru a se menține unitatea firească a organismului orășenesc. Trecerea la o nouă calitate în sistematizarea localităților urbane în noul context social-economic presupune folosirea și amenajarea interioară a spațiului, optimizarea relației dintre cheltuieli și beneficii, *îmbinarea dintre construcția de ansambluri noi și renovarea și preservarea ansamblurilor vechi*, reducerea diferențelor de calitate între felurile părți ale orașului, ameliorarea (prin corectare)

a rețelei de dotare și circulație, o bună vecinătate cu elementul natural etc.

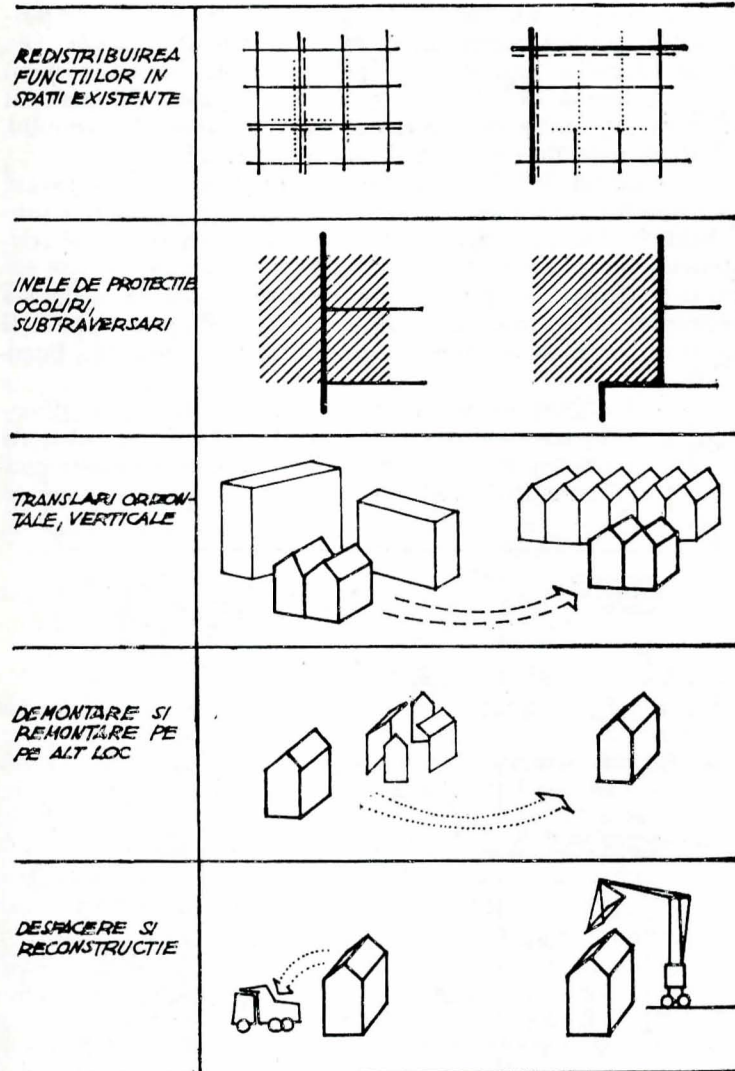
Operațiile regeneratoare la nivel orășenesc constituie aproape, în mod exclusiv, primul demers în reciclarea fondului construit preluat considerat ca resursă economică acumulată de-a lungul a numeroase generații. „*Conservarea și renovarea patrimoniului clădit este un concept căruia îi sînt străine atît sentimentalismul nostalgic cît și demolarea nesăbuită. Ele privesc mai degrabă preservarea bunurilor de valoare, adaptarea resurselor existente la noi solicitări, repararea deficiențelor structurale rezultate în trecut și aplicarea de standarde artistice superioare noilor structuri. Condițiile de a răspunde acestor solicitări sînt mai favorabile în multe privințe decît erau cu decenii în urmă. Echipamentele de șantier și tehnologiile au dovedit că în mare parte construcția de locuințe poate fi realizată pe calea industrializării fine. De asemenea, a fost acumulată suficientă experiență în modernizarea locuințelor. Totuși, industria construcțiilor în totalitate nu este încă pregătită să înfrunte cerințele calitativ superioare ale anilor '80 care privesc structurile urbane de perspectivă*” (G. Krenz).

Modificarea opticii de înțelegere și abordare a ORAȘULUI CA RESURSĂ s-a petrecut în paralel (numai după) conturarea anumitor tipuri de intervenții denumite foarte variat (Stadtreparatur, Styling operation, Corecture urbanistique). Acest set de intervenții privește atît cadrul legal cît și modul de finanțare și proiectare, tehnicile de construcție sau reparație, selectarea beneficiarilor, regulile de utilizare etc. Avînd în vedere complexitatea cadrului de intervenție (solicitînd prezența unei echipe pluri-disciplinare) trebuie evidențiat, în primul rînd, caracterul fezabil al operațiilor tehnice propriu-zise.

Apropierea de faza stabilită a creșterii populației (eventual și prin repartizarea corespunzătoare în rețeaua de localități) și acceptarea relației specifice dintre consumul de spațiu și nivelul de trai (calitatea vieții) permit următoarea orientare a operațiilor regeneratoare în oraș:

A. Inventarierea polivalentă a fondului construit urban din punct de vedere utilitar (destinație, stare, durată de serviciu, dotare, vecinătate etc.) și cultural (istoric, estetic, arhitectural, turistic etc.). Defalcarea obiectelor și grupurilor de obiecte care justifică menținerea lor în perspectivă, chiar dacă anumite elemente urbanistice (am-

¹¹ Făcînd bilanțul efortului constructiv și de sistematizare urbană pentru anii 1950—1990, Gerhard Krenz afirmă următoarele în „Architecture and Society” nr. 1/1983: „Problemele construcției de locuințe și ale urbanismului sînt deosebit de actuale peste tot în lume... La aceasta a contribuit nu numai creșterea demografică dar și problemele mediului înconjurător, ale materialelor și energiei [...] Profesioniștii încearcă să le redefinească conținutul cu scopul de a le acorda cu noile repere sociale, economice și culturale ale anilor '80 [...] care impun continuarea programului de construcție urbană ca o „UNITATE DINTRE CONSTRUCȚIA NOUĂ, MODERNIZARE ȘI PREZERVARE, ca o STRATEGIE MAJORĂ DE PERSPECTIVĂ”.

Modalități de intervenție în ansamblu asupra clădirilor

plasament, vecinătate defavorabilă) sau arhitecturale (vechime, stare, destinație) nu sînt favorabile păstrării lor. Fără o cunoaștere exactă a resursei (fondului construit existent) nu poate fi luată nici o decizie corectă în raport cu un sistem de solicitări. Evident, sînt de folosit toate mijloacele de apreciere valorică, inventariere, înmagazinare a informațiilor (bancă de date) la dispoziție. O anumită practică în diferite sectoare ale acestui domeniu a fost acumulată de Centrul de calcul „CINOR“. Laboratorul de Sociologie al IPCT, Atelierul de sistematizare urbană din ISLGC etc.

B. **Delimitarea zonelor de intervenție diferențiată** în cadrul orașului coroborată pe cît posibil la organizarea funcțională a teritoriului urban (luînd în considerare principiile reintegrării funcțiilor orașenești). Baza acestei operații o formează „gradul de maturizare“ al diferitelor zone urbane. Luînd în considerare numai fondul vechi construit, care în afara valorii de folosință (mai puțin susținută) poate deține și valoare culturală se pot desprinde, pe de o parte, UNICATELE (cu sau fără trenă, context), pe de altă parte, ANSAMBLURILE, care formează unități relativ autosuficiente. În cazul în care ansamblurile sînt încheiate în mare măsură, cuprinzînd clădiri care se justifică a fi menținute, ele pot constitui REZERVAȚII ORĂȘENEȘTI (insule ale tradiției, zone urbane protejate, contexte istorice monumentale etc.).

C. **Rolul rezervațiilor orașenești** în cadrul localității este multiplu, mergînd de la depozitarea de valori istorice pînă la stimularea industriei turistice. Rezervația orașenească trebuie să devină o componentă viabilă a organismului urban în baza constatării că reciclarea la nivel superior a valorilor clădirilor se realizează prin existența lor colectivă „in situ“ (originar sau reconstituit). Ea se deosebește de formula utilizată la București în cazul „rezervației „Curtea Veche“, chiar și de cea de la Sighișoara. Aici, în „Orașul de Sus“, prevalînd caracterul de monu-

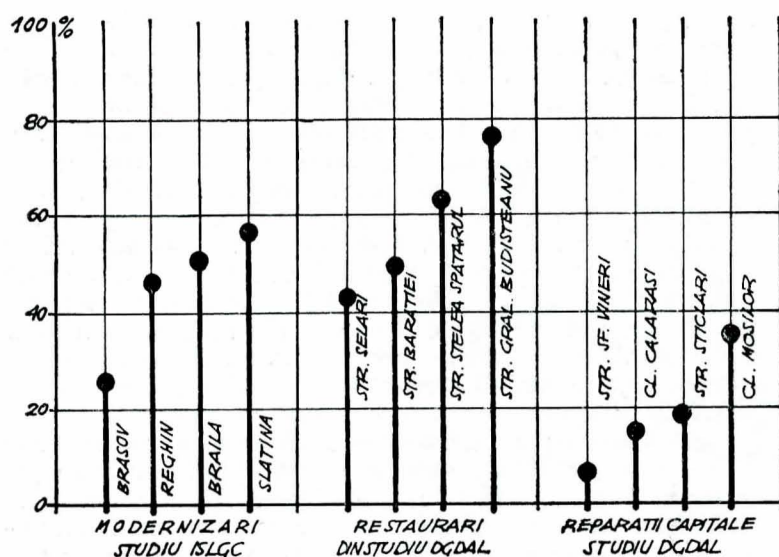
ment, gama intervențiilor se înscrie în principiile restaurării tradiționale. Delimitată prin studiul de inventariere și cartare, ea va funcționa pe baza unui regulament special de amenajare și întreținere, pentru a permite gospodărirea eficientă a fondului construit. Dacă ansamblul delimitat nu este omogen (fiind încheiat în linii generale), clădirile nevaloroase se vor înlocui, parcelele fiind completate cu clădiri de valoare aduse din alte părți ale orașului ce urmează a fi restructurate. În același fel se vor înlocui și completa diversele componente lipsite de valoare ale clădirilor și amenajărilor pe baza unei bănci de date cuprinzînd cereri și oferte. Perimetrul constructibil al orașului se va preciza pentru o anumită perioadă numai după delimitarea rezervațiilor orașenești preluînd în schița de sistematizare toate efectele specifice.

D. **Categoriile de intervenții urbanistice** pentru reciclarea fondului clădit vechi se referă la modificarea relațiilor în cadrul teritoriului și mai puțin la transformările obiectelor cu efecte asupra ansamblului. În cazul ansamblurilor încheiate (străzi comerciale, parcelări de locuințe) este posibilă și suficientă numai o *redistribuire a funcțiilor* (pietonizarea unor trasee, amenajarea de parcaje, schimbări de destinație). Deși parte a organismului urban, rezervația nu trebuie să fie supusă tuturor presiunilor și solicitărilor orașului modern. Drept care se recomandă protecția ei prin realizarea de *inele de presiune, căi ocolitoare sau subtraversări* (în unele cazuri chiar și supra-traversări). Pentru ansamblurile încă neîncheiate, intervențiile pot consta în *îndesirea cu construcții* (noi sau vechi) în limitele regimului de înălțime, aliniamentelor, densității propuse în regulamentul de funcționare. Îndesirea cu construcții vechi (în cazul că există oferte) se asigură prin *translare, demontare și remontare* (totală sau parțială) și *reconstrucție* (cu materiale noi după relevu).

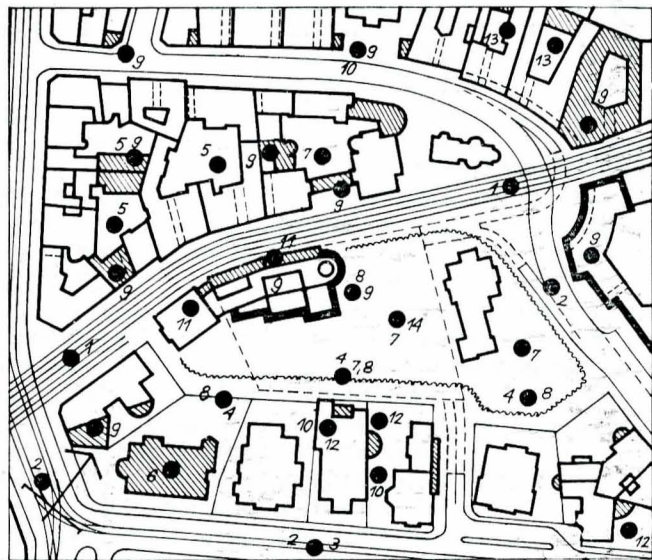
E. **Probleme colaterale** reciclării la nivel urban rezultă din preocuparea pentru recuperarea, recondiționarea și reutilizarea la maximum din fondul vechi clădit, mai ales în zonele reconstruibile (străpungeri și largiri de căi de circulație, reconstrucții de teritorii rezidențiale sau zone centrale etc.). La cadrul conturat de D.C.S. 120/1981 (regăsit în cîteva din elementele sale esențiale și în activitatea de recuperare din alte țări), care trebuie diversificat și adaptat la condițiile concrete cu mai multă inițiativă și spirit gospodăresc, concură întocmirea conștiințioasă și detaliată a documentarelor, *inventarierea din timp a materialelor și (mai ales) a componentelor valoroase de construcție* (multe tipizate), înregistrarea în banca de date; acestea sînt cîteva din imperativele de prim ordin. Probleme delicate mai apar în operațiile de demontare, transport și depozitare (ierarhizată) cu asigurarea protecției necesare. În cazul existenței unei *liste de solicitări* (în primul rînd din rezervațiile orașenești), piesele recuperate pot fi imediat remontate, evitîndu-se cheltuielile de transport și depozitare. Operația poate fi amplificată prin transportarea și remontarea (de preferință pe terenurile virane sau densificabile ale rezervațiilor orașenești) a materialelor recuperate cu precădere pentru reconstituirea fațadei principale, ce conține de regulă maximum de elemente interesante. În spatele fațadei poate fi construită cu materiale noi, eventual și cu unele recuperate, o clădire nouă cu toate amenajările moderne. Astfel se reduce cantitatea de materiale de transportat la groapă (cu cca 10—20%) și se evită cheltuielile de depozitare echivalentă, asigurînd, în paralel, completarea și înfrumusețarea rezervațiilor orașenești, care devin astfel elemente importante, cu clădiri specifice, în existența nouă a orașului.¹²

Intervențiile asupra clădirilor constituie continuarea acțiunii de reciclare la nivelul concret și detaliat al obiectelor aflate în contact nemijlocit cu utilizatorii. De regulă

12. Prin translare, regrupare, refacere pot fi reconstituite în mod verosimil ansambluri tipice pentru secolul al XVIII-lea din care s-au păstrat doar cîteva case, sau reflectînd evoluția arhitecturii urbane la începutul secolului al XIX-lea, deschisă timid către cultura europeană. Totodată pot fi completate străzi, scuaruri, parcelări caracteristice pentru finele secolului al XIX-lea, de unde s-au păstrat ceva mai multe exemple, sau unele zone neomogene de arhitectură neoromânească.

Costul modernizării, restaurării sau reparațiilor capitale în raport de costul realizării de fond locativ nou

Sistematizare „atentă” — intervenții la nivel de ansamblu

1. Pietonizarea unor străzi. 2. Modificarea traseelor pentru transportul în comun. 3. Corectura alinierii stradale. 4. Readaptarea lotizării. 5. Asanarea curților interioare. 6. Translarea unor clădiri. 7. Amenajări exterioare. 8. Desfacerea unor construcții. 9. Plombe și fronturi noi. 10. Tratarea calcanelor. 11. Construcții noi în spațiile fațadelor menținute. 12. Sere și fațade „duble”. 13. Închiderea unor curți. 14. Extinderi în subsolul vecin.

cele două paliere (de ansamblu și de obiect) sînt intercon condiționate: ele trebuie considerate simultan și soluțiile propuse verificate reciproc, mai ales în sectoarele de înțîlnire. Aceste sectoare privesc dispunerea în spațiu a funcțiunilor orașenești (pînă la stabilirea destinațiilor clădirilor), soluțiile urbanistice locale, precum și datele geometrice ce decurg: regim de înălțime, aliniamente, textură planimetrică. Varietatea intervențiilor asupra clădirilor vechi cu scopul menținerii în circuitul existenței contemporane face relativ dificilă clasificarea lor. În același timp, unele soluții repetabile sînt aplicate diferit în funcție de contextul real, de caracteristicile clădirii asupra căreia se intervine.

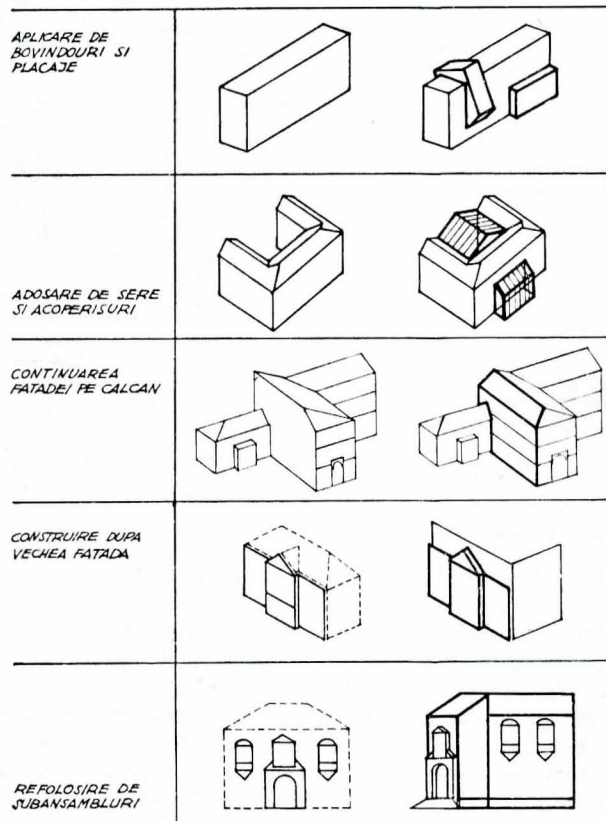
F. Intervențiile în imediata vecinătate a clădirii au de regulă atributele lucrărilor de plombare, indiferent dacă este vorba de unicate sau de soluții bazate pe module, eventual tipizare (așa cum s-a întîmplat în studiile IPCT). În cazul plombelor, se pune problema integrării dintre acestea și construcțiile preexistente, integrare ce poate fi realizată prin *mimarea arhitecturii inițiale*, prin asigurarea unui *contrast măsurat*, reflectînd sincer nivelul producției actuale sau prin adoptarea de *soluții mixte, contextualiste*. Aceste intervenții exterioare clădirilor pot fi grupate astfel:

— plombe pe terenuri virane între construcții (prin alipire la calcanele rămase, care sînt astfel ascunse) sau

între parcelele rar construite (de regulă în zonele lor posterioare pentru menținerea arhitecturii de fațadă). Din aceeași familie fac parte și închiderile de curți ale clădirilor în formă de vinclu simplu sau dublu. De precizat că aceste plombe sînt plasate toate la nivelul terenului, de aceea ușor de executat și frecvent întîlnite.

— Următoarea categorie de intervenții se plasează sub nivelul terenului constînd de fapt din utilizarea subsolului închis în curțile interioare sau adiacent unor construcții. Soluția se pretează atunci cînd trebuie evitată obturarea perspectivei către clădirea preexistentă, cum s-a întîmplat la extinderea Palatului UNESCO din Paris și la extinderea unor anexe ale spitalului Colțea din București.

— Un grup deosebit de intervenții îl formează plombele supraterrane făcînd corp separat de clădirea existentă (a nu se confunda cu supraetajările). Un exemplu convingător îl constituie extinderea supraterrană a Parlamen-

Reciclare arhitecturală — intervenții la nivelul obiectelor

tului federal din Praga. Soluții interesante s-au propus pentru înălțarea, pe schelet separat, înăuntrul clădirii inițiale, a unor construcții în Piața Libertății din Satu Mare și pot fi avansate pentru îndesirea zonelor ocupate cu locuințe vagon. Un caz de excepție se află la Stratford on Avon, unde s-a procedat la remontarea pe un parter nou (cu rol de subsament) a unei clădiri joase din lemn.

G. Modificarea volumetriei exterioare a clădirilor, utilizînd elementele structurale ale acestora, reprezintă un tip de intervenție cu dublu efect: pe de o parte, la nivel urbanistic, pe de alta, la nivel de obiect. Și aici se pune problema *integrării dintre nou și vechi*, soluțiile putîndu-se plasa în categoriile deja menționate. Spre deosebire de plombe, structural independente de clădirile inițiale, în cazul intervențiilor volumetrice, *problemele de structură* trebuie tratate cu multă atenție.

— Cele mai frecvente intervenții sînt mansardările și supraetajările, fundamentate pe studii adecvate privind capacitatea portantă a fundației și zidăriei. În multe cazuri, supraetajările s-au realizat prin liftarea acoperișului, ceea ce presupune reutilizarea lui, fără a se recurge la demontare. Intervenții volumetrice, prin liftarea acoperișului, s-au realizat la Tîrgu Mureș (Spitalul județean), iar supraetajări deosebite s-au executat la sediul CPMB din București, precum și la Școala Superioară Tehnică din Hanovra.

+ CONSTRUCTII NOI +	Fond cu valoare de întreținere	Fond cu valoare mixtă (utilitate și culturală)	Fond cu valoare de patrimoniu	Fond cu statut de monument	+ TEHNICI - OPERATII +	+ SCOPURI +	+ OBIECT +	+ ANSAMBLU +	
					preservare - conservare				SALVAGARE
					degașare-punere în valoare				
					restaurare-reconstituire				
					amenajare				RECUPERARE
					asănare - chiuretare				
					renovare-reconversie				
					revitalizare				RECONDIȚIONARE
					modernizare				
					remodelare-restructurare				
					reparare curentă, capitală				REABILITARE
					plombare-recompartimentare				
					reconstrucție				

PROPOUNERE DE SISTEMATIZARE A TERMINOLOGIEI

Propunere de precizare a conținutului intervențiilor asupra fondului locativ în raport de valoarea acestuia.

— Mai rar se recurge la subfundări, deoarece ele presupun lucrări dificile și riscante. Totuși există situații în care s-a extins subsolul prin subfundare (o locuință din Londra și-a mărit spațiul sub trotuarul străzii) sau pur și simplu s-a săpat sub construcția existentă. Uneori stațiile de metrou (cum se întâmplă la Düsseldorf sau Stockholm) deșeuază în spații amenajate sub clădiri (de preferință magazine). Lucrări similare se execută în cazul subtraversărilor pietonale (Karlsplatz la München).

— Treptat, mai frecvent întâlnite sînt extinderile pe fațade, unde rezultă volume din familia bovindourilor. De remarcat că soluția privește mai puțin clădirile realizate în tehnici tradiționale (zidăria de cărămidă nu poate prelua întinderi) cît mai ales cele executate în structuri moderne. O grupă aparte de intervenții constă în realizarea de sere sau pereți dubli pentru atenuarea pierderilor de căldură, cu varianta acoperirii curților interioare sub forma grădinilor de iarnă, așa cum se propune la viitorul Muzeu de artă din Timișoara.

H. **Intervențiile în interiorul clădirilor** sînt calitativ diferite de celelalte, care generează spații suplimentare prin îndeșire urbanistică sau extinderi arhitecturale: ele *amelioarează condițiile de utilizare a obiectelor*, fiind dublate de obicei prin *modernizarea instalațiilor și amenajărilor*. Problemele ridicate de intervențiile interioare pot fi separate de sarcinile structurii constructive, dar adeseori sînt implicate și redimensionări sau adaptări structurale.

— Intervențiile interioare pot schimba radical miezul clădirilor fie prin dezghiocarea lor pentru amplificarea spațiului (cum a fost cazul la Muzeul de Arhitectură din Frankfurt pe Main sau la Chicago într-o locuință etajată) fie pur și simplu prin realizarea unei clădiri noi în spatele vechii fațade menținute, cum s-a procedat la Primăria din Helsinki sau la sediul unor bănci din Braunschweig.

— Recompartimentările orizontale sau verticale fac parte frecvent din lucrările de reciclare a patrimoniului clădit datorită schimbării modului de utilizare a clădirilor. Recompartimentările orizontale presupun înlocuiri de pereți, adeseori portanți, și probleme de iluminat sau ventilație. Un caz aparte intervine la compartimentarea vechilor hale industriale (precum la antrepozitele din Amsterdam, devenite locuințe) sau a clădirilor de cult neutilizate. Recompartimentările verticale sînt mai rar întâlnite, ele fiind necesare în cazul spațiilor înalte, ca la biserica neogotică din Haarlem (Olanda) sau propunerea de reciclare a unei bănci din Piața Libertății din Satu Mare.

— O ultimă grupă de intervenții e formată din transformările impuse fațadelor sau calcanelor. Unele dintre probleme apar ca urmare a plombelor, supraetajărilor sau extinderii prin bovindouri. Alteori, tocmai datorită tă-

ierii unei felii din clădire pentru alinierea la stradă (precum în București, pe Calea Victoriei la magazinul Gioconda sau la casa din Calea Șerban Vodă nr. 33) sau desfacerea unor balcoane sau bovindouri (ca la sediul de birouri de pe B-dul Magheru din București). În cazul reconstrucțiilor obligate, pe fațadele noi pot fi aplicate elemente ale clădirii vechi înlocuite (ca la sediul administrativ din Hanovra, unde s-a remontat portalul clădirii bombardate sau precum în cazul unor remontări din Lille). Calcanele pot deveni fațade prin reorientarea clădirii (cazul unui cvartal vechi din Berlin Vest) sau prin tratarea corespunzătoare, la egalitate cu fațadele existente (un exemplu interesant îl oferă hotelul Minerva din Craiova).¹³

CÎTEVA CONCLUZII. Departe de a epuiza problemele reciclării fondului clădit — considerat ca parte importantă a avuției naționale, importantă resursă spațial-funcțională și economică — contribuția de față, care se dorește completată prin participarea factorilor de decizie, a profesioniștilor și utilizatorilor direcți, se poate condensa în următoarele concluzii:

● Operațiile de reciclare a fondului construit moștenit sînt inevitabile în actualele condiții de gospodărire și dezvoltare a orașelor;

● Există numeroase argumente obiective și subiective care solicită asigurarea unei continuități în construcția urbană prin păstrarea elementelor clădite valoroase;

● Intervențiile pe amplasamentele rezervațiilor orășenești, componente viabile ale orașului contemporan, impun condiții proprii de finanțare, proiectare și execuție, afectînd pozitiv calitatea activității pe șantierul de construcție;

● Reciclarea patrimoniului clădit face parte din efortul privind creșterea fondului de locuit pentru rezolvarea deplină a problemei locuințelor pînă în anul 2000; recondiționarea unei părți cît mai mari din fondul construit preluat intervine cu elemente calitative specifice în rezolvarea problemei locuințelor, contribuind la gospodărirea materialelor și energiei, precum și la perfecționarea manoperei;

● Organizarea și dezvoltarea rezervațiilor urbane necesită reciclarea parțială a personalului din proiectare și execuție; paralel se impun acțiuni de popularizare a avantajelor acțiunilor de recuperare-reconstrucție-reutilizare a fondului clădit ca parte a sistematizării urbane integrate, adică incluzînd în egală măsură acțiuni de întreținere, reabilitare și reciclare, și extindere a construcțiilor noi;

● Devin obligatorii adaptarea și completarea cadrului legal la solicitările reciclării, precum și perfecționarea mecanismelor de finanțare, de selectare a beneficiarilor și de control ale modului de utilizare a fondului clădit după reciclare;

● Industria materialelor de construcție și fabricile de prefabricate vor trebui să se adapteze în parte și noilor modalități de construcție și de corectură urbanistică; în acest sens de un real folos va fi difuzarea experienței practice și metodologice a celor cîtorva colective specializate în astfel de lucrări;

● Reciclarea fondului clădit (locativ și instituțional), prin reabilitare, recuperare (sub forma construcțiilor întregi), reconstrucție și reutilizare (eventual prin schimbarea destinației), presupune rezolvarea, pe căi deocamdată inedite, a relației dintre vechi și nou în cadrul orașului de azi și de mâine.

¹³ Interesul pentru reciclare ca formă de economisire a materialelor, energiei și manoperei a căpătat nu numai amploare dar s-a și diversificat. Între soluțiile extreme trebuie amintită și „reciclarea imaginii urbane” care, pornind de la exemplul excepțional al Varșoviei refăcute din propria cenușă (exemplu viu discutat cu două decenii în urmă), s-a extins, preluînd și argumentări din sfera industriei turistice. Sînt de amintit reconstrucția zonei centrale din vechiul Babilon (pentru care s-a construit și o fabrică de cărămizi de epocă), șirul de case medievale de pe Römerberg din Frankfurt pe Main și un ilot din zona vechilor hale de la Paris.

Braudel Fernand, *Structurile cotidianului*, Ed. Meridiane, 1984.
Constantinescu N. N., *Economia protecției mediului natural*, Ed. Politică, 1976.
Coppo Maurizio, *Degrado edilizio e attività di riqualificazione*, „Recuperare”, 1/1982.
Derer Peter, *Fondul locativ tradițional — formație, valoare, refolosire*, „Arhitectura”, 1/1984.
Doicinov Grigor, *Pour une renovation du fonds immobilier dans les anciennes zones urbaines*, „Arhitektura”, 1/1985.
Enescu Mircea, *Energia și construcțiile*, „Arhitectura”, 4/1979.
Foo Jones, Michael Benedicte, *The action area of Woodstick Road*, „Architectural Journal”, 7/1979.
Ganz Jürg, *Folgen der Umnutzung-Baubetrieb und Denkmalpflege*, „Unsere Kunstdenkmäler”, 1/1983.
Greceanu Eugenia, *Aspecte juridice privind conservarea monumentelor și ansamblurilor istorice*, „Arhitectura”, 2—3/1981.
Jinga Carmen, *Propunere pentru un model de cercetare urbanistică*, „Revista Muzeelor și Monumentelor — Monumente Istorice și de Artă”, 1/1982.
Ioanid Virgil, *Urbanism și energie*, Ed. Tehnică 1985.
Kilpper Paul-Peter, *Tendenzen der Stadterneuerung*, *Arhitektur Wettbewerbe*, 6/1978.
Krenz Gerhard, *Policies of Housing Construction and Town Planning in the Eighties*, „Architecture & Society”, 1/1983

Livadă Marcela, Pricop Mihai, *Cei trei „R” de aur*, Editura Științifică și Enciclopedică, 1984.
Materiale, tehnici, tehnologii, „Arhitectura”, 2/1975.
Negru Radu, *Unele probleme actuale ale perfecționării proiectării și execuției construcțiilor*, „Arhitectura”, 7/1979.
Niedermeier Paul, *Siebenbürgische Städte*, Kriterion, 1979.
Polizu Gheorghe, *Aspecte privind consumurile energetice legate de realizarea și exploatarea clădirilor*, „Arhitectura”, 4/1979.
Opriș Ioan, *Ocrotirea patrimoniului cultural*, Ed. Meridiane, 1986.
Omenirea la răspintie, Ed. Politică, 1975.
Prodea Virgil, *Povestea celor trei „R”*, Editura Albatros, 1985.
Rolle Horst, *Langlebigkeit der Bausubstanz*, Architektur der DDR, 11/1985.
Reconversions, „L'Architecture d'aujourd'hui”, 194/1977.
Sandu Alexandru, *Nevoia de continuitate în construcția urbană*, „Arhitectura”, 4/1978.
Să ieșim din epoca risipei, Ed. Politică, 1983.
Schönburg Kurt, *Bauschäden sind vermeidbar*, Verlag für Bauwesen, 1978.
Sebestyen Gheorghe, *Remodelarea urbană și eficiența ei în condițiile țării noastre*, „Arhitectura”, 4/1973.
Studiu de renovare urbană, DGDAL, 1983.
Studiu de fundamentare a unui normativ-cadru pentru modernizarea fondului locativ, DGDAL, 1984.
Toynbee Arnold, *Orașele în mișcare*, Ed. Politică, 1979.
Voiculescu Sanda, *Metodologie pentru selectarea monumentelor istorice*, Culegere texte, Uniunea Arhitecților, 1983

SUMMARY

In a succession of three articles, published in "The Historic and Art Monuments Review" issues 2/1985—2/1986, the author tried to define the built — up patrimony as part of the national wealth, as well as its contribution, the contribution of the whole construction department to the raising of the level of civilization, of the living standard and life quality in the process of building up the multilaterally developed socialist society. Special stress has been laid on the recycling of the built-up fund as an important modality to hasten the thorough solving of housing problem, of raw materials managing, of saving energy, and last but not least, of transmitting into the future certain cultural goods, certain historical proofs which can contribute to stimulating the touristic industry.

The first part, entitled **The Preexistent Context** aims at drawing up a history of architecture and building towns on the territory of Romania since very old times till the middle of the 20th century, a history considered through the optics of retrieving, reconditioning and re-using activities. The survey of a remarkable number of examples, proves that in spite of the damages produced by people (in wars, fires etc.) or various natural calamities (earthquakes, floods), the concern for re-using buildings and ensembles inherited with a view to saving materials and energy, of shortening the execution time, is present in the field of construction since ancient times. The formulas of recycling used alongside history are of a big diversity and ingenuity; they run from simple successive additions, to changes of destination, to transforming facades or complex inside division, to the re-using of components or building materials. Beginning with the 19th century the practical activity has been doubled by intense efforts on a theoretical plan for founding, on the one hand, the science of monuments restauring, and on the other hand, for completing and bettering the science of town building, for perfecting the methodology and the intervention means.

The second part, entitled **The Experiment of Socialist Urbanization** analyses the evolution of the relation between the new building and the recycling of the built — up patrimony taken over in the period which followed 1944 and the proclamation of the Republic, on the 30th of December 1947. As a natural echo of the sweeping social-economic changes that took place, the last 40 years have been characterized by ample efforts made to translate into life the broadest programme of investments ever known in the history of Romania. The increase of house building has visibly influenced the structure and image of urban localities: first their central territories underwent repairs and were completed; the next step was to cover the peri-urban regions with large living ensembles. Thus, the old patrimony built in the centre was temporarily protected, while, on the other hand, in the countryside was carried an intense activity of restauring. After 1970, the major effort of restauring was directed towards towns, being concentrated on big and rare ensembles, but to a certain extent on zones with a reservation character too. The descentra-

lization of the preserving activity and re-marking of the built-up patrimony led to a new distribution of the labour force and to creating new territorial units of repairing and restauring. The adopting of the Law of Systematization caused a new framework of existence for urban localities (characterized among other things by the imperative of reconstruction — in the limits of a confined buildable zone — from the centre to the outskirts) which claims a new discussion concerning the content of restauring and of its relation with urban systematization in the context of extending the process of recycling.

The last part regarding **The Recycling of the Built-up Patrimony** includes a set of proposals of retrieving-reconditioning and re-using of the urban built-up patrimony aiming at furnishing the bodies in charge, with the necessary elements to approach town systematization in a qualitatively new way. The determining arguments which economically justify the action of recycling of the built-up fund resides, on the one hand, in the evolution of the relation between its extension and reconditioning, and on the other hand, in the present-day situation of the material resources and energy.

As the standard living of a colectivity rises, the process of developing shifts the stress from quantitative aspects to qualitative elements, which influences the production of new buildings. This one gradually limits itself in favour of increasing the effort of improving and maintenance of the existing residential fund. Hence a new way of approaching the problem of materials, energy and manual labour. The diminishing volume of the new constructions and the recycling of the old fund determines, by prolonging the length of building existence, the more efficient management of materials and included energy, while it is necessary to perfect and diversify manual labour.

In such a context which gradually appears in Romania too (where around 2,000 a total solving of housing problem is foreseen) one requires the definition of a methodology of operational means used in the activity of recycling for the built-up patrimony — as part of the national wealth. The means are graded at the town level (redistribution of functions, protection rings, roundabout ways or underpassages, crossings etc.) and at the level of objects (superposings or under foundations, buildings raised behind old facades, façade changes, new horizontal or vertical inside divisions etc.) This methodology can be extended and particularized according to the specific data of each situation, enabling the designers to newly intervene.

The extension of the interventions with a recycling character for the taken over built-up fund, particularly under the present conditions in the field of materials, energy and manual labour, can lead to a new quality in the urban systematization understood as AN OPERATIONAL UNITY BETWEEN CONSTRUCTION, MODERNIZING AND MAINTENANCE OF THE BUILT-UP AND PLANNED FUND.

Ilustrarea arhitecturii sătești din bazinul etnografic al Văii Teleajenului¹, prin raportarea permanentă la elementele locale ale arhitecturii aulice, pe de o parte, și la dialogul purtat cu arhitectura țărilor din vecinătate, pe de alta, va urmări, în linii mari, prezentarea unui ambient arhitectural complex².

Existența obștilor de țărani liberi, în contextul social-politic și economic din arealul carpato-danubian, încă de la sfârșitul orînduirii primitive a constituit premisa unui cadru arhitectural sătesc complex, capabil să soluționeze prin mijloace proprii programe diverse legate de locuire, meșteșuguri, comerț și religie³. Acest cadru s-a structurat printr-un îndelungat și continuu proces evolutiv prin care valori definitorii pentru spiritualitatea noastră au fost subsumate expresivității arhitecturale. Cristalizarea pe parcursul a multor milenii a limbajului arhitectural privind expresivitatea plastică⁴ este, în parte, și rezultatul migrării spre valori estetice a universului simbolic legat de edificare. Privită ca „*imago-mundi*“, locuința, cel mai vechi program de arhitectură, reprezintă un context încheiat de elemente constitutive, fiecare din ele avînd, în funcție de rolul jucat în ansamblul edificiului, o destinație simbolică specifică. Actul edificării, căruia îi corespunde pe plan simbolic o semnificație cosmogonică⁵, este însoțit de ritualuri care urmăresc sporirea eficienței demersului edilitar și durabilitatea edificiului. Fasonarea elementelor constructive rezolvă, odată cu corecta lor dimensionare structurală, și implementarea reperelor de sorginte totemică prin care se face aluzie la repertoriul mitic specific culturii noastre sătești⁶. Se realizează în felul acesta interferența spațiului spiritual al locuinței cu sfera valorilor „stihiale“ specifice acestei culturi. (ex.: consolele cioplite sub formă de cap de cal, grinzile avînd chertate elemente amintind cornutele, șindrilele de coamă traforate, cu profilatură amintind capetele de păsări — ciocîrlanii — precum și

utilizarea unui vocabular decorativ din care nu lipsește simbolul discului solar și al pomului vieții).

Caracterul complex al obiectului arhitectural, privit în plan utilitar ca adăpost și cadru de viață materială, iar în plan simbolic ca lăcaș al vieții spirituale, s-a perpetuat de-a lungul veacurilor, semnificația simbolică subsumîndu-se conținutului expresiv, iar particularitatea procesului de integrare a valorilor spirituale, alcătuirii formale generînd în bună măsură specificul național. În cadrul acestor valori un rol important îl joacă poziția față de raportul om-natură, orientarea spiritualității noastre spre valori ale frumosului natural, în contextul cărora omul este organic încadrat și neostentativ evidențiat⁷. Această poziție este consecința simbiozei stabilite din cele mai vechi timpuri între factorul socio-uman și cadrul natural din arealul carpato-dunărean; omul acestor locuri a știut să fructifice eficient mediul natural al existenței sale din punct de vedere economic, implicîndu-l pe plan spiritual în toate domeniile creației artistice⁸. În domeniul arhitecturii această opțiune se materializează printr-o compoziție organic integrată sitului, individualizată dar care nu obstrucționează cadrul natural. Formelor tranșant delimitate, statice, definite cu claritate și de o structuralitate puternic evidențiată, le sînt preferate alcătuirii formale fluide, dar coerente, a căror imagine vizuală se caracterizează prin dinamic și inedit, calități reverberate din repertoriul valorilor spațiului matrice al poporului nostru, „*înalt și înfinit ondulat*“⁹.

Accentuarea importanței imaginii vizuale în contextul procesului de recepționare a expresivității arhitecturale este consecința opțiunii spiritualității noastre tradiționale pentru sensibilitatea vizuală care solicită alcătuirii formale atribute și calități din sfera delimitată de noțiunile: „*pictural*“, „*reprezentare în profunzime*“, „*forme deschise atectonice*“, „*unitate și claritate relativă*“¹⁰.

Rolul de frunte jucat de obștile țărănești în contextul vieții materiale și spirituale a statelor feudale române

¹ În cadrul Institutului de Proiectare Prahova s-a redactat un amplu repertoriu al monumentelor de cultură din județ, cu care ocazie s-au întocmit relevee și fotografii la peste 1000 de obiective, printre care și numeroase locuințe sătești. Prezentul articol are la bază, în bună măsură, materialul documentar înregistrat pentru acest repertoriu.

² „*Poate fi analizată arhitectura țărănească separat, arhitectura urbană separat, dar arhitectura românească nu poate fi studiată decît integral în dezvoltarea ei la țară și la oraș*“ (Constantin Joja, *Actualitatea tradiției arhitecturale românești*, Editura Tehnică, București, 1984, p. 87).

³ „*Greșeala noastră a cercetătorilor și etnografilor a fost că am văzut și am gîndit întotdeauna arhitectura țărănească la dimensiuni mici, n-am relevat niciodată existența arhitecturii populare românești la dimensiuni mari și foarte mari. Au fost excluse instinctiv hanurile de la țară și oraș, conacele și casele oamenilor înstăriți, deși în aceste construcții se făcea un efort suplimentar de expresie și rafinare a arhitecturii țărănești*“ (Constantin Joja, *op. cit.*, p. 69).

⁴ Constantin Joja, *op. cit.*, p. 20.

⁵ Constantin Joja, *op. cit.*, p. 45; Lucian Blaga, *Trilogia culturii*, Editura Meridiane, București, 1985, p. 269: *Totul se integrează într-o vedenie cosmică liniștitoare [...] ca haina unei permanente minuni.*

⁶ G. M. Cantacuzino, *Izvoare și popasuri*, Editura Eminescu, București, 1977, p. 99.

⁷ „*Ceea ce caracterizează peisajul românesc e lipsa de ostentativitate. Omul se afirmă discret prin belșugul naturii cu o oareșicare cuvioasă umilintă*“ (G. M. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 356).

⁸ Corneliu Irimie, Marcela Necula, *Arta țărănească a lemnului*, Editura Meridiane, București, 1983, p. 7.

⁹ Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 327—328. „*E înainte de toate un înfinit ondulat orizont spațial, cel mioritic, și la fel un orizont de avansare legănată în timp. Ele formează coordonatele unei spiritualități. Fuzionează cu aceste orizonturi înainte de orice un sentiment al destinului, trăit tot ca o undulare, ca o alternanță de sușuri și coborîșuri, ca o înaintare într-o patrie siderală... Vine pe urmă șiragul celorlalte determinante: o preferință arătată categoriilor „organice“ ale lumii și o tendință „sofianică“ a realității.*

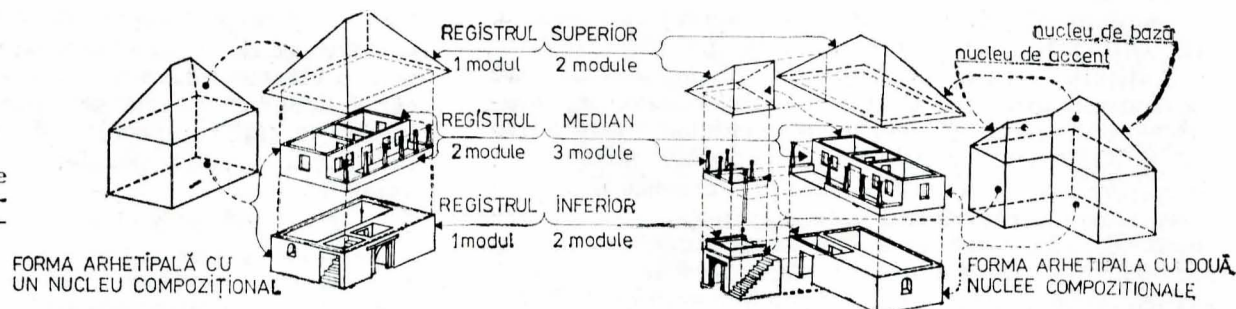
Năzuința formativă se conturează și e activă îndeosebi ca orientare spre forme geometrice și stihiale, aceasta într-un chip organic atenuat. Adăugăm... de asemenea un foarte vădit simț al măsurii și al întregului. Totul se înfăptuiește cu un uimitor simț pentru nuanță și cu tot atîta simț al discreției.

¹⁰ Heinrich Wölfflin, *Principii fundamentale ale istoriei artei*, București, Editura Meridiane, p. 28 și 29.

Fig. 1. Situația geografică a zonei etnografice a Văii Teleajenului în cadrul județului Prahova și raportul acestei zone cu teritoriul fostului județ Saac desființat în anul 1845 al cărui centru de greutate l-a constituit.

Fig. 2. Forme arhetipale care au controlat compoziția volumetrică a locuințelor sătești

nești, specificitatea procesului de constituire a expresivității arhitecturale (prin interferarea semnificațiilor simbolice cu conținutul expresiv al alcătuirii formelor) și opțiunea spiritualității noastre pentru valorile „spațiului matrice” în sinul căruia s-a cristalizat constituirea factorii formativi ai orizontului nostru arhitectural tradițional. Privit din punctul nostru de vedere, acest orizont ni se dezvăluie sub o multitudine de cazuri concrete, clădiri ridicate în general în ultimele două-trei secole, având un coeficient mai ridicat sau mai redus de autenticitate în funcție de modificările suferite în timp. Dar, prezența unor prototipuri care se pot desluși printre aceste clădiri sau, altfel spus, posibilitatea grupării edificiilor, aparținând acestei generații, pe tipologii arhitecturale, conduce la ideea existenței unor modele de arhitectură a căror cristalizare devansează cu mult vechimea de două-trei sute de ani a celor mai vârstnice construcții din mediul sătesc păstrate până în zilele noastre. Modelul de arhitectură este posibil de definit ca expresie sintetică a opțiunii sociale pentru soluționarea din punct de vedere volumetric, planimetric structural și ornamental a unui program de arhitectură. Presupune existența comenzii sociale, grupând beneficiarii aparținând potențial unor largi categorii și nuclee etno-sociale, și a echi-

pelor de meșteșugari investiți cu cunoștințele artistice și tehnice subsumate edificării. Fenomen de suprastructură cu largi interferențe sociale, modelul de arhitectură prezintă din punct de vedere cronologic un moment de cristalizare și o perioadă de proliferare, a cărei longevitate depășește cu mult durata de existență a clădirilor, mai ales când acestea sînt construite din materiale perisabile. Cercetările arheologice fac dovada existenței încă din neolitic, în arealul carpato-dunărean, a unor clădiri asemănătoare cu modelele specifice mediului sătesc¹¹. Dar urmele conservate de straturile terenului, chiar dacă pot să orienteze asupra unor elemente ale modelului ancestral (a materialelor de construcție și dimensiunii în plan ale clădirilor) nu pot decât foarte ipotetic sugera compoziția volumetrică a locuințelor și aceasta, mai ales, la construcțiile îngropate și semiîngropate și într-o măsură mult mai redusă la cele de suprafață.

Coroborarea informațiilor arheologice cu modelele desprinse din analiza exemplarelor reprezentative din secolele XVIII—XIX, care se păstrează încă întregi, este meritorie¹², deși se întâmpină dificultăți atât de fond (neputința urmelor arheologice de a defini modelul ancestral de arhitectură în componența lui esențială, aceea a spațiului și a relației acestui spațiu cu exteriorul) cît și în ceea ce privește interpretarea reperelor arheologice care se efectuează de cele mai multe ori de către specialiști care prin natura instrucției profesionale nu au ușurința utilizării limbajului arhitectural¹³. Acest demers urmărește, pornind de la prelucrarea și clasificarea obiectivelor ilustrative pentru arhitectura sătească tradițională (oferind spre analiză toate informațiile necesare aprecierii volumetriei, planimetriei, structurii și decorației) să stabilească modelele care au stat la baza procesului de edificare, prin identificarea elementelor autentice, specifice filonului tradițional, și a interferențelor stilistice cu modele de circulație europeană.

Modelelor cărora nu li se pot stabili semne evidente de influențe stilistice datorate contactului cu prototipuri

arhitecturale de circulație europeană nu li se pot refuza nici o limită a vechimii lor. Vechimea modelelor este mai degrabă posibilă de apreciat prin prezența sau absența reperelor formale ale universului de semnificații cosmogonice ale edificiului, interferate volumetriei, decorației modelelor etc.

Analiza și clasificarea exemplarelor concrete din arealul Văii Teleajenului abordează, în ordine, probleme legate de compoziția volumetrică, de planimetrie, de structura materialelor, decorație și tehnologia de execuție. Din punct de vedere geografic, zona de care ne ocupăm are epicentrul în triunghiul configurat de rîurile Zeletin și Bătrîneanca (vechiul Stîpnic), avînd ca vîrfuri actualele

¹¹ Silvia Păun, *Complexitatea atributelor culturii din vatra carpato-danubiano-pontică cu valoare majoră de reprezentare — Arhitectura —*, „Arhitectura”, nr. 3, 1984, p. 82

¹² G. M. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 313, „Odată acest material adunat și clasat... se va putea face apel dintr-o parte arheologiei și din altă parte istoriei. Prima ar completa părerile noastre asupra metodelor de construcție și a evoluției lor, a doua ar stabili cu prudență înrîuririle străine și zestrea trecutului”.

¹³ Constantin Joja, *op. cit.*, p. 43

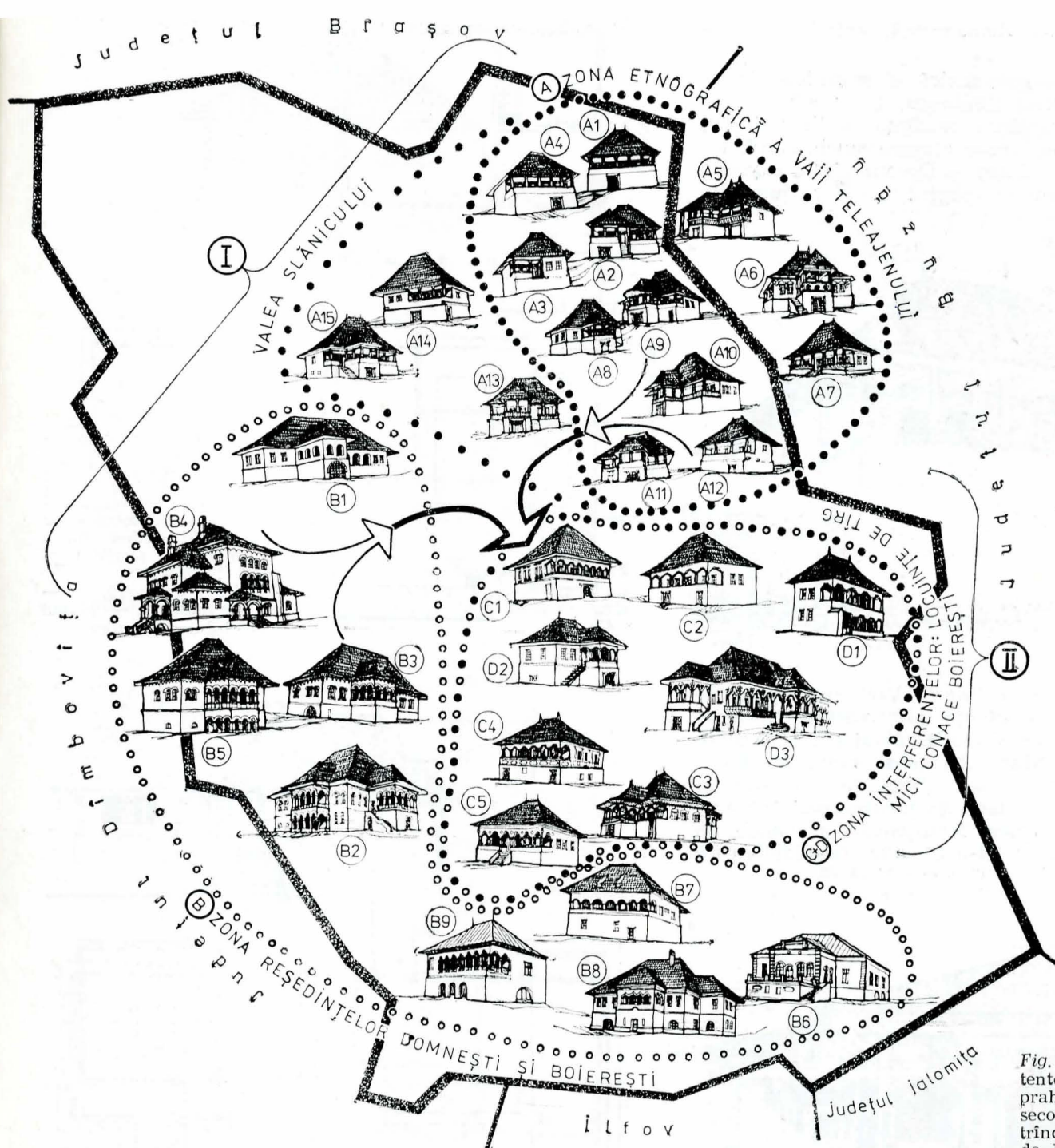

Fig. 3. Clădiri de locuit existente ridicate pe teritoriul prahovean până la mijlocul secolului al XIX-lea, ilustrând cele mai vechi modele de locuințe din această zonă.

localități: Ogretin, Bîsca Chiojd și Tîrlești (fig. 1)¹⁴; din punct de vedere al specificului arhitectural, acest areal se extinde spre vest, cuprinzînd bazinul Drajnei și al Slănicului, spre nord, pe toată Valea Teleajenului, iar spre sud, pînă la Vălenii de Munte¹⁵.

Reverberații ale acestui străvechi și important focar cultural se simt și pe Valea Prahovei și a Doftanei, chiar pînă la Cîmpina și Ploiești. Ca relief este o zonă de dealuri așezate în pragul munților Tătaru, cu o altitudine de 600—700 metri, bogată în materiale de construcție: lemn, piatră și materie primă pentru vărări.

Documentar, primele așezări cu caracter rural sînt atestate în 1418 (Starchiojdul)¹⁶, dar unele sate sînt dintre

I. Modele cu rol formativ activ:

A. Locuințe satești specifice zonei etnografice a Văii Teleajenului: *Starchiojd*: A 1. casa Cheșculeștilor, A 2. casa Frigea, A 3. casa Zaharia, A 4. locuință pe malul riului. *Bîsca Chiojd* (jud. Buzău): A 5. casa Codescu, A 6. cula, A 7. casă din centrul comunei. *Posești*: A 8. casa lui Mițu Diaconu, A 9. casa Marcu, A 10. casa Șerban Teodorescu. *Ogretin*: A 11. casa cu prispă și foișor, A 12. casă cu prispă. *Berteau*: A 13. casă cu prispă și foișor, *Slănic*: A 14. casa cămărășiei, A 15. casa parohială.

B. Reședințe domnești și boierești din Prahova:

Brebu: B 1. casă domnească din incinta mănăstirii Brebu, *Fîlîpeștii de Tîrg*: B 2. conacul postelnicului Constantin Cantacuzino, B 3. conacul lui Pană Filipescu, *Măgureni*: B 4. conacul lui Drăghici Cantacuzino, *Fîlîpeștii de Pădure*: B 5. conacul lui Toma Cantacuzino, *Drăgănești*: B 6. conacul lui Șerban Cantacuzino, *Tătărăni*: B 7. conacul Brîncoveanu-Mavrocordat, *Rîfov*: B 8. conacul Cantacuzino Rîfoveanu, *Brazi*: B 9. conacul Nicolau

C. Locuințe de țirgoveți:

Vălenii de Munte: C 1. casa Nicolae Iorga, C 2. casă de țirgoveț datînd din primele decenii ale secolului al XIX-lea. *Ploiești*: C 3. casa Hagî Prodan, C 4. casa Dobrescu, C 5. casa Gogîlniceanu.

D. Mici conace boierești:

Sîngeru: D 1. curtea Bozianu-Seciu; D 2. conac boieresc, *Ur-lați*: D 3. conacul Belu.

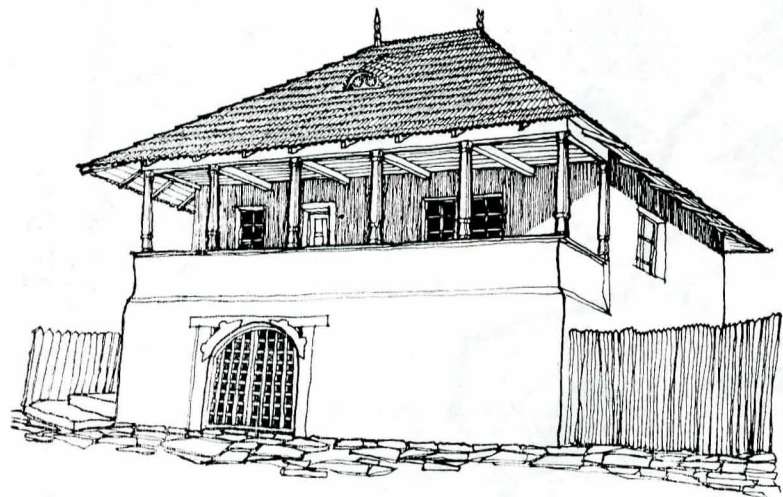
¹⁴ Gh. Niculescu, *Valea Teleajenului*, București, Editura Sport-Turism, 1981, p. 40.

¹⁵ Lucian Blaga, op. cit., p. 303. „Sub unghiul organizării sociale, acest „orizont” nu se poate realiza prea amplu din cauza stăpînirilor suprapuse, el se reducea la viziunea „țării”, țara era alcătuită de obicei dintr-o vale între liniile unor dealuri sau mîguri. „Țara” era o entitate de natură aproape miraculoasă, o vîietate ținută laolaltă și însuflețită de magia unui rîu, coincide oarecum cu o unitate ritmică a spațiului mioritic.”

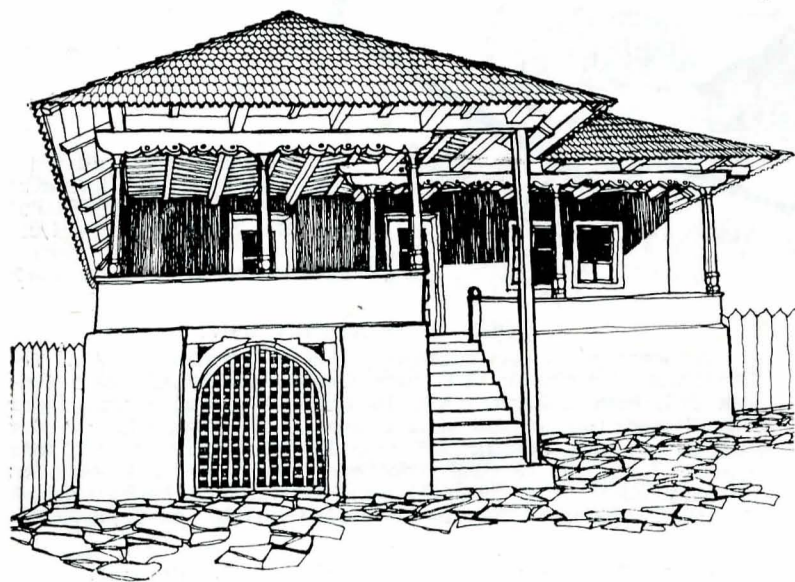
¹⁶ C. M. Rîpeanu, N. I. Simache, *Contribuții la monografia comunei Starchiojd din județul Prahova*

cele mai vechi din Țara Românească, anterioare întemeierii statului¹⁷.

Urmele de ceramică geto-dacică și monedele dacice găsite la poalele muntelui Zimbraru, la punctul numit Țarna Șugulească, îndreptătesc credința că Starchiojdul de astăzi continuă o mai veche așezare omenească¹⁸, iar bronzurile de la Drajna, Rîncezi și Ogretin sînt o expresie a culturii epocii bronzului cu apogeul în a doua jumătate

a celui de-al doilea mileniu î.e.n.¹⁹. Vechimea așezărilor este explicabilă și prin existența numeroaselor trecători care legau Transilvania de Valea Buzăului și mai departe de regiunile din estul Munteniei și de sudul Moldovei, practicate încă din antichitate. Traian a construit în timpul primului război cu dacii, în jurul anului 102 e.n., un drum pietruit pe Valea Teleajenului pe unde au pătruns trupele Legiunii a XI-a Claudia Pia-Fidelis care au construit și castrul de la Tîrșoru Vechi²⁰.

Semne toponimice numeroase amintind de tătari fac plauzibilă ipoteza că trupe ale acestora ar fi trecut pe aici spre Transilvania în timpul invaziei din 1241²¹. Pașul „Tabla Buții” este nume ce semnifică o cetate de piatră construită pentru stăvilirea migratorilor²². Migrația populației din Transilvania spre zona Chiojdurilor s-a intensificat în secolul al XVI-lea cînd o parte a Ungariei

¹⁷ Radu Popa, *Permanență și unitate istorică românească* — Ocolul Cîmpulungului, „Magazin Istoric”, nr. 1/1986, p. 31—32.

¹⁸ C. M. Rîpeanu, N. I. Simache, *op. cit.*, p. 3—4

¹⁹ N. I. Simache, M. Vulpescu, *Contribuții la istoricul satelor Posești, Rîncezi și Nucșoara*, p. 6

^{20,22} Ibidem, p. 6

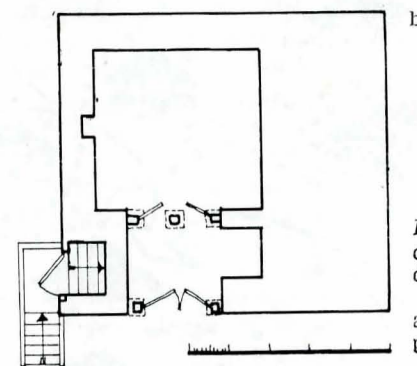
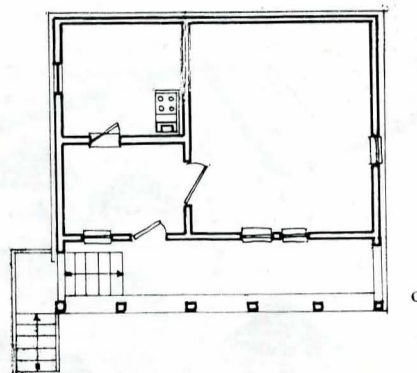

Fig. 4. Casa Cheșculeștilor din Starchiojd datînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea:

a — vedere exterioră, b — planul beciului, c — planul nivelului de locuire.

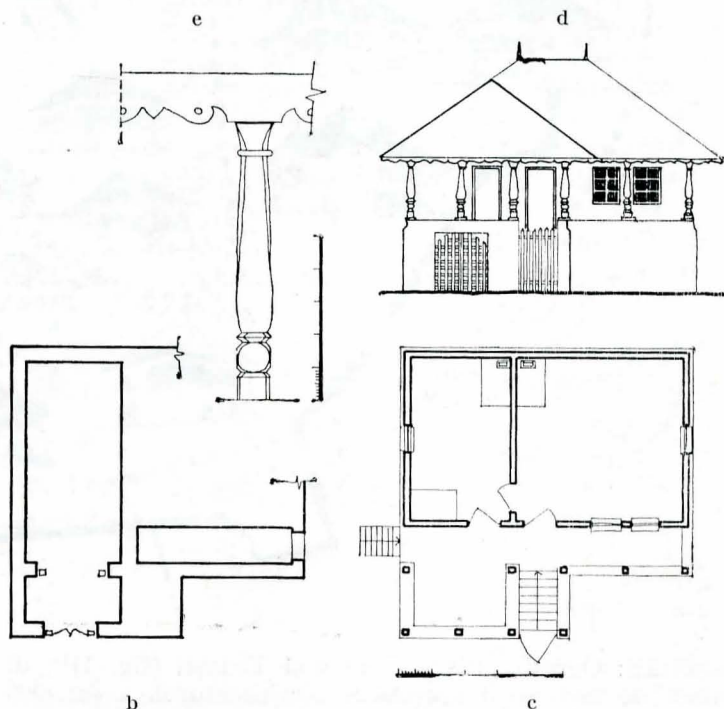

Fig. 5. Casa Frigea din Starchiojd datînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea:

a — vedere exterioră, b — planul beciului, c — planul nivelului de locuire.

a fost transformată în pașalic turcesc și mai ales în secolele XVII și XVIII cînd fuga țăranilor de pe moșiile magnaților a luat un caracter de exod, întemeind aici un județ distinct al Săcuienilor însumînd 87 de sate²³.

Platforma socio-etnografică unitară structurată în obști de țăranii liberi în perioada feudalismului, în condiții economice favorabile, a constituit premisa demografică a concretizării, pe baza zestrei de modele tradiționale, a unui cadru arhitectural puternic individualizat în care un rol de seamă îl ocupă locuința.

Analiza compoziției volumetrice a caselor țăărănești din arealul Văii Teleajenului a evidențiat existența unor forme arhetipale care, prin particularizare, furnizează o multitudine de rezolvări volumetrice, asigurîndu-se

²³ Ibidem, p. 8

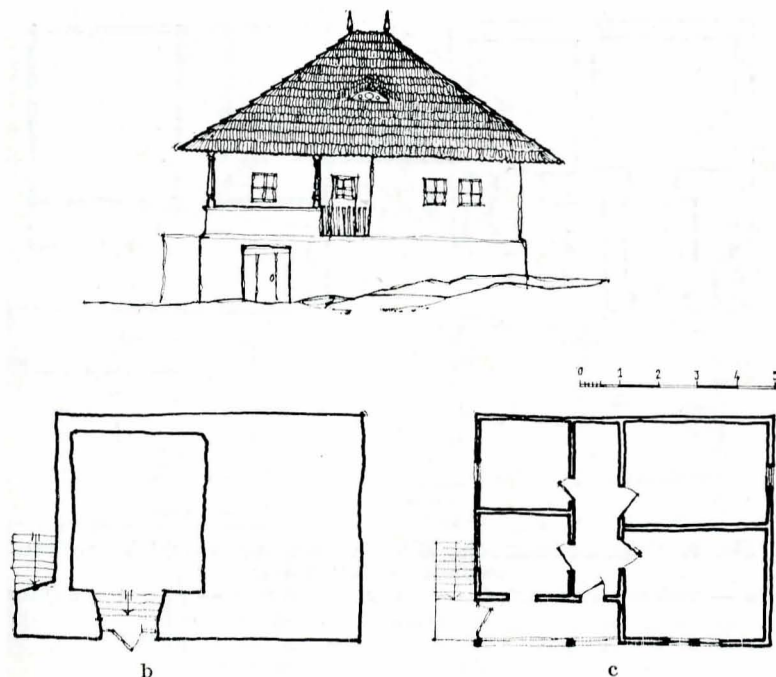

Fig. 6. Casa Zaharia din Starchiojd datind din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea; a — vedere exterioră; b — planul nivelului de locuire; c — planul beciului

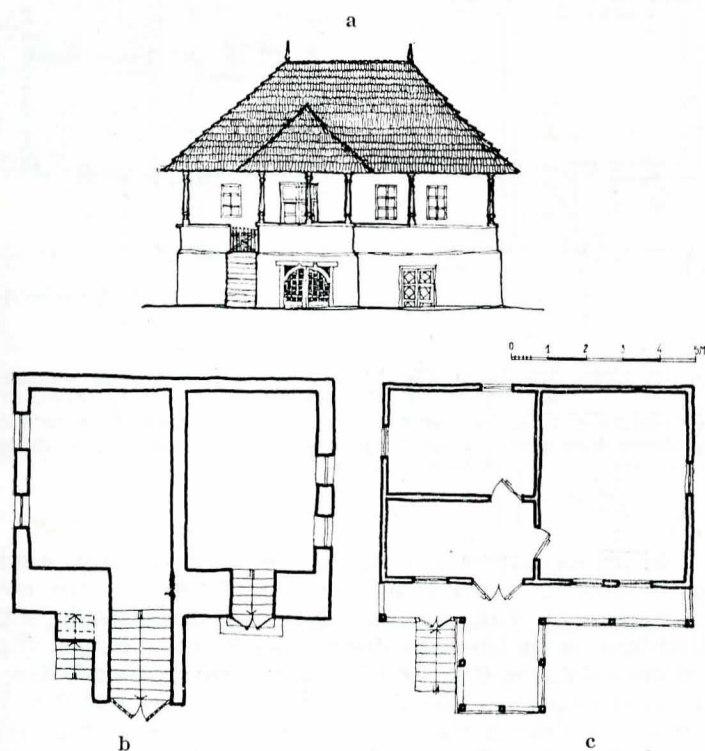

Fig. 7. Casa parohială din Slănic datind de la mijlocul secolului al XVIII-lea (reconstituire parțială). a — fațada principală, b — planul beciului, c — planul nivelului de locuire.

astfel varietatea în unitate și deci viabilitate sistemului compozițional. Mecanismul structurii formelor arhetipale constituie un important act spiritual, organizînd universul arhitectural tradițional și asigurîndu-i specificitatea. Sesizabil la nivelul modulelor și nucleelor compoziționale²⁴, acest mecanism condensează opțiunile spiritualității noastre satești privitoare la valorile fundamentale ale existenței, subsumate alcătuirii formale.

Analiza unor numeroase exemple de scheme compoziționale, utilizate în arealul Văii Teleajenului la soluționarea volumetriei locuinței, a dus la identificarea a

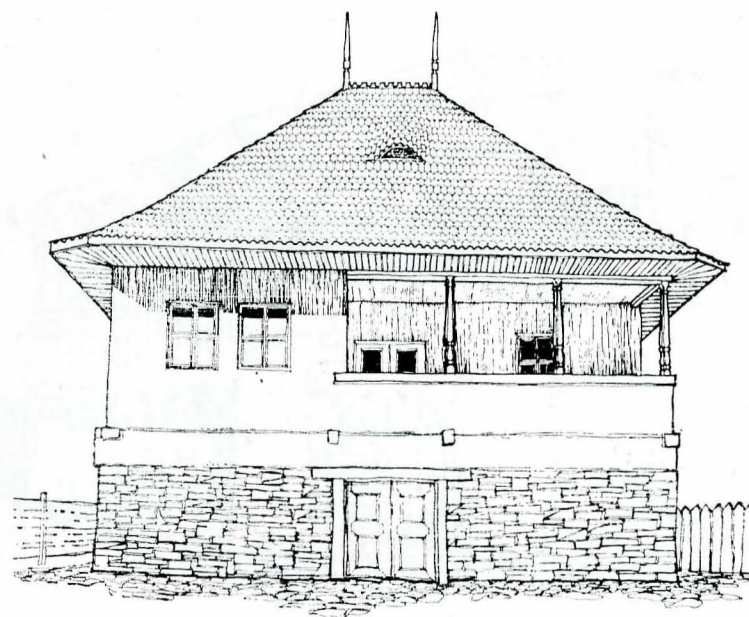

Fig. 8. Casa Cămărășiei din Slănic datind de la mijlocul secolului al XVIII-lea; vedere exterioră.

două forme arhetipale: cu un singur nucleu compozițional (fig. 2 a) și cu două nuclee compoziționale din care unul de bază și celălalt de „accent” (fig. 2 b). Capacitatea de cuprindere a acestor forme este remarcabilă, reușindu-se, pe baza lor, soluționarea unor clădiri de locuit cu două sau trei registre orizontale de grupare a modulelor compoziționale, avînd două pînă la opt încăperi de locuit. Deși modelele de arhitectură au suferit ajustări datorate unor influențe diverse, formele arhetipale s-au menținut pînă spre mijlocul secolului nostru, dovedind prin viabilitatea lor stabilitatea mecanismului care le-a generat și vechimea lor indiscutabilă. Aceste forme au configurat și elemente ale arhitecturii aulice din zonă (casa domnească din incinta mănăstirii Brebu și conacele boierești de la Filipeștii de Tîrg²⁵ și Filipeștii de Pădure²⁶), precum și alte programe de arhitectură satească, constituind una din contribuțiile majore ale spiritualității noastre la vocabularul arhitectural universal.

Criteriile prin care se apreciază vechimea modelelor se referă de cele mai multe ori la numărul de încăperi ale planului, situîndu-se la origine partiul cu o singură încăpere, din care decurg evolutiv celelalte tipuri de partiuri, cu două, trei sau mai multe camere. Această ipoteză, veridică la prima vedere, se bazează într-o măsură mult mai mare pe opțiunea logică decît pe dovezi concrete, deoarece dacă ne referim la arealul prahovean, în general, și la Valea Teleajenului în special, cele mai vechi clădiri de locuit care se păstrează întregi pînă astăzi nu trec dincolo de secolul al XVIII-lea și din această perioadă întîlnim atît clădiri cu două încăperi, cît și cu trei sau chiar patru camere.

Încercarea de a distinge în structura diferitelor modele semnalele morfologice ale unor interferențe stilistice datorate în primul rînd dialogului cu arhitectura tîrgurilor din vecinătate, mai expusă sugestiilor și influențelor, ca și departajarea acelor modele care nu se regăsesc în mediul urban de cele care au proliferat clădiri atît la sat cît și la tîrg pot conduce la conturarea imaginii celor mai vechi modele specifice arhitecturii satești din zonă²⁷ (fig. 3). Dacă cele două forme arhetipale

²⁵ Călin Hoinărescu, *Ctitoriile cantacuzine din Prahova — premisă fundamentală a arhitecturii brîncovenești*, „Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă”, nr. 1/1985,

²⁶ Ibidem,

²⁷ Mențiunea... cele mai vechi modele de locuință... se referă la modelele identificate la construcții care la data redactării articolului prezentau suficiente elemente originale pe baza cărora s-au putut preciza volumetria, planimetria, structura și decorația și nu la modelele deduse din urmele arheologice.

²⁴ Călin Hoinărescu, *Tradiție și influențe la Casa Hagî Prodan*, în „Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă”, nr. 2/1981, p. 32—35

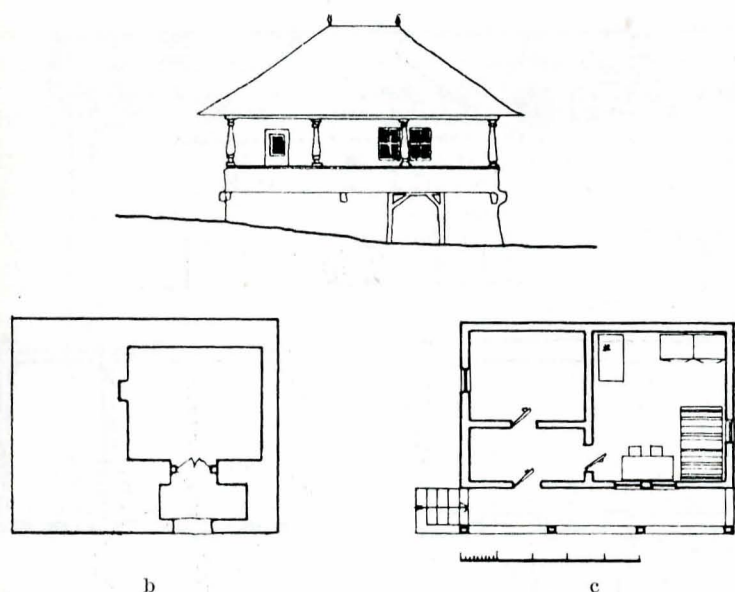

Fig. 11. Casă din Ogretin datînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: a — fațada principală, b — planul beciului, c — planul nivelului de locuire.

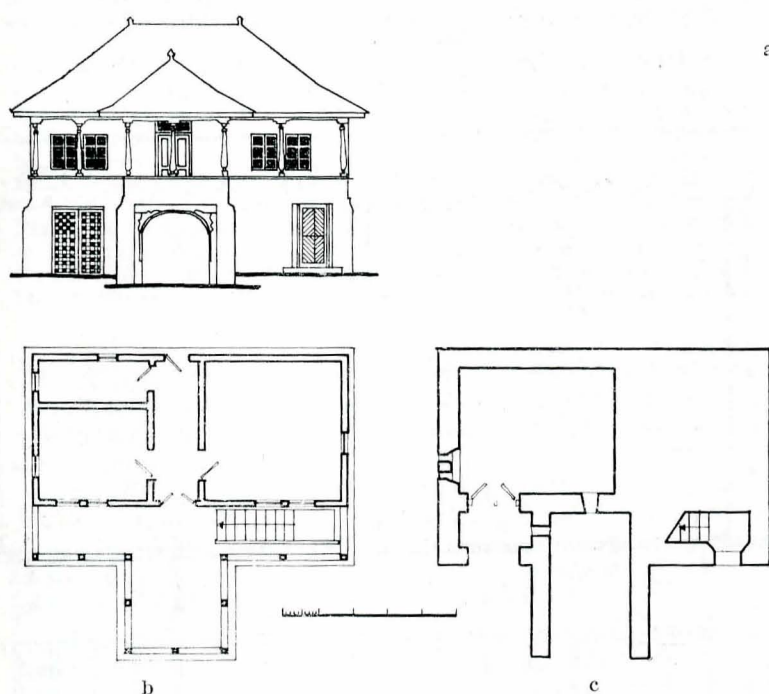

Fig. 12. Casa Marcu din Posești datînd din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea (relevu arh. Anghel Marcu): a — fațada principală, b — planul beciului, c — planul nivelului de locuire.

Accesul din prispă se face prin încăperea mai mică, de fapt un spațiu destinat circulației interioare, decmandînd intrarea spre cele două încăperi propriu-zise de locuit: cea mică cu funcție de preparat hrana, cealaltă fiind camera de curat. Dar tipul de plan cu trei încăperi, din care o încăpere este destinată pentru decomandarea circulației interioare, cel mai răspîndit este acela cu tindă mediană și camere dispuse de o parte și de alta. Deși din această categorie, în zona Văii Teleajenului, nu am întîlnit edificii datînd din secolul al XVIII-lea sau prima jumătate a secolului al XIX-lea, aceasta nu dovedește inexistența în epoca amintită a celei mai răspîndite scheme planimetrice în arhitectura locuîței satești de la noi, ci doar dispariția sau încă neidentificarea unor exemplare. Acest partiul îl întîlnim la multe din clădirile de locuit ridicate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului al XX-lea atît pe Valea Teleajenului cît și pe văile Doftanei și Slănicului. Dovada utilizării acestui partiul și în secolul al XVIII-lea, în Prahova, o constituie locuința din Seciu (fig. 14) care atestă prin compoziția vo-

lometrică și repertoriul de plastică decorativă similitudinea cu modelele de pe Valea Teleajenului și influența acestora asupra arhitecturii satești din întreg arealul prahovean.

Partiul cu patru încăperi la nivelul de locuire este ilustrat în mediul sateșc de planimetria clădirilor din Berteia (fig. 13) și Posești (fig. 12), ridicate în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Grupate două de o parte și una de cealaltă parte a unei tinde mediane, dispoziția încăperilor trădează o specializare funcțională mai accentuată decît la partiul cu trei încăperi. Astfel, în timp ce în toate cazurile „camera mare” ocupă singură o latură a tindei, încăperile mici sînt, în cazul casei din Berteia, una dormitor și alta bucătărie, iar în cazul caselor din Posești una bucătărie și cealaltă cămară.

În fine, partiul cu cinci încăperi la nivelul principal de locuire îl întîlnim în epoca de care ne ocupăm, în mod cu totul excepțional în mediul sateșc, la cula din Bîsca Chiojd (fig. 10), o locuință mai evoluată, de fapt, un mic conac. Chiar dacă decorația și încăperea poligonală cu care se sfîrșește tinda sînt rezultatul unor prefaceri de la începutul secolului al XIX-lea, clădirea datînd de la mijlocul secolului al XVIII-lea, întreg edificiul dovedește apartenența proprietarului la o clasă mai bine situată. Și, în acest sens, vulturul bicefal, care decorează medalionul central de pe parapetul foișorului, poate sugera filiația cu puternica familie a Cantacuzinilor prahoveni. Această clădire are multe similitudini cu Casa Hagi Prodan atît din punct de vedere al compoziției volumetrice și planimetrice cît și al decorației și credem că modificările suferite în primele decenii ale secolului al XIX-lea se datorează influenței arhitecturii aulice asupra celei satești. Acest lucru este și mai evident dacă ne referim la casa Dobrescu din Ploiești, la casa în care a locuit Nicolae Iorga din Vălenii de Munte și, mai ales, la casa Cămărășiei din Slănic (fig. 8), care are partiul nivelului de locuire compus tot din cinci încăperi ca și primele două, avînd însă o funcție complexă atît de locuință a cămărașului salinei Slănicului, cît și ca sediu al administrației comerțului cu sare. La această casă, ridicată ca și primele în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, funcția dublă care o îndeplinește este exprimată morfologic prin existența a două spații semiînchise: un foișor pe fațada posterioară unde erau situate încăperile locuinței și o prispă ocupînd două treimi din fațada principală unde în camera mare aveau loc dezbaterile administrative legate de salină.

Dar, originea și utilizarea schemei planimetrice cu cinci încăperi, dispuse două de o parte și de alta a tindei, nu pot fi atribuite exclusiv mediului de țîrg sau mediului sateșc doar la locuințele unor boier-nași, deoarece în a doua jumătate a secolului al XIX-lea se întîlnesc la Berteia și Posești case de țărani cu un astfel de plan. Se poate afirma însă că acest partiul, pentru perioada cuprinsă între anii 1750 și 1825, a fost întîlnit mult mai rar la sat decît la țîrg.

În toate cazurile analizate, atît la partiurile cu două, trei, patru sau chiar cinci încăperi, registrul inferior este alcătuit din încăperi destinate numai depozitării, care ocupă parțial sau total perimetrul nivelului încăperilor de locuit, excepție făcînd pentru mediul sateșc cula din Bîsca Chiojd (fig. 10) și casa parohială din Slănic (fig. 7), iar pentru mediul de țîrg casele Hagi Prodan și Dobrescu din Ploiești, unde registrul inferior cuprinde, alături de spații de depozitare, și cîte o încăpere de serviciu sau cu altă destinație (închisoare la casa parohială din Slănic, ateliere la casa Hagi Prodan). Trebuie semnalat faptul că din analiza exemplarelor care s-au păstrat întregi, datînd din anii 1750—1825, nu s-a putut stabili nici o interdependență între tipul compoziției volumetrice și schema planimetrică. Fiecare din partiurile cu două, trei, patru sau cinci încăperi la nivelul de locuire este materializat de ambele forme arhetipale; cu unul sau două nuclee compoziționale și aceasta este valabil pentru oricare din localitățile arealului considerat. Deci, opțiunea pentru una sau alta din schemele

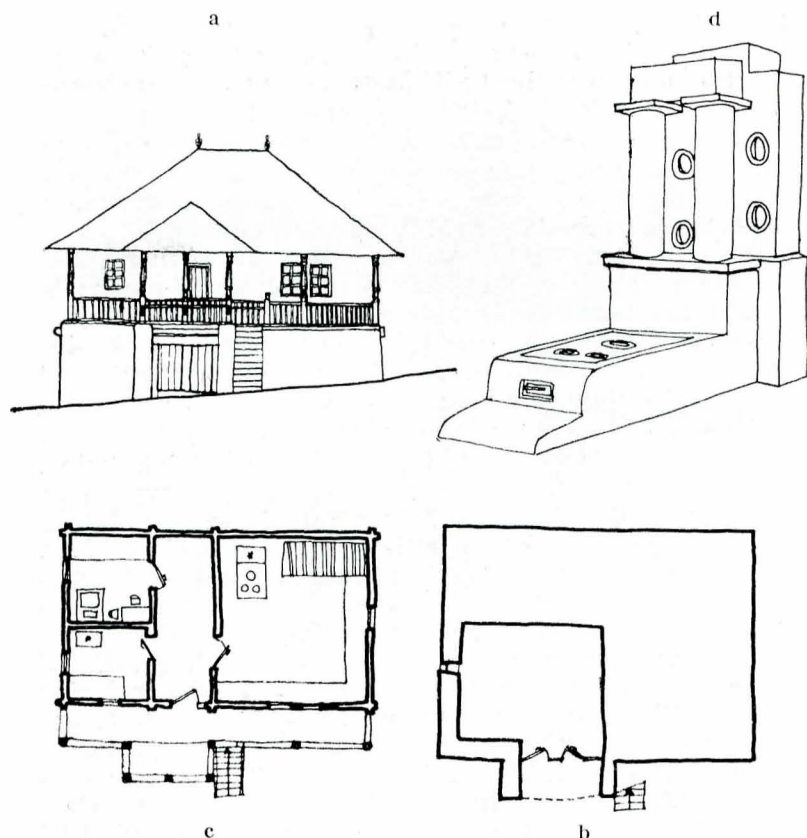

Fig. 13. Casă din Berteia datînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea:
a — fațada principală, b — planul beciului, c — planul nivelului de locuire, d — sobă veche din camera mare.

compoziționale rezultă din alte considerente decît cele ale planimetriei sau localității de amplasare.

Distribuția spațiilor semiînchise și, deci, a modulelor compoziționale cuprinzînd prispă și foișoarele, urmează în general același principiu: dispunerea prispelor și foișoarelor numai pe fațada principală și, cel mai des, casele cu două nuclee compoziționale au și prispă la nucleul de bază pe toată lungimea fațadei principale; dar se întîlnesc și cazuri de clădiri numai cu foișor (fără prispă la nucleul de bază) dintre care amintim casa Codescu (fig. 9) în faza ei inițială, cula din Bîsca Chiojd (fig. 10) și casa din Seciu (fig. 14). Excepții sînt: casa Zaharia din Starchiojd (fig. 6) și casa Cămărășiei din Slănic (fig. 8), care au prispă pe două treimi din lungimea fațadei principale, casa Cămărășiei fiind prevăzută și cu foișor pe fațada posterioară, datorită destinației complexe la care trebuia să răspundă.

Dacă din punct de vedere al compoziției volumetrice și planimetrice modelele analizate nu pot fi departajate ca vechime și apartenență, tehnologia de execuție și registrul decorativ reușesc să evidențieze aspecte care pot conduce la interpretări edificatoare. Tehnologia de execuție și sistemul constructiv urmează, fără excepție pentru această etapă, următorul principiu: registrul inferior este realizat din materiale grele, iar registrele median și superior din materiale ușoare. Astfel, zidurile registrelor inferioare sînt din bolovani de râu cu liant de lut sau mortar de var pentru locuințele sătești și din casete de cărămidă cu emplecton din bolovani de râu pentru locuințele de la țîrg. Acest parament mixt — cărămidă cu piatră — îl întîlnim în arealul prahovean la zidurile beciurilor reședințelor domnești și boierești încă din secolul al XV-lea; se poate astfel presupune că de aici a fost adoptat și la clădirile de țîrg constituind un semn distinctiv al acestora și dovedind, totodată, rolul de sursă de inspirație jucat de arhitectura aulică din zonă pentru arhitectura de țîrg. Este de remarcat faptul că zidurile registrelor inferioare urmăresc atît traseul pereților nivelului de locuire, cît și conturul prispelor și foișoarelor, rezultînd la fațada principală două ziduri paralele avînd între ele, ca distanță, lățimea prispei. În spațiul rezultat se amplasează, de cele mai multe ori, scara de

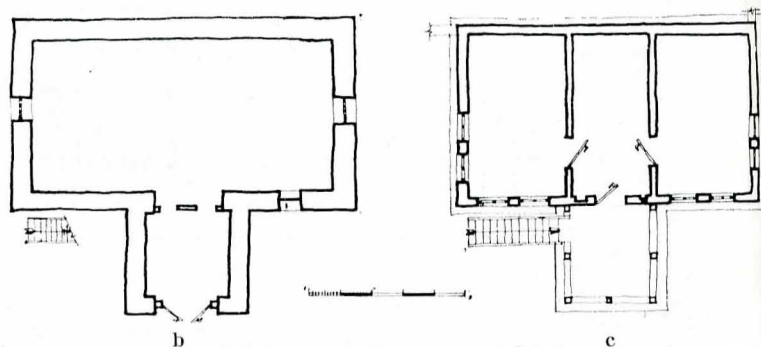

Fig. 14. Casă la Seciu datînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea extinsă și transformată spre mijlocul secolului al XIX-lea în conac boieresc (reconstituirea nucleului datînd din secolul al XVIII-lea):
a — fațada principală, b — planul beciului, c — planul nivelului de locuire.

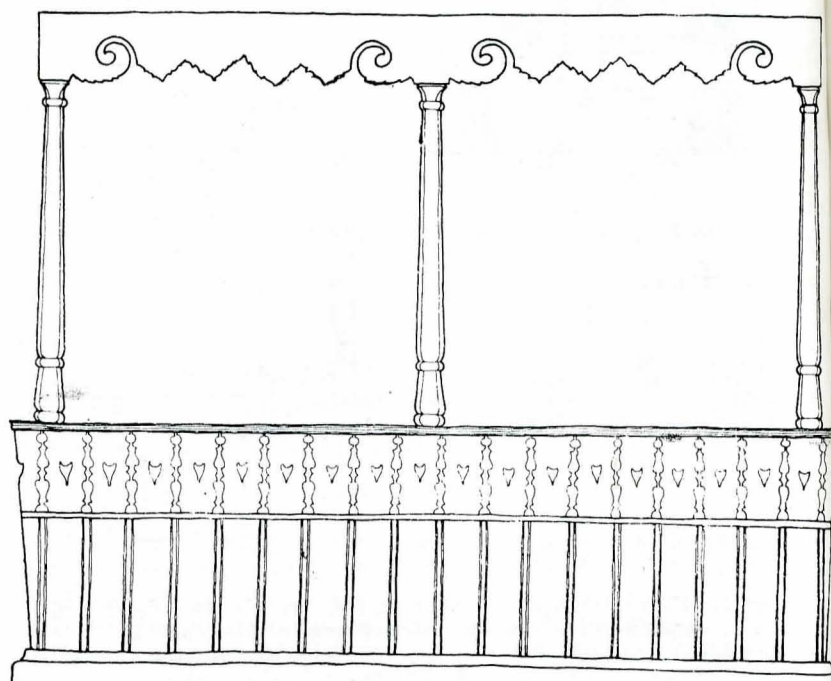

Fig. 15. Registrul median al foișorului de la „cula” din Bîsca Chiojd.

Este remarcabilă complexitatea ornamenticii lemnului: discul solar, solzii de pește, profilatura grinzii sugerînd elemente zoomorfe grupate perechi în jurul stîlpilor eleganți și expresivi. Acest registru ornamental de factură sătească se împletește armonios cu decorația stucată de rezonanță aulică, semnificativă pentru apartenența acestei clădiri și la categoria micilor reședințe boierești este imaginea medalionului central al parapetului foișorului, la care se regăsește efigia vulturului bicefal — blazonul Cantacuzinilor.

acces la prispă, gîrliciul scării care coboară la beci, diverse spații de depozitare, iar alteori este umplut cu pămînt. Registrul de locuire se realizează, în cele mai multe din cazuri, din lemn, în diverse sisteme constructive: din vîrghii la casa Codescu din Bîsca Chiojd (fig. 9), la casele Chesculeștilor (fig. 4) și Frigea (fig. 5) din Starchiojd, la casele din Posești (fig. 12), Ogretin (fig. 11) și Berteia (fig. 13); din grădele, la Casa Hagi Prodan din Ploiești; paiantă cu umplutură din lemn, la casa Cămărășiei din Slănic (fig. 8). Excepție de la această regulă sînt: casa din Seciu (fig. 14) și cula din Bîsca

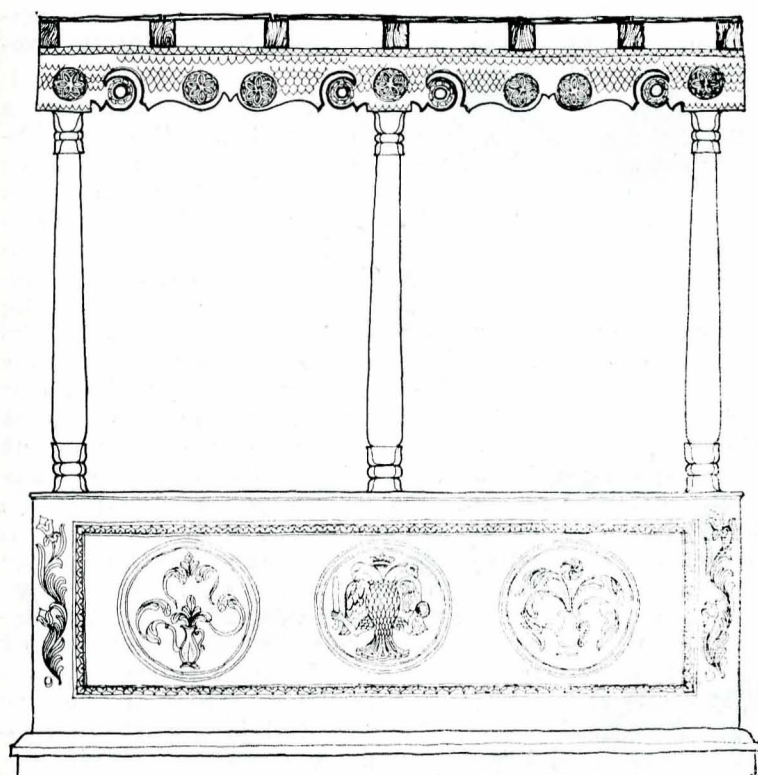

Fig. 16. Registrul median al casei Codescu din Bîsca Chiojd. Decorăția grinzilor foișorului cu motive spiralete sugerînd coarnele de berbec reprezintă, în contextul vocabularului onamental, un element totemic expresiv, care, alături de stîlpii din stejar fasonați cu deosebită măiestrie, conferă prețiozitate și fluiditate edificiului.

Parapetul din lemn care joacă totodată și rolul spătarului de la bancheta foisorului, compus pe două registre, accentuează prin forma evazată dinamismul compoziției și îi conferă unitate volumetrică subtilă, „compunându-se” cu versanții șarpan-tei.

Chiojd (fig. 10) pentru mediul sătesc, și casele Dobrescu din Ploiești și Nicolae Iorga din Vălenii de Munte, pentru arhitectura de țîrg, care au zidurile nivelului de locuire din cărămidă îngustă, format vechi.

Apare deci caracteristică pentru această perioadă, pentru locuințele sătești din arealul Văii Teleajenului, structura din virghii a nivelului de locuire, în timp ce la țîrg, materialul lemnos utilizat inițial la realizarea acestui nivel este înlocuit treptat cu cărămidă.

Registrul superior al acoperișului se alcătuiește în toate cazurile, fără excepție, urmărind realizarea șarpantei cu patru pante atît la nucleul de bază, cît și la cel de accent. Dar, în timp ce la modelele din mediul sătesc versanții au înclinația uniformă, streășina este desfundată, lăsînd vederii lații și șindrila învelitorii (casele Cheșculeștilor și Frigea din Starchiojd, casa Codescu din Bîsca Chiojd, casele din Berteia, Ogretin și Posești); în mediul de țîrg, pantele sînt îndulcite spre poale, streășina este înfundată cu scînduri fîlțuite și acoperișul are colțurile rotunjite cu pazii realizate din lemn curbat — casele Hagi Prodan și Dobrescu etc.

Considerăm că aceste elemente de detaliu sînt de rezonanță balcanică și se datorează meșterilor aromâni care au avut, în această perioadă, liberă circulație în tot arealul sud-est european.

Din punct de vedere al decorației distingem, de la bun început, două aspecte: fasonarea decorativă a unor elemente structurale, a altor detalii funcționale³¹ și executarea unor ornamente din stucatură atât la interior cât și la exterior. Din prima categorie, o atenție deosebită se acordă stîlpilor prispelor și foișoarelor atât în mediul sătesc cât și la casele de țîrgoveți. La casele țărănești din zona Văii Teleajenului, forma stîlpilor dovedește pentru această perioadă o unitate stilistică impresionantă. Stîlpului i se realizează un capitel, un fus ușor galbat separat de capitel printr-un guler și o bază mai simplă

³¹ Constantin Joja, *op. cit.*, p. 11

prezintă diferit chiar și la clădirile etapei la care ne-am referit pînă acum. În timp ce la cele două case din Bîsca Chiojd (fig. 15 și 16) și la casa Frigea din Starchiojd (fig. 5) grinzile foișoarelor la primele două și ale prispei și foișorului la ultima sînt fasonate cu elemente decorative de sorginte totemică amintind de coarnele ovinelor (fig. 17), la celelalte case din mediul sătesc sînt fără profilatură.

La cula din Bîsca Chiojd (fig. 15), pe lîngă profilatura spiralată, cu volute, înfilnim și încrustări amintind motivul discului solar și al solzilor de pește, dovedind pe lîngă o mare îndemînare artistică în prelucrarea lemnului și intenția de a investi elementele structurale cu sensuri simbolice³². Importanța acestor repere totemice pe plan simbolic este așa de mare încît ele s-au realizat chiar diminuînd destul de serios capacitatea portantă a grinzii prin reducerea secțiunii acesteia în dreptul volutelor. Același model, realizat cu mai puține ornamente, se regăsește și la casa Codescu (fig. 16) și mult mai simplificat la casa Frigea din Starchiojd (fig. 5 e). Acest motiv îl înfilnim, preluat din arhitectura sătească, și la unele reședințe boierești datînd de la mijlocul secolului al XIX-lea, cum ar fi conacul Bellu din Urlați, la grinda foișorului de apus, dar mult mai inexpressiv și golit de vigoare totemică. La casele de tîrg, grinda comună este de cele mai multe ori înlocuită cu arcaturi din lemn aparent ca în cazul casei Hagi Prodan din Ploiești, sau din lemn tencuit pe șipci ca la casele din Vălenii de Munte.

Considerăm că intenția de a sugera arcade la prispele și foișoarele caselor de la tîrg se datorează încercării de a imita foișoarele și loggiile conacelor cantacuzine din zonă, care erau încununate de arcaturi semicirculare sau în acoladă, realizate din cărămidă și sprijinite pe stîlpi din piatră cu capiteli frumosi împodobite cu motive florale. Parapetele de la prispe și foișoare au constituit elemente tratate cu multă atenție, dar trebuie menționat faptul că fiind expuse intemperiilor au fost deteriorate într-o măsură mai mare ca stîlpii și grinzile.

Cele care se întîlnesc astăzi chiar la clădiri din secolul al XVIII-lea sînt de dată mai recentă. Din punct de vedere constructiv și decorativ, la aceste obiective se întîlnesc trei moduri de rezolvare a parapetului. Cel mai des întîlnit este parapetul plin din lemn sau pîiantă cu piatră sau cărămidă, tencuit, avînd la partea superioară o mină curentă din lemn aparent, montată între stîlpii prispelor și foișoarelor, ca în cazul caselor Cheșculeștilor și Frigea din Starchiojd, culei din Bîsca Chiojd și al caselor din Slănic, Posești, Ogretin și Seciu, pentru mediul sătesc, și al caselor Dobrescu, Hagi Prodan din Ploiești și Nicolae Iorga din Vălenii de Munte, pentru mediul de tîrg. La unele din exemplele amintite, parapetul are decorații în stucatură ca la cula din Bîsca Chiojd (fig. 15) și la casa Dobrescu din Ploiești, la celelalte fiind neted dar, în toate cazurile, tencuit și spoit.

Tratarea plină a parapetului este cea mai răspîndită rezolvare la edificiile din această epocă, ce le caracterizează și din acest punct de vedere, dovedind o subtilă compoziție a fațadelor, deoarece lățimea parapetului adăugată înălțimii registrului inferior, evită egalitatea acestuia cu registrul median, obținîndu-se o proporție armonioasă între cele două registre. Un alt mod de rezolvare a parapetului, derivat din primul, îl constituie înlocuirea mîinii curente cu o banchetă scoasă puțin în consolă din planul parapetului, avînd spătarul realizat dintr-o scîndură plină și, mai des, din scînduri traforate. Această rezolvare este din punct de vedere plastic foarte reușită, păstrînd raportul armonios dintre registrul inferior și cel median, sporind totodată valoarea decorativă a detaliului. Cum spătarul banchetei este de cele mai

multe ori înclinat spre exterior, această teșitură se compune cu versanții șarpantei, stabilindu-se o unitate volumetrică expresivă și dinamică.

Considerăm că aceste două moduri de soluționare a parapetelor sînt specifice arhitecturii sătești de pe Valea Teleajenului pentru epoca de care ne ocupăm și au fost de aici împrumutate ca atare de către arhitectura de tîrg. În sfîrșit, un ultim mod de soluționare a parapetelor este acela al executării lor în întregime din scînduri. Acest mod de tratare îl găsim la foișorul casei Codescu din Bîsca Chiojd (fig. 16) și credem că el se datorează unei refaceri a parapetului inițial la data cînd acestei clădiri i s-a adăugat prispa. Parapetul se compune dintr-o parte inferioară din scînduri fără profilatură de circa 60 cm, înălțime care amintește de partea plină tencuită a parapetului original, peste care este realizată bancheta cu spătarul înclinat, executat din șipci traforate. Credem că acest tip de parapet este derivat din modelul original de parapet tencuit și cu banchetă, la care partea inferioară după deteriorare s-a înlocuit cu scînduri din lemn, urmare a influențelor mai recente ale arhitecturii de tîrg, și se datorează utilizării sistemului de prispe pe două nivele. Ornamentația aplicată se referă în special la stucatură. Acest procedeu decorativ este utilizat doar la casele Hagi Prodan și Dobrescu din Ploiești și la cula din Bîsca Chiojd (fig. 10 a). Spațiul restrîns al lucrării nu ne îngăduie să analizăm detaliat toate elementele specifice acestui important registru ornamental, care ar merita o analiză de sine stătătoare. În cazul de față ne mulțumim să semnalăm doar concluzii generale referitoare la acest aspect. Atît decorația de la casa Hagi Prodan cît și cea de la cula din Bîsca Chiojd au fost executate între anii 1825 și 1830, deci datează de la sfîrșitul perioadei de care ne ocupăm și este mai nouă decît clădirile respective cărora le-a fost adăugată. Registrul ornamental folosit este foarte asemănător ca vocabular plastic și tehnologie de execuție cu stuctura de la cula veche din Măldărești și cu cea a conacelor de la Budeasa.

În arealul prahovean elemente similare se întîlnesc la conacul Cantacuzino din Măgureni și, mai ales, la tîmplele din zid ale multora din bisericile datînd din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea. Din această succintă enumerare reiese că stucatura caselor de tîrg s-a aflat sub influența arhitecturii aulice și chiar religioase, transpusă și adoptată la structura plastico-arhitecturală a modelelor sătești, iar decorația culei din Bîsca Chiojd ar fi o dovadă în plus a apartenenței acestei clădiri la categoria micilor reședințe boierești, deși are la bază un model volumetric și planimetric sătesc. Cum la alte clădiri din mediul sătesc, datînd din perioada analizată, nu s-a mai întîlnit stucatură se poate afirma, în baza materialului informativ cunoscut pînă la această dată, că decorarea zidurilor cu elemente de stucatură nu era un procedeu ornamental specific locuințelor sătești de pe Valea Teleajului.

Din analiza obiectivelor aparținînd celei mai vechi generații de locuințe, care se păstrează pînă în prezent, construite în Prahova între anii 1750—1825, se conturează profilul a două categorii de modele, care sînt și cele mai vechi modele de clădiri de locuit, o serie de modele de locuințe specifice mediului sătesc din zona etnografică a Văii Teleajenului și o categorie de modele derivate din primele, la care deslușim, pe de o parte, influențe ale arhitecturii aulice din zonă, iar, pe de altă parte, aluzii de rezonanță balcanică, caracterizînd arhitectura de tîrg a arealului prahovean (fig. 3).

Elementele definitorii pentru prima serie de modele sînt: compoziția volumetrică structurată pe baza celor două forme arhetipale avînd, de regulă, trei registre orizontale de grupare a modulelor compoziționale, cu spații de depozitare la registrul inferior și camere de locuit și spații semiînchise dispuse numai spre fațada principală la registrul median. Registrul superior cuprinde acoperișul în patru pante cu versanții continui, învelitoare din șîiță și streășină desfundată. Structura de rezistență a

³² Lucian Blaga, *op. cit.*, p. 283—288 „Ornamentica este depozitarea unor taine colective [...] românul iubește stihialul dar acestuia îi dă un aspect sub care palpită viața [...]

În asemănare cu ornamentica altor popoare înconjurătoare cea românească reprezintă cazul rar al unei arte populare de natură clasică, în sensul că e măsurată, discretă [...]

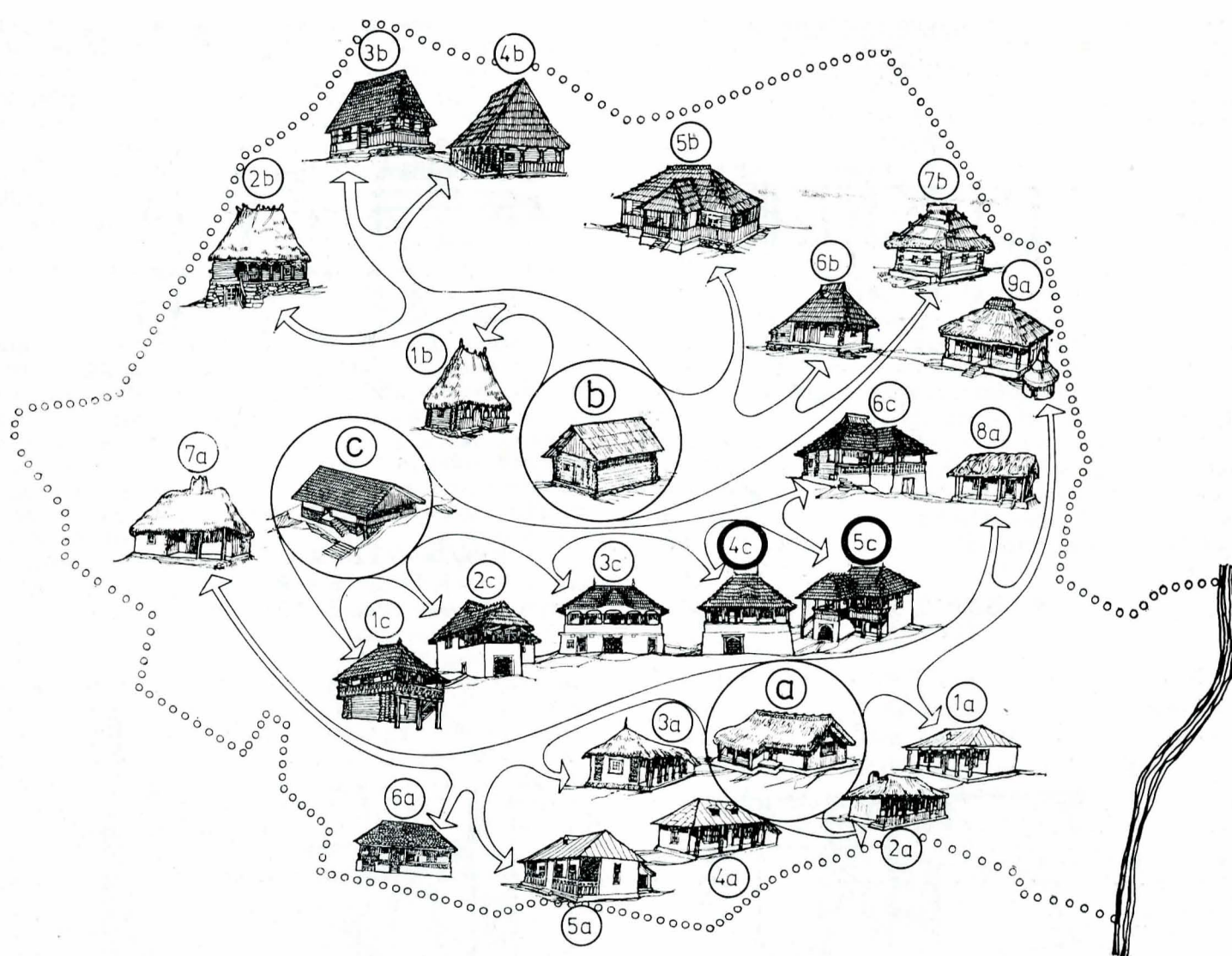

Fig. 18. Tipologia locuinței sătești tradiționale.

Gruparea tipologică a modelelor urmărește să evidențieze originea lor comună și compatibilitatea cu modele de locuințe dacice caracteristice.

Locuințe sătești specifice zonelor de câmpie avînd la origine locuința dacică de câmpie:

a — Locuință dacică de la *Popești*, (reconstituire arhitect Dinu Antonescu).

1 a — *Dragalina* — Ialomița, 2 a — *Vasilați* — Ilfov, 3 a — *Mogoșoia* — Ilfov, 4 a — *Țepeș Vodă* — Ilfov, 5 a — *Plosca* — Teleorman, 6 a — *Goicea-Mică* — Dolj, 7 a — *Secașul Mare* — Timiș, 8 a — *Bujoru* — Galați.

Locuințe sătești specifice Maramureșului, Transilvaniei și Bucovinei, avînd la origine locuința dacică din zone bogate în lemn:

b — Locuința dacică de la *Arpașu de Sus* (reconstituire de Ioan Glodariu).

1 b — *Sălcuia* — Alba, 2 b — comuna *Buluz* — *Alejd* — Bihor, 3 b — *Moiseni* — Satu Mare, 4 b — *Cuhea* — Maramureș, 5 b — *Fundul Moldovei* — Suceava, 6 b — *Răpciuni* — Neamț, 7 b — *Zăpodeni* — Iași.

Locuințe sătești specifice zonelor subcarpatice avînd la origine locuința turn dacică:

c — Locuința turn din incinta cetății dacice de la *Costești* (reconstituire arhitect Dinu Antonescu):

1 c — *Curtișoara* — Gorj, 2 c — *Măldărești* — Vâlcea, 3 c — *Stănești* — Argeș, 4 c — *Starchiojd* — Prahova, 5 c — *Bîsca Chiojd* — Buzău, 6 c — *Năruja* — Vrancea.

registrului inferior este din bolovani de râu, iar a celui median din vîrghii, ambele registre fiind tencuite și spornite cu var. Stîlpii și grinzile prispelor și foișoarelor sînt din lemn de stejar, încrustate cu elemente decorative de factură simbolică, iar parapetul acestora este plin pe toată înălțimea sau cu banchetă la partea superioară.

Seria modelelor de locuințe pentru mediul de țîrg are aceleași caracteristici volumetrice și planimetrice ca modelele sătești dar care, prin paramentul zidurilor registrului inferior, realizate din casete de cărămidă îngustă cu emplecton din bolovani de râu, prin structura de rezistență a zidurilor registrului median, unde este folosită cu precădere cărămida, prin capitellurile stîlpilor și arcaturile prispelor și foișoarelor și prin decorația din stucatură a pereților și plafoanelor, vădesc influența arhitecturii aulice din zonă, iar, prin rafinamentul cu care este realizat acoperișul, cu pantele îndulcite spre poale, streășina înfundată și pazia rotunjită la colțuri, dovedesc influențe balcanice. Pentru etapa la care ne referim, rezultă că un rol activ în configurația modelelor l-au jucat arhitectura sătească de pe Valea Teleajenului și arhitectura aulică, arhitectura de țîrg rezultînd din interferența primelor două focare formative (fig. 3). Această ipoteză nu poate fi confirmată și pentru arhitectura celor mai vechi țîrguri din zonă: *Țîrgșoru Vechi* și *Gherghița*,

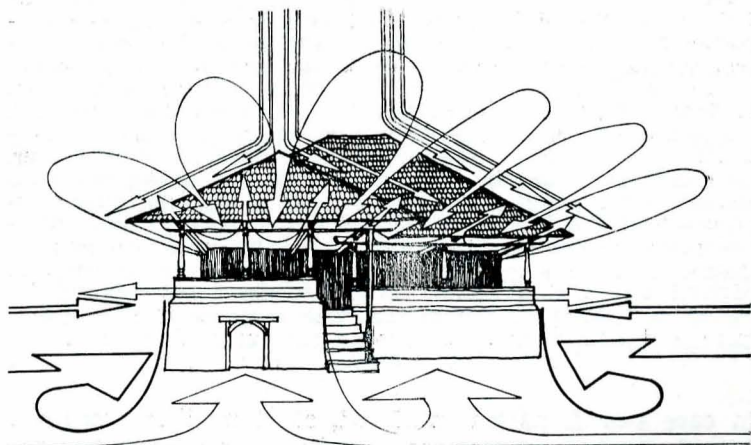

Fig. 19 — Diagrama „mişcării vizuale” spațiale a volumetriei arhitecturii tradiționale sătești.

primul dispărut practic începînd cu anul 1900, iar cel de-al doilea dizolvat ca țîrg cu mult înainte, rămînînd ca această verificare să fie efectuată în măsura în care săpăturile arheologice de la *Țîrgșoru Vechi* vor ajunge pentru epoca feudală la rezultate concludente. Este posibil ca arhitectura acestor foarte vechi țîrguri, în măsura

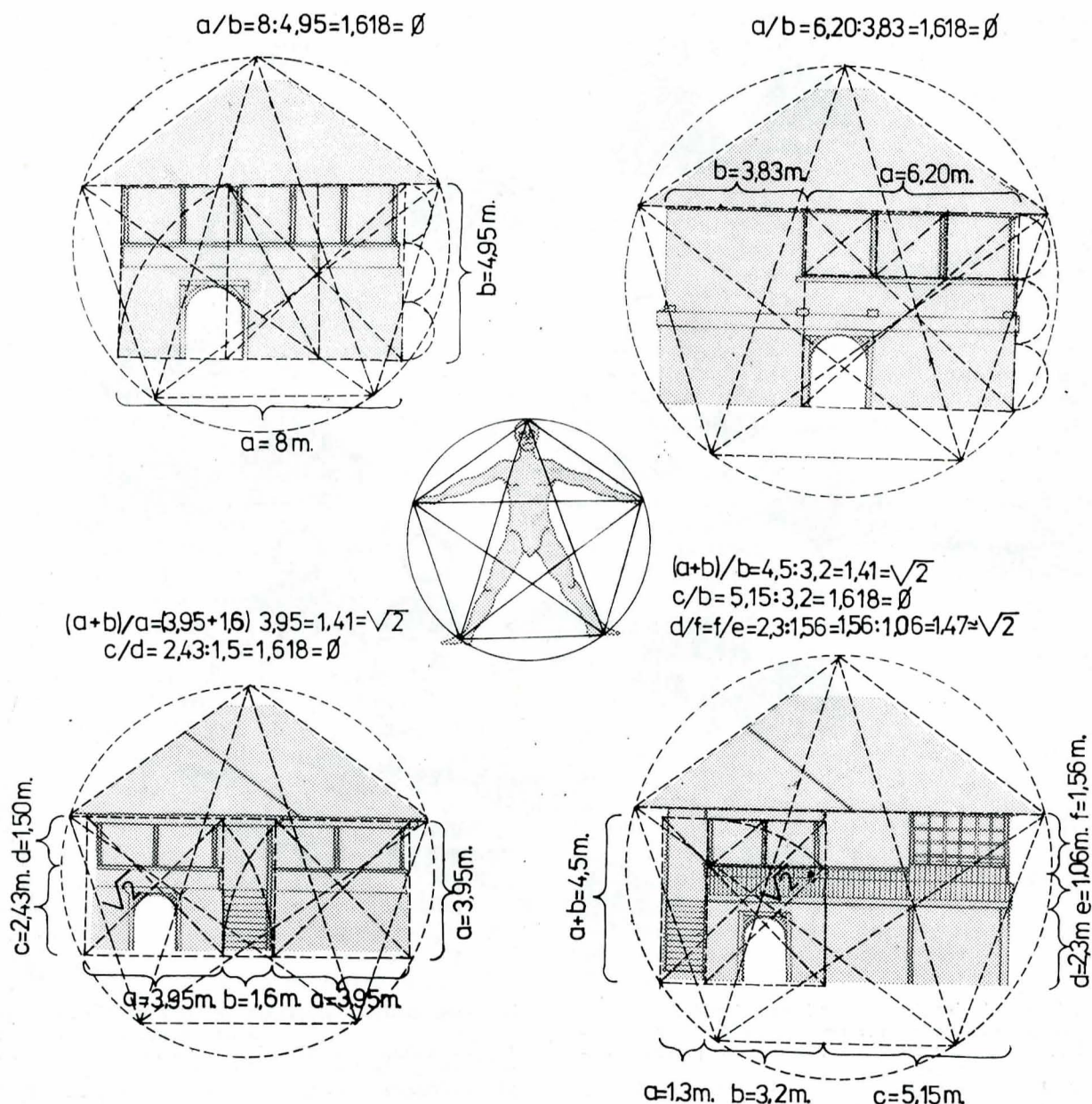

Fig. 20. Trasee regulatoare utilizate la proporționarea fațadelor locuințelor sătești din zona Văii Teleajenului:

a. Schema fațadei principale de la casa Cheșculeștilor din Starchiojd. Perimetrul fațadei se înscrie într-un pentagon regulat având diagonală orizontală pe linia streășinei, iar cele două laturi concurente în vârful pentagonului delimitând versanții șarpantei.

Dreptunghiul care înscrie planul vertical al fațadei cu latura mare de 8 m, constituind lungimea casei, și latura mică de 4,95 m, constituind înălțimea casei până la streășină, este proporționat după numărul de aur = 1,618 = ϕ . Pe verticală, acest dreptunghi este împărțit de limita superioară a parapetului prispei în raportul de 1:3 pentru gol și 2:3 pentru plin. b. Schema fațadei principale de la casa Frigea din Starchiojd. Perimetrul fațadei este înscris într-un pentagon regulat, pe verticală raportul plin-gol este proporționat după numărul de aur, iar dreptunghiul care înscrie planul vertical al fațadei este compus din două pătrate cu latura de 3,95 m (cel din stînga cuprinzînd foișorul propriu-zis, iar cel din dreapta, prispa) articulate printr-un dreptunghi cu laturile de 3,95 m \times 1,60 m (care înscrie scara de acces la foișor și prispa) și care însumat la pătratul foișorului alcătuiesc un dreptunghi avînd raportul laturilor = 1,41 = $\sqrt{2}$. Același raport se regăsește și între latura mare a dreptunghiului, care înscrie foișorul și scara, și latura pătratului, care înscrie prispa.

în care s-ar fi păstrat pînă azi, să fi modificat ordinea în cadrul trinomului sătesc — aulic — orășenesc. Această ordine s-a menținut pînă spre sfîrșitul secolului al XIX-lea cînd ponderea celor trei factori s-a modificat, rolul activ revenind arhitecturii de tîrg.

Evidențierea originii celor mai vechi modele de arhitectură sătească de pe Valea Teleajenului este foarte dificilă și, în acest demers, ipoteticul este preponderent comparativ cu certitudinea.

La aceste modele nu se pot desluși influențe stilistice databile, dar, în contextul arhitecturii sătești de pe în-

Varietatea rapoartelor obținute prin combinarea unui număr redus de elemente (pătratul cu latura de 3,95 m și dreptunghiul cu laturile de 3,95 m \times 1,60 m), expresivitatea suprafețelor rezultate din aceste combinații dovedesc o îndelungată experiență în elaborarea fațadelor.

c. Schema fațadei principale de la casa cămărășiei din Slănic. Utilizarea pentagonului regulat, a pătratului care înscrie planul vertical al fațadei aferent prispei regăsit și la intercolonamentul stîlpilor, a raportului de aur dintre lungimea zonei cu prispa de 6,20 m. și lungimea zonei pline de 3,83 m. și a raportului de 1:3 și 2:3 între înălțimea liberă a prispei și respectiv a registrului inferior, incluzînd și parapetul prispei și casei pînă la streășină, dovedesc și în acest caz utilizarea traseelor regulatoare.

d. Schema fațadei principale de la casa Sodescu din Bîsca Chiojd. Stabilirea unor serii de raporturi egale cu 1,41 = $\sqrt{2}$ între principalele dimensiuni ale foișorului precum și a raportului de aur între lungimea zonei cu prispa egală cu 5,15 m. și baza dreptunghiului, care înscrie foișorul, egală cu 3,2 m. constituie una din premisele expresivității edificiului. Este remarcabilă suita de pătrate și de dreptunghiuri derivate din pătrate (cu latura mare egală cu diagonală pătratului de bază) care proporționează foișorul clădirii, conferindu-i eleganță și prețiozitate.

treg teritoriul țării noastre, este evidentă o asemănare accentuată a arhitecturii Văii Teleajenului cu arhitectura Argeșului, Vilcei și Vrancei³³ (fig. 18), toate fiind caracterizate de compoziții volumetrice cu trei registre orizontale de grupare a modulelor compoziționale și deosebirea de arhitectura cu două registre orizontale a Maramureșului³⁴ și Bucovinei. O diferențiere se înregis-

³³ L. Vlăduțiu, *Etnografia*, Editura Tehnică, București (planșa modelelor de locuințe țărănești)

³⁴ Constantin Joja, *op. cit.*, p. 69

trează și față de arhitectura Gorjului, care, deși cu trei registre, prezintă elemente puternic scoase în consolă la registrul median, dintre care cel mai frecvent sînt înălțate prispe și foișoare, și are structura registrului inferior în cele mai multe cazuri din lemn.

Deci, în contextul orizontului etnografic din țara noastră, arhitectura Văii Teleajenului se identifică, prin echilibrul formal, arhitecturalitatea expresiei vizuale și prin sobrietatea elementelor decorative, cu arhitectura Argeșului și a Vilcei, deosebindu-se de decorativismul luxuriant al Gorjului, Maramureșului și Bucovinei. Am fi, poate, tentați să socotim arhitectura Văii Teleajenului mai evoluată decît aceea a Bucovinei, Maramureșului sau chiar a Gorjului datorită influenței numeroaselor ctitorii domnești și boierești din vecinătate în dialog cu care arhitectura sătească s-ar fi autodefini. Determinarea raportului dintre arhitectura aulică și cea sătească atît în arealul prahovean cît și pe tot teritoriul țării este un fapt nerezolvat³⁵. Dacă am privi lucrurile doar din punctul de vedere al vîrstei, cele mai vechi ctitorii domnești și boierești din Prahova coboară pînă în prima jumătate a secolului al XVII-lea, în timp ce casele țărănești netrecînd de secolul al XVIII-lea, am trage concluzia că modelele de locuințe sătești de pe Valea Teleajenului s-au structurat sub influența arhitecturii aulice. Dar, dacă comparăm procesul evolutiv al arhitecturii aulice, care se caracterizează printr-o permanentă înnoire și schimbare de modele, cu imobilismul, și pentru perioada de care ne ocupăm, chiar cu fixismul modelelor sătești, am fi mai înclinați să atribuim o origine comună celor două categorii de modele, coborînd pînă în antichitate. Dacă, din punct de vedere planimetric, locuința dezgropată la Popești, județul Giurgiu, datînd din secolul I î.e.n., este identică cu partiul cu două camere și tindă, volumetric am putea compara modelele de arhitectură sătească avînd trei registre, cu locuințele turn din incinta marilor cetăți dacice care aveau un prim registru din piatră destinat depozitării, peste care se ridica un al doilea registru din cărămidă destinat locuirii și un al treilea registru corespunzător acoperișului. Este posibil ca în arhitectura aulică acest registru să se fi menținut din cărămidă, iar în arhitectura sătească să fi fost înlocuit ca structură cu sistemul de vîrghii, sistem întîlnit la numeroase construcții datînd din antichitate. Modelele rezultate din această sinteză aveau durabilitatea solului din piatră, care elimina putrezirea lemnului în contact cu solul, mențineau potențialul de apărare al modelului original, înlocuind doar sistemul de realizare a zidurilor nivelului de locuire din cărămidă, sistem laborios și greoi, cu tehnologia atît de răspîndită chiar din vremea aceea a pereților din trunchiuri de lemn pentru care exista material din abundență, cunoștințe și îndemînare necesare prelucrării lui. Din punct de vedere al dispunerii funcțiunilor pe registre și al volumetriei, în general, nu există neconcordanțe majore între primele modele de arhitectură sătească cu trei registre și locuințele turn din vremea dacilor, evidențiate de săpăturile arheologice. Ar fi de semnalat următoarea inadvertență între încercările de reconstituire a clădirilor de locuit din timpul dacilor, tributare în mare parte imaginilor de pe Columna lui Traian unde sînt înfățișate case dacice cu frontoane sau pinioane la fațada scurtă — și configurația acoperișului modelelor tradiționale din arealul Văii Teleajenului și chiar din aproape tot întinsul țării care au patru pante atît la nucleul de bază, cît și la nucleul de accent al foișoarelor. Această inadvertență este greu

³⁵ G. M. Cantacuzino consideră arhitectura aulică tributară arhitecturii țărănești: „De altfel, în toate timpurile s-au zidit case pentru boieri de către țărani în care elementele țărănești erau dezvoltate fără a-și pierde caracterul” (op. cit., p. 79) iar Constantin Joja evidențiază însemnătatea arhitecturii sătești în contextul orizontului nostru arhitectural medieval și rolul ei determinant referitor la originalitatea acestui orizont: „De n-ar fi existat casa țărănească așa cum o știm, toată arhitectura medievală românească ar fi fost cu totul aservită formelor și procedeelor tehnice străine.” (op. cit., p. 57)

de explicat și ne mulțumim numai să o semnalăm. Deși minoră, la prima vedere, este de o mare importanță în contextul compoziției volumetrice, clădirile cu pinion avînd un grad ridicat de parietalitate și, deci, o mișcare volumetrică diminuată în timp ce edificiile cu patru pante la șarpante au o fluiditate și o dinamicitate accentuate, soluționarea acoperișului cu patru pante fără pinion sau fronton fiind definitorie pentru arhitectura noastră tradițională (fig. 19).

Procesul de constituire a modelelor arhitecturii sătești cu trei registre orizontale, specifice Văii Teleajenului, Argeșului, Vilcei și Gorjului ș.a. se poate astfel plasa în primele secole ale mileniului I al erei noastre, în timp ce modelele de locuințe cu două registre orizontale specifice Maramureșului și Bucovinei reprezintă continuarea prototipului clădirii de locuit din neolitic. Acest fapt ar putea explica și caracterul mai „evoluat” al modelelor cu trei registre în raport cu cele cu două registre.

Ideile expuse sînt numai ipoteze de lucru, dar este justificată încercarea de a găsi originea arhitecturii sătești în contextul culturii noastre tradiționale și de a accepta, numai după o temeinică verificare, acțiunea formativă a unor influențe externe acolo unde rolul lor este evident.

Perfecțiunea absolută, ca o expresie a purității proporțiilor (fig. 20)³⁶, stăpînirea autoritară a materialelor de construcție și a registrului ornamental conferă locuințelor ridicate pe Valea Teleajenului, începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pînă în prima jumătate a secolului al XIX-lea, un loc de frunte în universul valorilor arhitecturale tradiționale. Sentimentul rostirii unor adevăruri perene ale arhitecturii, care se desprinde din expresivitatea vocabularului vizual, nu se limitează la interesul etnografic sau pitorescul alcătuirii formale și nici nu se datorează lentilei transformatoare a demersului istorisit, ci vibrează plin de actualitate, certificînd universalitatea valorilor care l-au generat. Cunoașterea, pertinentă a acestor valori, presupunînd analiza detaliată a exemplarelor care se mai păstrează, ar putea furniza surpriza identificării unor trăsături atribuite arhitecturii moderne și acest lucru nu este de mirare, în contextul universului arhitectural tradițional, pentru acele alcătuirii spirituale care exprimă universalitatea.

Perfecțiunea celor mai vechi modele de locuințe de pe Valea Teleajenului, dovadă hotărîtoare a vîrstei lor multimilenare, nu a mai fost atinsă de realizările ulterioare.

Chiar dacă modele structurate în perioada anilor 1825—1900 au produs obiective cu calități arhitecturale evidente, pe care sperăm să le putem prezenta într-un număr viitor al revistei, rapiditatea cu care influențele arhitecturii orășenești s-au succedat asupra celei sătești nu a asigurat întotdeauna timpul necesar asimilării și reformulării lor, cultura sătească limitîndu-se în final în multe din cazuri la un mimetism amorf. Astăzi, cînd eforturile sînt îndreptate spre regăsirea identității naționale, și în acest domeniu al arhitecturii, prezentarea reperelor specificității universului ambiant tradițional este mai actuală ca oricînd.

³⁶ Problema utilizării traseelor reglatoare în arhitectură a fost discutată în literatura noastră de: Matilda C. Ghyka, *Estetica și teoria artei*, București, 1981, Editura Științifică și Enciclopedică

Arh. Adrian Gheorghiu este acela care a deslușit primul prezența traseelor reglatoare la arhitectura sătească de la noi, vezi Radu Patruș, *Adrian Gheorghiu, 1909—1981*, „Arhitectura”, nr. 1/1985, p. 70—79

Utilizarea traseelor reglatoare la construcțiile lui Brîncoveanu a fost demonstrată de arh. Radu Drăgan prin suita de articole — Au cunoscut meșterii lui Constantin Brîncoveanu secretele secțiunii de aur?, „Arhitectura”, nr. 3/1984, p. 41—49.

MĂNĂSTIREA RÎMEȚ (JUDEȚUL ALBA) — UN IMPORTANT MONUMENT DE ARHITECTURĂ ROMÂNEASCĂ DIN SECOLUL AL XIV-LEA

MONUMENTUL ÎN EVOLUȚIA ARTEI ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA

IOAN ȘERBAN

Dacă cercetarea exhaustivă care să cumuleze toate datele unei probleme și să permită stabilirea unor concluzii imuabile a fost și rămîne un ideal, nobil și stimulator, de altfel, realitatea investigației științifice demonstrează permanent cum reluarea cercetării unui monument în condiții și cu mijloace metodologice diferite poate aduce nu numai dorita îmbogățire a cunoștințelor și reajustarea imaginii pe care o avem despre o operă de artă, ci chiar rezultatul spectaculos, determinant pentru configurarea ansamblului mediului social și artistic, pentru așezarea mai adecvată a istoriei înseși. În acest context biserica mănăstirii Rîmeț, lăcaș românesc de pe Valea Geoagiului, în sudul Carpaților Apuseni, se constituie în unul din exemplele cele mai grăitoare. Datorăm și aici interesului și pasiunii, cu care istoricii au străbătut domeniul artelor, punerea în circulație a primelor informații referitoare la mănăstire. Situată în apropierea altor două importante monumente de arhitectură românească din Transilvania, biserica „Intrarea în biserică” din Teiuș și biserica fostei mănăstiri din Geoagiu de Sus, ctitoria de la Rîmeț a atras cu deosebire atenția lui Nicolae Iorga¹, impresionat fiind de vechimea și simplitatea așezămîntului, de sălbăticia locurilor greu accesibile și de numele locului, evocator în privința celor ce trăiau aici². Consemnînd inscripția săpată în piatră deasupra intrării: „Dentăi au fo(st) zugrăvită această (sfint)ă biserică în zilele lui Matiaș crai vā leato 6895 august 14” și existența picturii murale, datînd ultimul strat în anul 1809, savantul introducea în circulație științifică cele două elemente esențiale pentru înțelegerea locului și rolului așezămîntului în istoria și arta românilor transilvăneni. Lecturînd anul din textul inscripției 1487 în loc de 1387, în concordanța deplină între numele regelui Matei Corvinul și dată, era creat suportul pentru datarea edificiului decenii de-a rîndul chiar dacă analiza arhitectonică se dovedea inadvertentă cu elementele cronologice menționate. O primă cercetare de specialitate vizînd iconografia, delimitarea diferitelor straturi de frescă și stabilirea succesiunii lor în timp, ce insera și cîteva date de arhitectură, a fost făcută de I. D. Ștefănescu³. Autorul identifica picturi da-

tabile la sfîrșitul veacului al XIV-lea, la mijlocul celui următor și în anul 1741, ultima pe baza inscripției din nișa-proscomidar a altarului. Cu aceste date monumentul era introdus în repertoriul artei feudale în țările române de către V. Vătășianu⁴. Acoperit în întregime la exterior de tencuiei și prevăzut cu un decor — registre de arcade oarbe la partea superioară a navei, absidei și turnului — care ascundea nu numai structura zidăriei dar chiar și detalii planimetrice, monumentul era considerat ca fiind o biserică sală compusă dintr-o navă dreptunghiulară și absidă pentagonală. Bolțile erau reprezentate de o semicalotă în altar, un semicilindru longitudinal în naos și unul transversal în tindă. Raportate la anul 1487, aceste date impuneau rezerve cu privire la atribuirea clădirii veacului al XV-lea. Cu excepția absidei poligonale (semicirculară în fapt, aserțiune lipsită deci ab origine de valoare probatorie) elementele constitutive ale edificiului, sistemele de boltire, discrepanța sub raport dimensional între turnul clopotniță și corpul bisericii, paramentul fațadelor — operă de refaceri recente — împiedicau deplina integrare a monumentului în arhitectura transilvăneană a veacului al XV-lea.

O cercetare menită a repune în discuție, pe baza analizei directe a tuturor datelor oferite de monument, întreaga problematică a Rîmețului a fost efectuată de către Vasile Drăguț⁵, ocazie care i-a prilejuit relevarea corectă a caracteristicilor arhitectonice reale ale edificiului: absidă semicirculară acoperită cu semicalotă, naosul și tinda boltite semicilindric și masiva clopotniță, componente ale unei construcții unitare cu tot caracterul distonant al turnului în ansamblul unei biserici de dimensiuni modeste. Ctitoria, executată în întregime din piatră, era cuprinsă în seria ilustrată de monumentele hunedorene din veacurile XIII—XIV, indicînd însă o fază evoluată, caracterizată prin „desprinderea de gotic”. Investigarea picturii murale din interior a dus la descoperirea și publicarea inscripției pictate, aflată pe intradosul arcului ce desparte nava de pronaos, în stînga Sf. Ierarh Grigore cel Mare. Ilizibilitatea numelui regelui și a anului a făcut ca textul pisaniei să fie lecturat prin întregirea cu datele inscripției săpate în piatră la exterior: „Am zugrăvit eu mult păcătosul rob al lui Dumnezeu Mihul zugravul de la

¹ Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, București, 1901—1916 XIII, p. 158.

² N. Iorga, *Neamul românesc din Ardeal și Țara Ungurească*, vol. II, București, 1906, p. 396—402; idem, *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, București, 1908, p. 136—137.

³ I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-ème siècle*, Paris, 1930—1932, p. 431—432; Se menționa forma poligonală a absidei.

⁴ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 566.

⁵ Vasile Drăguț, *Zugravul Mihul și epoca sa*, în „SCIA”, seria Artă Plastică, tom XIII, nr. 1, 1966, p. 39—47; idem, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV—XV)*, București, 1970, p. 43, 61, 62, 63.

Crișul Alb din porunca arhiepiscopului Gheorghe în zilele lui Matiaș crai leat 1485 luna iulie 2^a. Exprimându-și speranța că fotografierea cu mijloace speciale va permite descifrarea în întregime a textului, autorul pune în lumină două aspecte importante deopotrivă pentru arta și organizarea bisericească a românilor transilvăneni în evul mediu. Indicarea succesiunii în timp și considerațiile pe seama straturilor de pictură, cel al lui Mihiu, cel de la 1741 reprezentat de lucrările în proscomidie semnate de Ranite și Gheorghe (primul autor al ansamblurilor post-brincovenesti din paraclisul nordic al bisericii Sf. Nicolae din Scheii Brașovului) și cel de la 1809, erau urmate de sublinierea importanței prezenței unui ierarh român în această parte a Transilvaniei.

Asimilarea unora dintre elementele arhitectonice ale edificiului, absidă, bolți semicilindrice, stilului romanic în cadrul unui concept al „romanico-goticului” transilvănean (semnificând în esență remanente romanice în epoci ulterioare acestui stil), caracterizarea turnului cu planul de bază pe conturul zidurilor pronaosului ca element de apărare sugerau la începutul deceniului al șaptelea o mai mare vechime a monumentului iar compartimentarea interiorului, specifică ritului ortodox cu cele două deschideri ale absidei, sporea semnificația unei ctitorii de referință în evoluția artei românești din Transilvania.⁶ Restaurarea bisericii la mijlocul deceniului al optulea al veacului nostru a permis o atentă și minuțioasă cercetare a monumentului intrat ca un obiectiv de interes major în atenția colectivului de repertoriere a picturilor de epocă medievală din țară. În lipsa săpăturilor arheologice, imposibil de practicat datorită nivelului ridicat al apei freactice, care ar fi permis o fermă și strânsă datare a clădirii, încadrarea în timp a acesteia rămâne în continuare bazată pe analogiile formale. Observațiile de detaliu importante pentru o mai circumstanțiată așezare temporală au sporit în acest caz întrebările cu privire la tipologia inițială și succesiunea intervențiilor cu caracter arhitectural. Prezența unor urme de frescă în pronaos, sub planul de naștere al bolții semicilindrice, indicând refacerea acesteia, ar pune în discuție data înălțării turnului potrivit celor ce au studiat îndeaproape monumentul, în general sistemul de boltire rămânând sub semnul îndoielii pe care o expunea în urmă cu trei decenii V. Vătășianu⁷.

Cercetarea picturii și îndeosebi citirea în întregime a inscripției de pe intradosul arcului ce desparte naosul de pronaos, cu concursul specialiștilor în paleografie și cu utilizarea unui instrumentar foto adecvat, au relevat informația de excepție de natură să modifice în parte imaginea privitoare la societatea medievală românească din Transilvania. Traducerea inscripției în lectura Monicăi Breazu⁸: „Am scris eu preapăcătosul rob al lui Dumnezeu Mihul, adică zugravul de la Crișul Alb, cu incuviințarea arhiepiscopului Ghelasie în zilele regelui Lodovic în anul 6885 (1377) luna iulie 2^a”, se constituie într-un prețios termen ante quem pentru datarea monumentului, care, cu planimetria și sub aparențele romanice, reprezintă un prim exemplu de adaptare a unui program spațial de rit răsăritean, dispunând de caracteristici excepționale în mediul românesc transilvănean. În această lumină biserica aparține începutului veacului al XIV-lea sau chiar celui de-al XIII-lea⁹. Prin suma de informații

pe care le conține, pisania de la Rîmeț alcătuiește un impresionant document al evului mediu, deschizând o amplă perspectivă asupra vieții artistice, spirituale și culturale românești¹⁰. Aflată pe cel de-al doilea strat de pictură, într-o impresionantă succesiune evocatoare de frământată istorie locală, inscripția așază creația lui Mihiu între primele ansambluri de pictură murală românească din Transilvania. Românul Mihiu căruia i se cunoaște și localitatea de origine — Crișul Alb, Zarand —, unul din primii muraliști cunoscuți după Teofil și Grozie, a fost un artist dublat de un cărturar a cărui operă, aparținând artei bizantine a epocii, se caracterizează prin siguranța desenului, armonia cromatică și interesul pentru expresivitatea detaliilor în compozițiile supuse canoanelor. Alăturind lucrărilor lui Mihiu — Deisis-ul din pronaos și registrul sfinților mari ierarhi de pe arcada despărțitoare a celor două unități de boltire — scenele reprezentând pe Isus în mormînt (Vir dolorum) și cea a martiriului din naos, acuzînd iconografic, morfologic și tehnic interferențele vestice în pictura românească a voievodatului, opere ale unui artist rămas necunoscut, datate în intervalul 1330—1340¹¹ sau în primele decenii ale secolului al XIV-lea¹², dar evidențiind neîndoiește înalte calități, imaginea ansamblului, incluzînd și celelalte straturi de frescă cuprinse între veacurile XV—XIX, ne apare în lumina deplinei sale semnificații¹³.

Informația istorică dezvoltată de inscripția lui Mihiu conturează, prin menționarea arhiepiscopului Ghelasie, imaginea unei societăți românești evolute în Transilvania, o astfel de ierarhie bisericească implicînd nivele de organizare corespunzătoare și în celelalte domenii ale vieții sociale. În general, știrile referitoare la instituția de la Rîmeț prezintă o valoare deosebită pentru monument, istoria locală, sau chiar națională. Tradiția leagă întemeierea mănăstirii de activitatea ieromonahilor Romulus și Ghenadie care, plecînd de aici în anul 1215, au pus temelile mănăstirii din Peri, Maramureș. În acest context atestarea numelui de Ghelasie în capul listei ctitorilor pe o inscripție din veacul al XVIII-lea din altar — consemnare bazată din nou pe tradiție —, apelativul de Ghelasie pentru izvorul aflat sub altarul bisericii ce poartă hramul „Izvorul Tămăduirii”¹⁴ constituie relația integratoare a faptului istoric cu tradiția ce multiplică astfel sursele cunoașterii monumentului.

Prima atestare documentară a satului către mijlocul veacului al XV-lea (1441)¹⁵ ca și mult discutata inscripție în piatră de la intrare au fixat acest secol ca un moment reper în istoria așezămîntului. Pe baza cercetărilor de pînă acum se poate conchide că similitudinile de text dintre cele două pisanii se explică prin faptul că inscripția pictată a constituit sursa celei exterioare. Dacă o eventuală lectură parțială a făcut posibilă preluarea relativ exactă a datei iar introducerea numelui lui Matei Corvinul în inscripție pe baza prestigiului acestui rege este mai ușor de înțeles, în pofida contradicției la data săpării textului în piatră, este mai dificil de înțeles cum discrepanța nu a fost discu-

⁶ Eugenia Greceanu, *Influența gotică în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania* în „SCIA”, seria Artă Plastică, tom XVIII, nr. 1, 1971, p. 35, 39, idem, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania (pînă la sfîrșitul veacului al XVII-lea)*, în „SCIA”, seria Artă Plastică, tom XIX, nr. 2, 1972, p. 205.

⁷ V. Vătășianu, *Istoria...*, p. 566.

⁸ Monica Breazu, *Studiu epigrafic*, în „Repertoriul picturilor murale din România” (sec. XIV—1450), partea 1 (*Pagini de veche artă românească*), V/1, București, 1985, p. 49—50.

⁹ V. Drăguț, *Artă românească*, vol. I, București, 1982, p. 112; Marius Porumb, *Pictura românească din Transilvania*, vol. I (sec. XIV—XVII), Cluj-Napoca, 1981, p. 11.

¹⁰ Liana Tugearu, *Monumentele — mărturii ale istoriei noastre*, în „România literară”, anul XII, nr. 1, 4 ianuarie 1979, p. 10.

¹¹ V. Drăguț, *Artă românească...*, p. 121—122.

¹² L. Tugearu, *Biserica mănăstirii Rîmeț*, în „Repertoriul picturilor murale medievale din România...” p. 159.

¹³ E. Cincheza-Buculei, *Implicații sociale și politice în iconografia picturii medievale românești din Transilvania, secolele XIV—XV, Sfinții militari*, în „SCIA”, seria Artă Plastică, 1981, p. 3—10; M. Porumb, *Pictura românească din Transilvania...*, p. 16, 117; V. Drăguț, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *Pictura românească în imagini*, București, 1976, p. 26.

¹⁴ L. Tugearu, *Biserica mănăstirii Rîmeț*, în „Repertoriul picturilor murale medievale din România...” p. 149 și 164.

¹⁵ Coriolan Suciu, *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1958, p. 80.

tată pînă acum¹⁶. Importanța mănăstirii în organizarea bisericească ortodoxă din Transilvania este confirmată indirect de prezența la 1557 a episcopului Cristofor în mănăstirea Geoagiu de Sus din vecinătatea Rîmețului căruia i se confirmau veniturile și foloasele din vechime, „ab antiquo“, ale acestui episcopat¹⁷ (mănăstire a cărei biserică, cu loc principal în arhitectura românească din Transilvania, se păstrează pînă astăzi). Prestigiul și importanța domniei lui Mihai Viteazul pentru viața religioasă a românilor din principat, calitatea sa de ctitor de lăcașuri de cult dincolo și dincoace de Carpați au determinat formularea ipotezei potrivit căreia mănăstirea Rîmeț a fost reparată sau înfrumusețată pe cheltuiala și prin intermediul meșterilor ilustrului voievod¹⁸. În această perioadă este datat și arhondaricul, clădirea din piatră din imediata vecinătate a bisericii¹⁹, care a servit drept sediu al școlii, prima care a funcționat în mediul românesc din județul Alba. Dacă știrile veacului al XVII-lea sînt mai puține și lipsite de relevanța celor anterioare, donarea livezii Hopaț la 1614 de către principele Gabriel Bethlen călugărilor Sava Popa și Toma Moisin, ajunsă apoi în stăpînirea mănăstirii, reprezentînd o simplă schimbare de posesiune²⁰, secolul al XVIII-lea și cele următoare abundă în date ce impun așezămîntul ca un adevărat centru al existenței locuitorilor din această parte a Apusenilor. Cucerirea Transilvaniei de către habsburgi cu tot ce a însemnat acest act pentru românii de aici, unirea bisericească cu Roma, adîncirea oprîmării vor determina amplificarea și diversificarea formelor luptei pentru dreptate și libertate socială și națională. Locuitorii de pe Valea Geoagiului al căror centru polarizator a fost întotdeauna mănăstirea au luat parte la toate frămîntările și mișcările ce au confruntat acest veac. În timpul răscoalei lui Sofronie, moment de afirmare cu tărie a dreptului la libertatea conștiinței, pentru rezistența opusă uniației, mănăstirea a fost supusă măsurilor de represiune ale generalului Buccow. Cu ton de imprecăție însemnarea de la 1762 de pe filele unui Octoih precizează data și împrejurările în care a fost distrus așezămîntul: „*scris-am eu Silvestru monachu cînd au stricat necredincioșii mănăstirea de la Rîmeț și cea de la Geoagiu, la anul 1762 în august 20, într-o zi de sîmbătă, spre pieirea lor*“²¹. Cu acest prilej o parte din averea mobilă a mănăstirii, alături de cea a Geoagiului, a ajuns la Blaj iar terenurile au intrat în stăpînirea episcopiei romano-catolice de Alba Iulia. Toate încercările episcopului Petru Paul Aron de a asigura pe seama episcopiei unite aceste posesiuni au rămas fără rezultat, la fel cu eforturile făcute de succesorii săi²². Același Silvestru avea tristul prilej de a consemna o nouă distrugere provocată pentru participarea viețuitoarelor din mănăstire și la marea răscoală condusă de Horea, Cloșca și Crișan: „*Aceasta aici am însemnat a-*

cest lucru cu jale adevărat cînd au stricat mănăstirile cea de la Geoagiu și cea de la Rîmeț, la întîia stricare a fost numărul anilor 1762, iar la a doua stricare vîleatul 1785 luna decembrie în 23 zile, într-o zi de marți“²³. Gravele prejudicii aduse populației din zonă prin desființarea mănăstirii au fost în parte înlăturate prin decretul curții de la Viena din 1792 ce permitea repararea așezămîntului „*dar numai ca biserică de mîr, iar în chiliile călugărești să se facă școală*“²⁴. Refăcută, biserica a continuat să fie teren de dispută cu autoritățile ecleziastice de la Blaj trecînd decenii pînă cînd în sfîrșit, în 1827, locuitorii să obțină definitiv dreptul de a o folosi ca lăcaș ortodox. În toate aceste vremuri de restriște întărirea relațiilor cu Țara Românească a constituit calea apărării vechii credințe pentru biserica ortodoxă transilvăneană rămasă timp de mai bine de o jumătate de secol fără ierarh. Cărțile, odoarele sau antimisele (dintre ultimele, păstrate, cele donate de mitropoliții Teodosie și Gavriil Calimachi) de la Rîmeț ilustrează cu pregnanță și în acest caz sprijinul masiv pe care românii din interiorul arcului carpatic l-au primit de la frații lor de peste munți în epoca constituirii conștiinței noastre naționale²⁵. Elocventă pentru situația grea, desperată a locuitorilor din această parte a Apusenilor, dar și pentru rolul așezămîntului în promovarea idealurilor de care aceștia erau animați este plîngerea pe care sătenii din Rîmeț și Ponor (sat vecin) o făceau în legătură cu situația instrucției școlare a copiilor lor: „*Noi rîmeții și ponorenii de cînd-s aceste două sate noi acolo la mînăstire ne-am pomenit a avea școală și dascăli și prunci de învățat și dacă ni se ia aceia, noi rămînem fără învățătură ca dobitoacele*“²⁶. În condițiile dificile în care viața monahală a fost întreruptă la Rîmeț mai mult de 150 de ani, lăcașul a continuat să-și realizeze menirea culturală și spirituală cu toată modestia mijloacelor materiale de care dispunea. Cele mai vechi imagini fotografice ne arată că ansamblul se compunea numai din biserică, vechea stăreție și o altă clădire redusă la dimensiunile și aspectul unei simple case țărănești din zonă. Abia la începutul deceniului al patrulea al secolului nostru se realizează un gard de incintă de-a lungul căruia se vor înșira mai tîrziu clădirile actualului ansamblu. După refacerea vieții monahale, în anul 1940, se ridică paraclisul actual și casa de oaspeți în partea de nord, iar după 1955, noile construcții, înălțate în ritm alert, tinzînd să închidă perimetrul elipsoidal ce conturează aspectul actual al aces-

teia²⁷. În vechea stăreție și școală s-a amenajat colecția muzeală reunind documente, obiecte de artă și etnografice ce completează în mod fericit bogata informație istorică oferită de monument. Ultima dintre construcții dominînd, prin proporții, întreg ansamblul este biserica nouă din incintă (1984—1985). Reunind planimetric, spațial și decorativ, tot ceea ce evul mediu românesc a creat mai reprezentativ în domeniul arhitecturii ecleziastice, edificiul pare să ilustreze perioada maximei înfloriri pentru vechiul edificiu.

¹⁶ E. Cincheza-Buculei, *Implicații sociale și politice...*, p. 5, nota 13; L. Tugearu, *Biserica mănăstirii Rîmeț*, în *Repertoriul picturilor murale medievale din România...*, p. 159, nota 39.

¹⁷ Ștefan Meteș, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I (pînă la 1698), Sibiu, 1935, p. 75.

¹⁸ Șt. Meteș, *Istoria bisericii...*, p. 181, nota 3; V. Drăguț, *Arta românească...*, p. 249, 298; M. Porumb, *Pictura românească din Transilvania...*, p. 77.

¹⁹ V. Vătășianu, *Istoria...*, p. 618; V. Drăguț, *Dicționar de artă medievală românească*, București, 1976, p. 260.

²⁰ N. Iorga, *Istoria bisericilor românești...*, vol. I, p. 137; Șt. Meteș, *Istoria bisericii...*, p. 387.

²¹ Șt. Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, p. 60.

²² Augustin Bunea, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisiu Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 pînă la 1764*, Blaj, 1902, p. 339—340.

²³ Șt. Meteș, *Mănăstirile...*, p. 61.

²⁴ Mihai Manolache, *Istoricul mănăstirii Rîmeț din Transilvania*, în „Mitropolia Ardealului“, nr. 7—8, 1969, p. 514.

²⁵ N. Iorga, *Neamul românesc...*, p. 401; Șt. Meteș, *Mănăstirile românești...*, p. 58.

²⁶ Șt. Meteș, *Mănăstirile românești...*, p. 58, 59.

²⁷ Emilian Birdaș, *Mănăstirea Rîmeț, vatră de spiritualitate ortodoxă românească din Episcopia Alba Iuliei*, în „Îndrumător pastoral“, V, Alba Iulia, 1981, p. 132—133.

Pe bună dreptate afirma N. Iorga că „*Cele cîteva sute de biserici și mănăstiri sînt pentru noi un izvor de mîndrie, o comoară de știință și o neprețuită moștenire de frumusețe*”¹, afirmația situîndu-se în sfera celor care nu mai trebuie demonstrate. Cu cît facem mai mult pentru cunoașterea acestui domeniu în sine, cu atît, parcă, ne îndatorăm istoriei. Căci adeseori „viața” monumentelor, cu adversități, greutăți și zile grele dar și cu momente de reușită, bucurie și cîștig pentru susținătorii lor rămîne obscură. Abia atunci, cînd, a-vînd de-a face cu un monument din sfera celor de „vîrf” și cînd, folosind un termen medical apropiat situației, revitalizarea sa îl impune din nou în atenția opiniei publice, abia atunci scoatem dosarele din colbul arhivelor. O facem pentru a demonstra o anume atitudine pentru soarta acelui monument.

În cazul de față prezentăm un monument-princeps al istoriei naționale, nepropunîndu-ne să tratăm aspectele ce se leagă de valoarea sa istorică, arhitecturală sau artistică, acestea fiind, de altfel, abordate competent în diverse studii², inclusiv în articolele grupate în prezentul număr de revistă. Vom încerca în schimb să reconstituim efortul pentru păstrarea și refacerea marelui ansamblu de la Rîmeț, întreprins între anii 1921—1947.

Mănăstirea Rîmețului a suferit din plin efectele „miniei” oamenilor: ea a fost distrusă fizic, implicat ca focar de cultură românească, în urma brutalităților ordonate de generalul Buccow în 1762. În anul 1818, cînd se ridica școala din apropierea ei, doar urme de ziduri mai aminteau amploarea așezămîntului de altădată³. Rămăsese însă vie amintirea sa. Astfel, prin intermediul unor inițiative particulare privind reînvierea ansamblului, pornite imediat după Unirea Transilvaniei cu Țara, cînd obiectivul intră în patrimoniul statului român, mănăstirea Rîmețului avea să se bucure de ceea ce legislația de specialitate ungară nu-i acordase: calitatea de monument istoric⁴. Aceste inițiative s-au datorat unor oameni conștienți de marea însemnătate a monumentului, printre ei figurînd, în primul rînd, preotul Ioan Dăncilă. Acesta a funcționat o vreme ca paroh al bisericiuței de aici, apoi a fost detașat ca preot al Școalelor militare de la Sibiu. El este și autorul unui „Isto-

ric” al mănăstirii, publicat în „Telegraful Român” (1916). În numele parohiei sărace, a celor 300 de suflete din cele 46 de case răzlețe „pe nește locuri sterpe și improductive și care abia se pot susține de pe o zi pe alta”, I. Dăncilă a inițiat colecte publice de fonduri (în 1923—7000 lei) și a insistat perseverent pentru restaurare⁵.

Un alt preot, Vas. Bărluțiu, publică în revista „Re-nașterea” în anul 1924 un viu rechizitoriu la adresa neglijării de către autorități a ansamblului, acuzînd Comisiunea Monumentelor Istorice de „pătinire” a altora față de acest însemnat obiectiv⁶. Pe parcursul anilor, chiar Comitetul școlar din Rîmeț s-a asociat cerințelor de a acorda toată atenția și fondurile necesare revitalizării mănăstirii⁷.

⁵ Arh. CMIT, 1923, 25 III. Anexa. Scrisoare din Sibiu, 18 III, 1923. Cu banii colectați s-a înlocuit acoperișul bisericii.

⁶ Vezi „Re-nașterea”, nr. 12, 23 III 1924, art. „Mănăstirea Rîmețului”. Într-o notă către episcopul Nic. Ivan, CMIT explica în-tîrzierea, întrucît devizul cerut la 6 VIII 1924 i s-a înaintat la 30 XII 1924. Cf. Arh. CMIT, 1924, 2 IV, nr. 331.

⁷ Vezi adresa nr. 14 din 28 II 1927, loc. cit., 1927.

1. Biserica și stăreția mănăstirii Rîmeț

¹ N. Iorga, *Istoria Românilor în chipuri și icoane*, 1921, p. 100.

² Idem, *Istoria bisericii românești*, II, 1909, p. 137; idem, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, 1906, II, p. 158—159; Șt. Meteuș, *Zugravii bisericilor române*, în „Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice — Secția pentru Transilvania” (în continuare abreviat „An. CMIT”), I, 1926—28, p. 112; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I, 1959, p. 655, 617—18, 761; I. D. Ștefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle* (Orient et Byzance, VIII), Paris, 1932, p. 431—32.

³ Șt. Meteuș, *op. cit.*

⁴ În cadrul ședinței CMIT din 8 XII 1924 (proces-verbal nr. 19) este declarată monument istoric și mănăstirea Rîmeț, comunicîndu-se hotărîrea Ministerului Cultelor și Artelor la 21 II 1925, nr. 487; de asemenea, Consistoriului Arhiepiscopesc Sibiu prin adresa nr. 468/1925. Mănăstirea nu figura în Inventarul ungar al monumentelor istorice din 1906, actul oficial al legislației ungare de protecție, cf. Arh. CMIT.

Ca urmare a unui asemenea interes devenit general și față de soarta tuturor monumentelor istorice românești — neglijate înainte de 1918 — dar desigur și sub impulsul acestor atitudini de for public, Secția de la Cluj a C.M.I. a hotărât în anul 1924 ca profesorii D. M. Teodorescu și Iulian Marțian să viziteze mănăstirea și să refere asupra nevoilor ei de conservare⁸. La scurtă vreme după vizita celor amintiți, Ioan Dăncilă era anunțat că s-au aprobat 50 000 lei pentru lucrări de renovare; arhitectul Rudolf Wagner era trimis de Regionala de la Cluj pentru a întocmi devizul necesar⁹. Ca o consecință directă, la 30 dec. 1923 inginerul Béla Bélházy din Aiud, de la Serviciul de poduri și șosele, predase documentația de renovare a bisericii. În „Opiniune tehnică. Despre restaurarea bisericii ortodoxe române Mănăstirea Rîmeț. Aiud 30 dec. 1923” proiectantul notează situația: „în jurul bisericii e absolut necesar să se înfăptuiască unele lucrări de pământ, canale pentru scurgerea apei și pardoseală de beton”¹⁰.

În anul 1925 arhitectul regionalei, R. Wagner, cel care devine responsabilul șantierului, întocmește și sus-

⁸ Vezi Proces-verbal nr. 1, 14 II 1924, loc. cit., 1924. Încă la 5 IV 1923 (Cf. Proces-verbal nr. 5), CMIT hotărâ înscrisura mănăstirii pe lista lucrărilor de conservare.

⁹ În Arh. CMIT, 1924, 8 VII, nr. 375 și VII nr. 371.

¹⁰ Ibidem, 1923.

Raport

despre lucrări de restaurare făcute până azi la Mănăstirea ort. din Rîpea-Rîmeșului:

După primirea ordinului și 50.000-lei dela Comisiunea Mon. Ist. și cu ajutorul comunei care se entuziasă pentru lucr. prin cuvintele domnitorului protopop Pop din Aiud și paroh Popa din Teiuș, am început lucrarea în august 1925.

Pentru că biserica fost crepată în multe locuri am făcut în tîrziu lucr. de întărire a fundamentelor cu picior de beton — de săpătură locurilor pentru piciorare am aflat că terenul sub biserică e inundat de apă, care ajunge până 1 metru sub teren.

Lucr. a fost — fără pompă — cam grea, în tîrziu am biruit prin abnegațiunea palerului Teiuș. — așa am făcut în 8 locuri piciorare de beton și am întărit fundamentele.

Continuăm lucr. cu legătură crepăturilor în ziduri și în bolde, întărire bisericăi fost terminată.

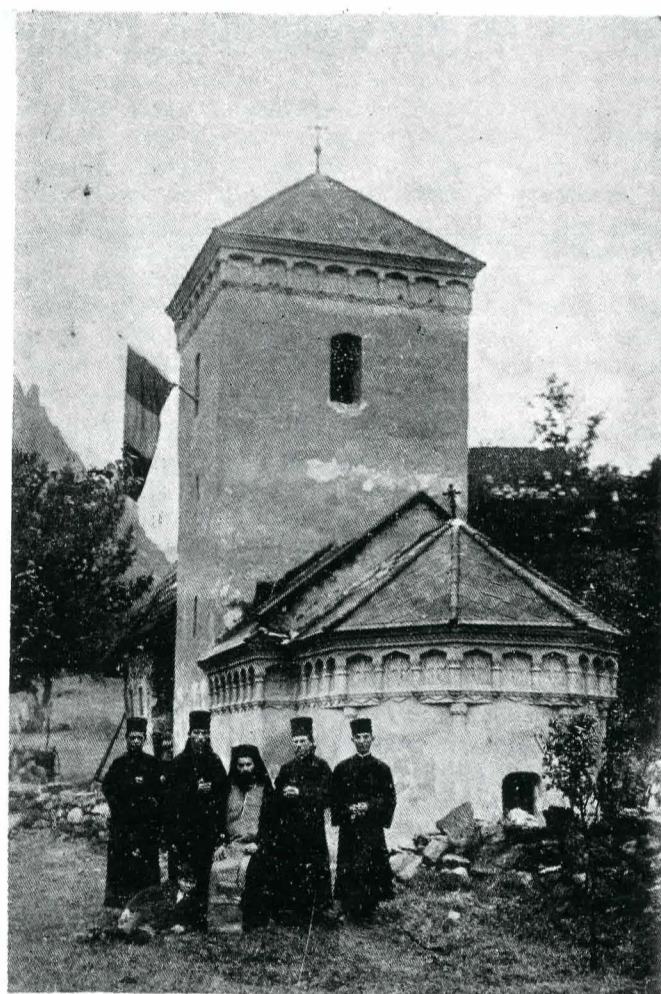
Am coborît hăișagale primitive (făcut prin popor în modul primitiv) și am făcut hăișagale noi și vechi în formă convenabilă, le am acoperit cu eternit.

Înaintea asanarea hăișagilor am ridicat biserică cu parcan nou, așa e aspectul bisericii cu mult mai frumos.

Poporul a asistat cu bunăvoință la lucr. cu lucr. manual, cu hrănirea lucrătorilor angajați și cu dare de căminuri, pietriș și nisip și cu răstărire gratuit.

Suma votată pentru întărire și acoperire bisericii nu fiind îndestulătoare, am rugat un ajutor de mai departe (în total 57.790-lei pentru Pîrînt și Meseritea). — Am primit încă 15.000-lei dela Comisiunea Monumentelor Ist. —

Înșă materialele necesare ca drani, poduri și lucr. au costat — la sfîrșirea lucrărilor descrise — în total 82.220.76 Lei.

2. Mănăstirea Rîmeș (carte poștală 1940).

3. Raport arh. Rudolf Wagner, 31 dec. 1926

Am primit 50.000 + 15.000 = 65.000-lei. Diferența necesară de 17.220.76 lei am luat din suma primită pentru Meseritea (3000 lei).

Prin raportul dela 11. august 1925 am cerut pentru Pîrînt și Meseritea în total 57.790-lei, care suma a lipsit ca amîndouă biserici să fie acoperite gata. — Suma votată, însă numai 15.000-lei am primit.

Punîndu-se problema cheltuielilor făcute în scopul ca biserica să fie acoperită, alături de ea onorare facutele despre lucr. făcute.

Pentru continuarea și terminarea lucrărilor, care sînt: Repararea stîncușelor vechi, stîncușele noi la parcan, așa de intrare de fîșie ferestre, podurile de piatră cu bagă de beton, regularizarea terenului, curățirea și opărlirea zugrăvirilor interioare bisericii; mai departe: restaurarea mănăstirii lângă biserică și facerea treptelor la turn. — am lipsă de suma 138.000-lei, cu care suma restaurarea Mănăstirii cu biserică va fi terminată.

Afară de aceasta suma comună da ajutor mai sus descris.

Însumarea, la 31. Decembrie 1926.

Rudolf Wagner
arhitect

ține la Comisiune devizul de restaurare (156 260 lei)¹¹ în baza sumei acordate (50 000 lei) în acel scop¹². În ce au constat lucrările din perioada august-septembrie 1925 ne precizează raportul lui Wagner din 31 dec. 1926: consolidarea fundațiilor prin plasarea a 8 picioare de beton; țeserea zidăriei și a boltei; confecționarea unei noi învelitori și acoperirea edificiului cu eternit. Deși execuția lucrărilor s-a făcut cu concursul gratuit al localnicilor, totuși valoarea operațiilor a depășit suma alocată (82 220) ceea ce îl determina pe Wagner să ceară o suplimentare de 17 720 lei¹³.

În această etapă se mai prevăzuseră următoarele lucrări: repararea tencuielilor vechi, execuția altora noi, ca și a unei podituri de beton, curățirea frescei, refacerea treptelor la turn, restaurarea „Casei stăreției” și confecționarea unor piese de mobilier (toate însumând 138 000 lei)¹⁴. Respectivul lucru erau anunțate de către C.M.I.T. — prin Darea de seamă către C.M.I. — ca împlinind un însemnat deziderat în ceea ce privea monumentul¹⁵. În anul 1926 șantierul stagnează, întrucât abundența zăpezilor și a ploilor a făcut imposibilă continuarea lucrărilor. Abia în anul următor — prin fondurile (100 000 lei) puse la dispoziție de președintele C.M.I.T., Al. Lapedatu, care era atunci și ministru al cultelor și artelor — acestea s-au reluat în perioada 10 august — 5 septembrie¹⁶.

În anul 1929 din nou s-au întreprins unele lucrări: este vorba despre restaurarea, sau mai bine-zis curățirea frescei, apoi de execuția mobilierului și, cele mai importante, efectuarea unor baraje de protecție în contra viiturilor apei. Stagnarea și amânarea lucrărilor importante au determinat din nou solicitări și vii critici, mai ales din partea Consiliului Eparhial Ortodox Cluj, ca și a Comisiunii Centrale, care-i solicită lui Wagner să grăbească întocmirea devizelor¹⁷.

Toate aceste operații, ce au asigurat încă din primele ani de activitate organizată a C.M.I.T.-ului intervenții prompte, au marcat o primă fază în restaurarea obiectivului. Ele au stopat, evident, procesul rapid de distrugere a ansamblului de la Rîmeț.

O nouă epocă începe odată cu instalarea la mănăstire a starețului Evloghia Oța, simultan cu hotărîrea Sfîntului Sinod din 9 oct. 1942 de a redeschide așezămîntul monahal de aici. Fire energetică și mai norocoasă, noul egumen pare a fi fost omul potrivit, declanșînd pînă în anul 1946 — cînd se reîntoarce la Athos — o intensă campanie de strîngere a fondurilor și de convingere a autorităților superioare pentru restaurarea și reconstituirea unor componente ale vechiului așezămînt.

Din nou importanța și valoarea, dublate de semnificația istorică de excepție, impun mănăstirea atenției generale. În 1942 ea a fost vizitată și cercetată de V. Brătulescu, secretarul C.M.I., care a constatat nevoi grabnice de restaurare. Și cu acest prilej se mai observă o dată că C.M.I. a urmărit insistent salvarea și repunerea în circuit funcțional a acestui monument. La insistențele C.M.I., Ministerul Lucrărilor Publice și Comunicațiilor a executat încă în cursul anului 1941, pe lîngă cele 3 baraje ridicate în 1930 pe Valea Seacă, noi drenaje și amenajări de teren pentru protecția așezămîntului. Asemenea lucrări continuă, cu unele între-

¹¹ Datat 31 XII 1924, loc. cit., 1923.

¹² Cf. Proces-verbal nr. 4, 9 V, 1925, loc. cit.

¹³ Vezi raport cu 2 anexe, în Arh. CMIT, 1926.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Cf. Arh. CMIT, 8 XII, nr. 619, 1925.

¹⁶ Vezi Raport Wagner din 18 IX 1927 și Tabloul despre lucrări de restaurarea bisericii greco-ortodoxe din Rîpa Rîmețului, 31 XII 1928, loc. cit., 1928.

¹⁷ Vezi adresa Consiliului eparhial ortodox Cluj nr. 7800, 18 XI/310, 1930, și adresa CMI nr. 185 4 III, 1930, în Arh. CMIT, 1930.

Socoteala provizor

despre cheltuielile lucrărilor de restaurarea bisericii ort. din Rîpa Rîmețului		
Nr. Data	Obiect	venit Suma
1.	Primit de la Comisiunea Monumentelor Istorice în doi rate (15000+15000-)	65.000.-
2. 17/12 1925	Comand 2030 kg. și 26 burlaci frasilor de la J. Solomon Timiș	8.831.-
3. 14/12	Gros pînă la legăt. zidurilor	791.50
4. 17/12	Lemne și lăți la hîrșas	2.540.-
5. 29/12	Etanșul (plăci și scurci) la acoperiș bisericii și hanului	17.924.46
6. 17/12	Var arg., 50 mîrci de 30 litr., cumpărat în Timiș	1.780.-
7. 1/12	Transport eternitului de la Otterheiu pînă în fața loc.	3.938.-
8. 29/12	Cuic, 3 cîșt.	66.-
9. 29/12	Var arg., 2 mîrci	80.-
10.	Plata la lucrători pentru lucrări făcute cu spese de călătorii lor la loc. și retur	
11. 2/12	I. Rata	10.000.-
12. 2/12	II "	8.190.-
13. 2/12	III "	6.820.-
14. 2/12	IV "	5.000.-
15. 29/12	V "	5.300.-
15. 29/12	Suma de acoperire cu eternit și așezarea tîmberilor la margine	6.200.-
16. 3/12	Cost de călătorii cu diurne arhitectului (4 călătorii)	4.560.-
Suma		65.000.- 82.220.96
Cheltuieli 82.220.96		
Suma 65.000.-		
Neacoperit 17.220.96 lei		
Întocmita la 31 Decembrie 1926.		

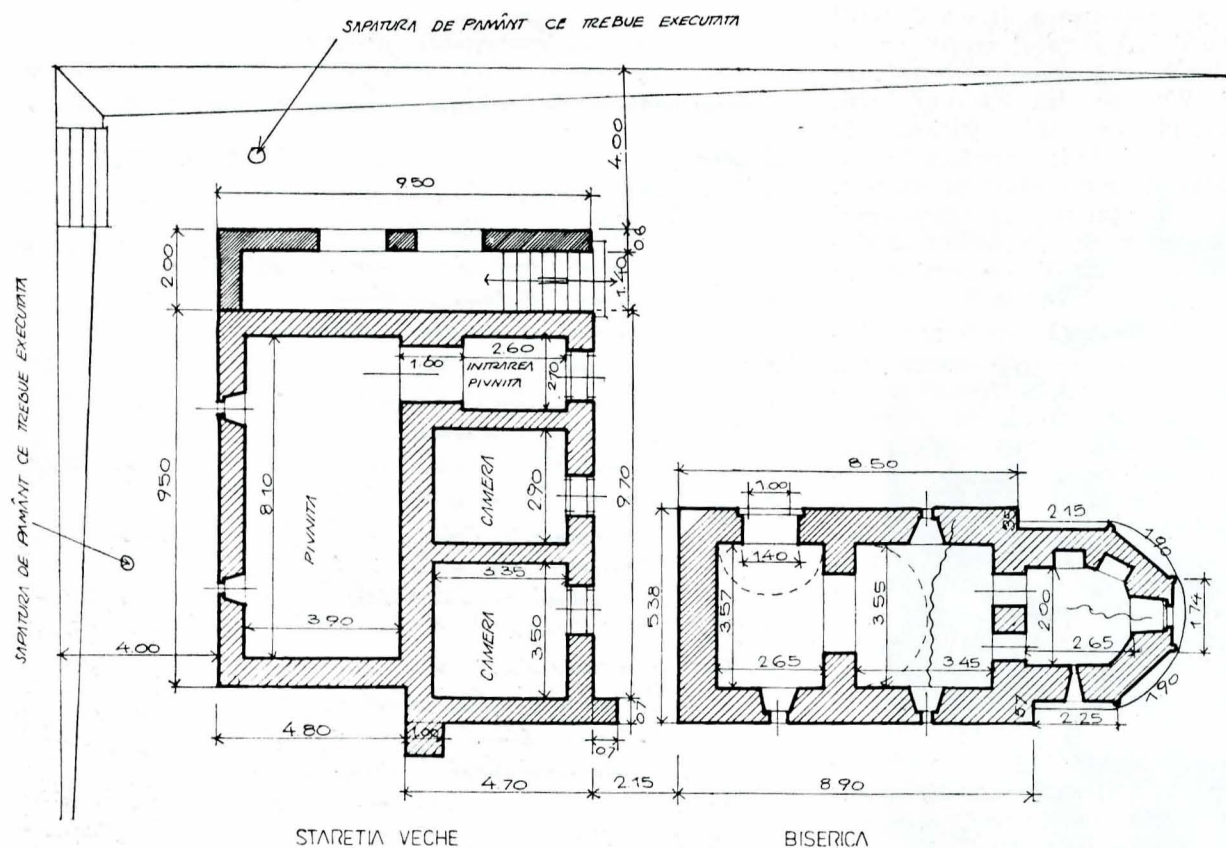
4. Socoteală „provizor” semnată R. Wagner.

ruperi, în anii 1943/44 cînd C.M.I. acordase suma de 300 000 lei. Direcția Apelor din respectivul minister a ridicat atunci un zid de protecție contra văii Teiușului, operînd captări de izvoare și asanarea terenului din jurul bisericii și al construcțiilor ei anexe¹⁸. La aceste noi lucrări intervenea, interesată, și Prefectura județului Alba care, prin Serviciul tehnic, întocmește în 1942 o primă documentație privind refacerea chiliilor. Noul proiect prevedea: realizarea unei noi învelitori din olane; repararea caselor „Stăreției”; reconstruirea chiliilor și lucrări de protecție contra inundațiilor¹⁹.

Redeschiderea șantierului se impunea la acea dată din mai multe considerente: „Reparațiile făcute (pînă în 1943, n.a.) nu s-au executat nici în conformitate cu stilul străbun al bisericii și nici destul de solid ca să-i

¹⁸ CMI considera necesară ridicarea unui zid-dig în partea de vest a ansamblului, cu lungimea de 55 m și înălțimea de 2 m, cf. adresa nr. 3302, 1. II, 1945 a Ministerului Lucrărilor Publice și Comunicațiilor, în Arhiva Comisiunii Monumentelor Istorice, Dosar Rîmeț.

¹⁹ Aceste lucrări se preconizau a fi realizate din următoarele fonduri: repararea caselor vechi și a învelitorii — 2000000 lei; întreținere — 130000 lei — inclusiv pentru daunele provocate de cutremurul din 1940 (40000); chilii noi — 13000000 lei. Cf. adresa Ministerului Cultelor și Artelor nr. 3253, 30 XII/1943, către Președinția Consiliului de Miniștri, în Arh. CMI, Dosar Rîmeț.

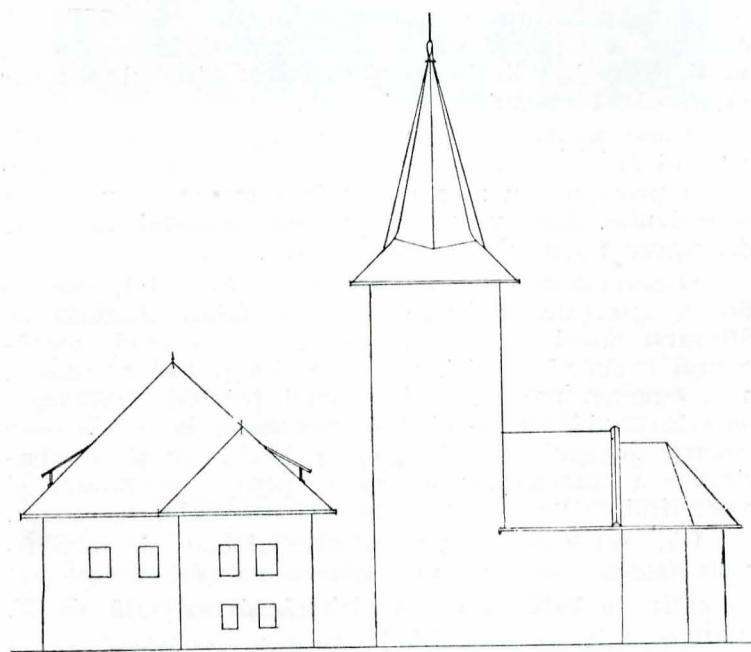

asigure existența pe viitor. Astfel s-a neglijat forma arhitectonică a acoperișului turnului bisericii care, în forma actuală, prezintă o notă stridentă față de restul corpului bisericii, iar pereții bisericii prezintă crăpături ce amenință cu dărîmarea întregului edificiu²⁰.

Comisiunea și-a însușit și de această dată obligația de a subvenționa, parțial, proiectul, exceptînd însă categoric finanțarea ridicării noilor anexe — chiliile, și în acest sens sprijină cererea beneficiarului solicitînd Consiliului de Miniștri să-i acorde ajutor²¹. Cît privește critica adusă metodelor de restaurare promovate de Wagner — care au deformat imaginea monumentului — aceasta a pornit cu mult înainte, promovată chiar de către Nicolae Iorga.

O nouă documentație a fost întocmită de către V. Moiescu în anul 1943 (Planșa nr. 5) și ea constă în planurile mănăstirii, ale „stăreției” și casei vechi, parterului bisericii și „stăreției”, etajului întii al ultimei și clopotniței. Noile lucrări au fost avizate de Horia Teodoru, la 25 sept. 1943, și, pe parcurs, au fost urmărite de V. Moiescu și Șt. Balș. Din devizul lor constatăm obligația proiectantului de a schimba acoperișul de olană cu unul de țiglă; apoi pardosirea „în interior cu lespezi de piatră tare locală așezate pe un strat de nisip fără a fi rostuite cu ciment astfel să se poată face evaporarea umezelii”²². Constatăm deci corijarea unor operații cu efecte negative, de dată mai veche, avînd ca scop realizarea unui acoperiș mai în „stil” cu aspectul general al bisericii, eliminînd eternitul, ca și excluderea unor alte materiale — cimentul — care se contraindicau în lucrările de conservare-restaurare. Unele mici detalii la acest proiect de restaurare s-au adăugat în anul 1944 și ele priveau învelitorile bisericii și „stăreției”. Toate acestea s-au întocmit prin grija și competența lui V. Moiescu (Planșa nr. 6)²³.

Trebuie să mai notăm preocuparea continuă a Comisiunii — care revine mereu în corespondența purtată cu beneficiarul — de „a nu se aduce nici o modificare

5. Biserica și stăreția

de ansamblu sau de detaliu proiectelor aprobate”. Normele de execuție întocmite tot de H. Teodoru, ca de altfel și Devizul, probează și în acest caz prezența concepției restaurării istorice.

În anul 1946 s-au mai executat la Rîmeț planșeul și parterul chiliilor, C.M.I. sesizînd ministerul — deși era vorba de lucrări noi — că sînt necesare fonduri speciale pentru înlăturarea igrasiei, pe de o parte, și acomodarea noilor construcții (chiliile, n.a.) cu restul ansamblului, pe de altă parte.

Pentru anul 1947 numai pentru aceste categorii de lucrări se stabileau ca necesari 120 000 000 lei! În ceea ce privește nevoile bănești pentru restaurarea propriu-zisă, tot C.M.I. le aprecia la 18 000 000 lei²⁴.

Cu execuția ultimelor lucrări se încheia a doua etapă importantă din istoria lucrărilor de restaurare de la Rîmeț, care, împreună, au conlucrat la restituirea obiectivului sub raport cultural.

²⁰ Cf. adresa Episcopiei ortodoxe a Vadului, Feleacului și Clujului către CMI, nr. 1741 31 III 1943, loc. cit.

²¹ Vezi adresa CMI către Consiliul de Miniștri, nr. 1282, 20 VI, 1942 și către parohia Rîmeț, nr. 1852, 25 VIII 1943, loc. cit.

²² Devizul ridica lucrarea la 1800000 lei, respectiv 1079840 lei pentru biserică și 572000 lei pentru Casa veche, cf. Arh. CMI, loc. cit.

²³ Întreaga documentație grafică în Arh. CMI, Dosar Rîmeț.

²⁴ Cf. Arh. CMI, nr. 1209, XI, 1946, loc. cit.

Arhitectura bisericii mănăstirii Rîmeț se încadrează tipului de monumente specifice veacurilor XIII—XIV din Țara Hațegului și Țara Zarandului, avînd o navă dreptunghiulară cu sanctuar în est și turn vestic.

Dependent, mai mult ca oricare monument transilvănean din această categorie, programului cultural ortodox, acest monument dobîndește particularități de factură bizantină, nicăieri înmănunchate ca aici: absidă semicirculară cu nișă-proscomidie, tîmplă de zid între altar și naos, navă împărțită de un zid în naos și pronaos.

Alături de elementele de arhitectură menționate, monumentul adăpostește și valoroase lucrări de pictură românească medievală, cum este primul strat pictural, fragmentar în proscomidie și pe peretele estic în registrul inferior, lîngă peretele nordic din naos, datat în primele decenii ale veacului al XIV-lea. Al doilea strat pictural, nu mai puțin valoros, este cel prezent în pronaos, executat în tehnica *al fresco*, de către zugravul Mișu de la Crișu Alb, semnat și datat în anul 1377¹.

Cercetări mai vechi ca și cele prezente ale programului iconografic din interiorul mănăstirii Rîmeț apreciază existența a circa opt straturi² picturale a căror valoare, comparativ cu primele două, rămîne la aprecierea istoricilor de artă. Această situație a succesiunii straturilor picturale impune colaborarea istoricului de artă cu pictorii-restauratori în vederea stabilirii acelor straturi picturale necesare a fi conservate și restaurate, ele contribuind atît la datarea edificării monumentului cît și la relevarea modificărilor survenite în timp, în procesul de împodobire cu pictură, în tehnicile *al fresco* și *al secco*, a lăcașului de cult.

Avînd în vedere valoarea arhitecturală, cît și importanța straturilor de pictură interioare, continuarea și finalizarea lucrărilor de conservare-restaurare la biserica mănăstirii Rîmeț se încadrează în categoria lucrărilor cu caracter de urgență, impuse și de starea actuală de sănătate a monumentului. Caracterul de urgență al lucrărilor de conservare-restaurare este justificat de multitudinea cauzelor care au acționat asupra monumentului, începînd din primele decenii ale veacului al XIV-lea și pînă în momentul de față. Aceste cauze sînt fie de natură politico-socială³, fie datorate distrucțiilor fizice, chimice și mecanice, acestea din urmă generate de complexitatea condițiilor geo-fizice locale⁴.

Starea de conservare. Monumentul a beneficiat de ample lucrări de conservare-restaurare între anii 1975

¹ Liana Tugearu, *Biserica mănăstirii Rîmeț*, în Repertoriul picturilor murale din România (sec. XIV—1450), partea I (Pagini de veche artă românească), V/A, București, 1985, p. 159.

² Idem, p. 152.

³ Ștefan Meteș, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, 1936, Sibiu, p. 61—95.

⁴ Buletinul de analiză executat de I.S.P.I.F. sub nr. 2862 (Dosar monument, Arhiva D.P.C.N.).

Fig. 1

Fig. 2

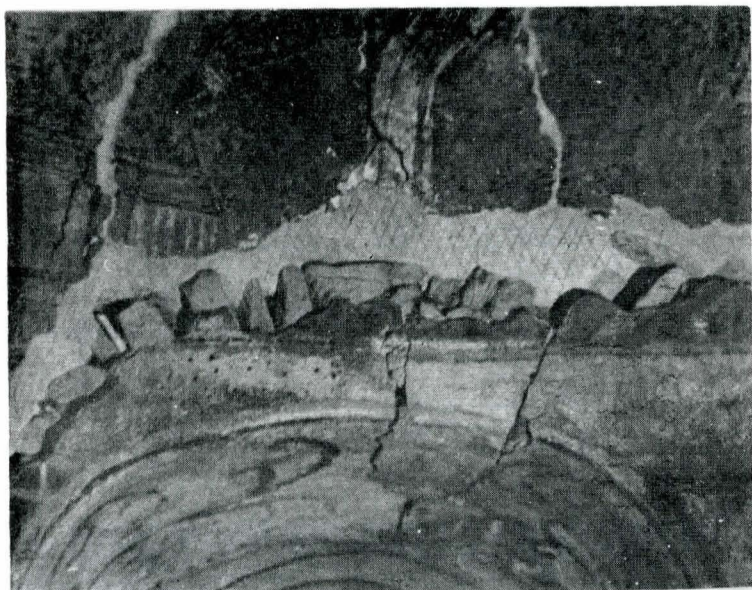

Fig. 3

Fig. 4

—1977, prilej cu care s-au înlăturat intervențiile anterioare, cumulate în timp, asupra picturii de interior. Calitatea acestor intervenții îi oferă acesteia, în momentul de față, o imagine apropiată de cea originală.

Condițiile geo-fizice locale au acționat și acționează în mod distructiv atât asupra elementelor picturale cât și asupra elementelor arhitecturale ale edificiului. Informațiile date de studiul geotehnic⁵ arată că nivelul apei freatice se găsește la 30 cm sub nivelul pavimentului și este în directă legătură cu apa râului Geoagiu din imediata vecinătate. În sezonul ploios biserica este adesea inundată și, în permanență, apa infiltrată în pereți macină mortarul zidăriei și al straturilor de pictură.

⁵ Idem.

Fig. 5

Fig. 6

Pavimentul. Înlăturarea ultimei pardoseli din beton a dus la descoperirea unei pardoseli anterioare realizate din cărămizi poligonale. Este necesar ca pardoseala ce va fi amenajată să fie realizată din cărămidă și amplasată la nivelul de călcare recent descoperit.

Zidăria este realizată din blocuri de piatră spartă și piatră de râu legate cu mortar de var-nisip. Starea precară de conservare a zidăriei este dată de corelarea următoarelor situații existente: pardoseala de la data edificării monumentului a ajuns în prezent la circa 1 m sub nivelul actual al terenului, creîndu-se astfel o zonă perimetrală monumentului care colectează o mare parte a apei de precipitație și a celei freatice. Suprapunerea acestor cauze cu caracter permanent favorizează o umiditate de capilaritate accentuată cu caracter evolutiv care generează discuții permanente asupra monumentului. Cu ocazia lucrărilor de conservare-restaurare din 1975—1977, s-a întocmit un proiect de transmutare a lăcașului, în vederea înlăturării cauzelor și efectelor distrucțiilor produse de apa de capilaritate prezentă masiv în zidăria edificiului. Din motive obiective s-a renunțat la acest proiect. În prezent rezolvarea transmutării monumentului este din nou actuală, cu atât mai mult cu cât monumentul a beneficiat și de lucrări de consolidare a elementelor de arhitectură și a straturilor de pictură, lucrări prevăzute și în anteriorul proiect de transmutare. În momentul de față se execută lucrări de subzidire realizate din fier-beton, cu dublu rol, acela de oprire a infiltrării apei de capilaritate ca și de consolidare, printr-o centură de fier-beton, utilă operațiilor viitoare de transmutare. Precizăm că în cazul în care transmutarea nu se va realiza, condițiile locale

Fig. 7

vor anula, în timp, funcția centurii, aceea de izolare hidrofugă. Datorită posibilelor tasări în timp natura materialului folosit la subzidire favorizează infiltrația apei de capilaritate.

Tot cu prilejul lucrărilor de conservare-restaurare din 1975—1977, tencuielile vechi au fost decapate și s-au acoperit toate fațadele cu un strat de var-nisip, tip *arriccio*, care urmărește cu fidelitate zidul medieval realizat din piatră spartă și piatră de râu.

Invelitoarea, inițial din șindrilă, a beneficiat de lucrări specifice. S-au refăcut șarpantele și s-au acoperit cu tablă de cupru. Nervurile dispuse pe verticală și orizontală creează o imagine apropiată înfățișării cu șindrilă.

Stratul suport al picturii. Numeroasele intervenții de înfrumusețare a lăcașului de cult, aproximativ opt repictări, fac ca un strat pictural anterior să devină suportul picturii suprapuse cu toate consecințele pe care le implică. În situația dată se pot distinge următoarele tipuri ale degradării stratului suport:

- desprinderi de zidărie sau între straturile suprapuse de pictură sub forma unor gonflări pe o suprafață de circa 60% (fig. nr. 1);

- fisuri de profunzime care, parțial, au fost obturate, cu prilejul lucrărilor de conservare-restaurare, rămânând încă zone care mai necesită acest tip de intervenții, întrucât procesul de distrucție este evolutiv (fig. nr. 2, 3);

- fisurile superficiale, în formă de rețea, care acoperă într-o mare măsură spațiul destinat picturii conducând la desprinderea unor fragmente (fig. nr. 4);

- lacune profunde generate fie de tasările zidăriei, parțial consolidate, fie de transformările de arhitectură. Unele dintre ele sînt create și ca urmare a ciocnirilor efectuate pentru realizarea stratului suport al picturii următoare (fig. nr. 5);

- tencuieli necorespunzătoare executate din mortar pe bază de ciment, ce se găsesc atît în registrul inferior, cît și în zona ferestrelor, unele dintre ele fiind decapate (fig. 6).

Stratul de culoare prezintă degradări specifice, cauzate de microclimatul de interior și climatul exterior, repictările ulterioare, la care se adaugă diverse depuneri de praf și gudroane ca urmare a funcției de cult a lăcașului. Aceste degradări sînt:

- suprapuneri de vârueli și alte straturi de pictură,

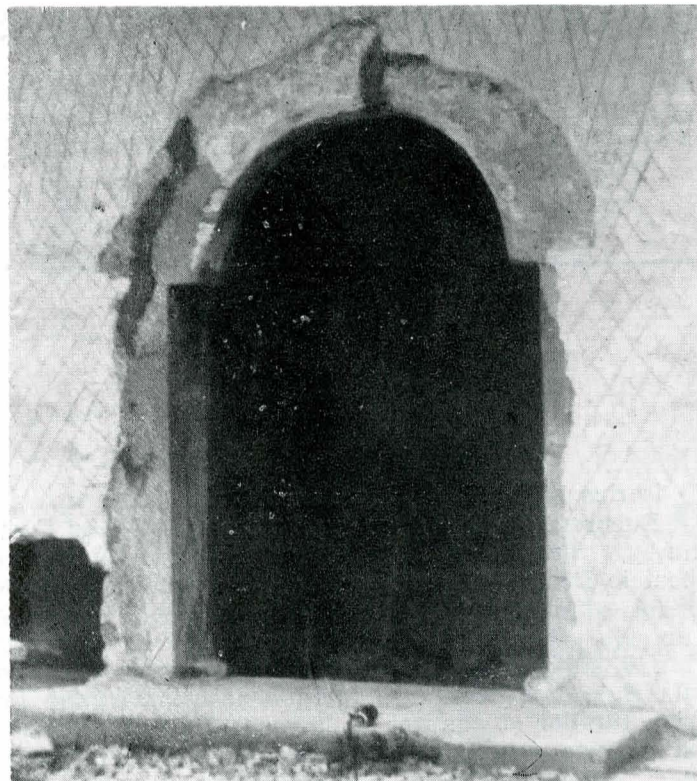

Fig. 8

mai ales în naos, pe pereții orientați la nord, sud și vest;

- voaluri albe ce pun în evidență săruri de carbonat de calciu rămase pe suprafețele vâruite;

- exfolieri sau aspect pulverulent pe suprafețe mari (fig. 7);

- lacune superficiale datorate, în parte, exfolierilor.

Propuneri privind lucrările viitoare de conservare-restaurare

Pentru conservarea arhitecturii sînt necesare următoarele măsuri: reducerea suprafeței absorbante a zidului; izolarea exterioară a zidului, printr-un zid de protecție sau drenaj, eficiente fiind și lucrările de subzidire care se execută în momentul de față, cu precizarea făcută anterior; *transmutarea rămîne singura soluție viabilă de însănătoșire a monumentului și de permanentizare în timp, a intervențiilor de conservare-restaurare efectuate sau a celor viitoare care se impun.*

Pentru conservarea straturilor de picturi murale se va ține seama de noile suprafețe cu degradări specifice apărute în straturile de pictură conservate anterior, unde se impun noi intervenții de consolidare și curățire. Este necesar, de asemenea, a se înlătura mortarele de ciment apărute în interiorul lăcașului de cult, după executarea lucrărilor de conservare-restaurare. Socotim potrivit ca reintegrarea lacunelor să se realizeze prin aplicarea unei culori deschise (alb) care să detașeze, atît cromatic, cît și prin adîncime, straturile de frescă învecinate.

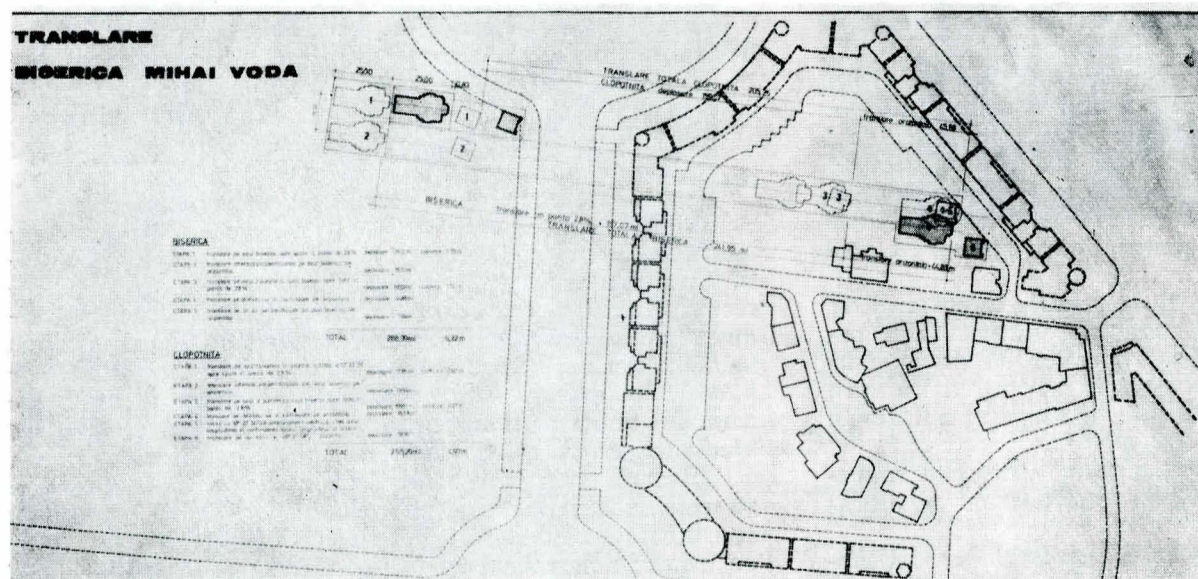
Ancadramentul de piatră al ușii de acces în biserică, situată pe latura de nord, atît cît se mai păstrează (arhivolta) este prins în zidărie și completat cu mortar de ciment. Același material, mortarul de ciment, a fost utilizat în locul montanților din piatră dispăruți la o dată pe care nu o cunoaștem. În situația dată se impune înlăturarea cimentului care fixează prinderea arhivoltei în zidărie, montarea ei firească, precum și înlăturarea plombelor din ciment care o completează, ca de altfel și realizarea montanților din același material, piatră, și punerea lor în lucrare (fig. 8).

În acest sens se va întocmi un proiect-deviz privind lucrările de conservare-restaurare a picturilor murale în tehnica *al fresco* necesare a fi realizate la biserica mănăstirii Rîmeț, urmînd a fi supus avizării C.C.E.S. și Departamentului Cultelor.

Biserica Mihai Vodă este una din cele mai vechi din București, fiind a doua după biserica din zona Curții Domnești. Situată pe malul drept al râului Dîmbovița, la poalele Dealului Spirii, așadar într-o zonă a Capitalei marcată adînc de istorie, monumentul (fig. 1) se leagă de numele voievodului Mihai Viteazul (1595—1601), erou al luptei antiotomane, glorificat de popoarele din Peninsula Balcanică pentru campaniile sale victorioase împotriva turcilor și admirat în întreaga Europă, îndeosebi după victoria din 1595 de la Călugăreni, lângă Dunăre, cînd a zdrobit armatele turcești ale vestitului Sinan Pașa.

Dar „principele cel mai vrednic de laudă” din Europa timpului său s-a dovedit a fi și la înălțimea marilor săi înaintași ctitori de cultură românească, înzes-

Avariată de cutremure și incendii de-a lungul timpului, ctitoria a reclamat intervenții succesive, cele mai importante fiind cele de la începutul secolului al XIX-lea. Înfățișarea actuală este rezultatul restaurării efectuate de arhitectul Emil Costescu între anii 1928—1935, sub egida Comisiunii Monumentelor Istorice. Cu acest prilej s-a refăcut turla cea mare, s-au adăugat alte două turla mici, conform descrierilor documentare, s-a restaurat pictura, s-a desființat pridvorul adăugat ulterior construcției inițiale și s-a restaurat decorația exterioară de cărămidă aparentă. Coroborînd izvoarele documentare cu rezultatul cercetărilor arheologice efectuate în incintă, restauratorii au redat monumentului înfățișarea originală: dispoziția pe plan treflat, cu trei

1. Planul de situație cu poziția inițială și după translație a bisericii Mănăstirii Mihai Vodă

trînd, refăcînd sau zidind așezăminte bisericesti și civile, între care o însemnată apartă o are mănăstirea ce îi poartă numele.

Construită înainte de urcarea lui Mihai Viteazul pe tronul Țării Românești, pe vremea cînd era mare ban al Craiovei, biserica ansamblului mănăstiresc a fost sfințită în toamna anului 1591. Ridicăta în cărămidă aparentă, prezintă un plan triconc cu turlă pe naos și două pe proscomidie și diaconicon; decorul fațadelor cuprinzînd două registre de arcade oarbe, subliniate de briul care le separă, întregeste imaginea unei construcții de cult, care reprezintă o desăvîrșire în proporții, cu o închegare judicioasă a compoziției arhitecturale și, totodată, sobră, fără severitate (fig. 3, 4).

Aceste trăsături explică faptul de ce biserica Mihai Vodă este socotită, de cei mai mulți dintre cercetători, ca una dintre cele mai desăvîrșite realizări ale arhitecturii medievale muntenesti și cea mai reprezentativă operă din întreaga serie a monumentelor de cult zidite în cărămidă în secolul al XVI-lea.

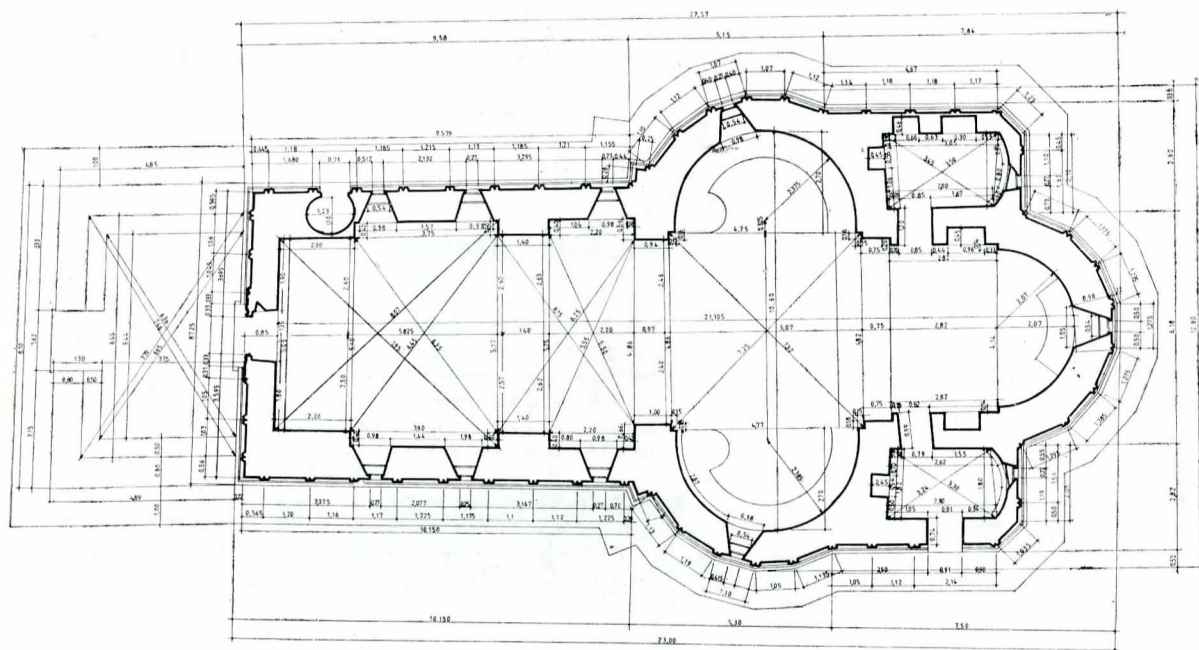
turle, una mare pe naos și alte două mai mici pe spațiile ce flanchează altarul (fig. 4).

Meritul principal al restaurării amintite este acela de a fi reconstituit frumoasa decorație exterioară a monumentului. Decorul este rezultatul unei noi tehnici provenind din îmbinarea stilului decorativ de la mănăstirile Dealu și Curtea de Argeș și folosirea unei forme speciale de cărămidă — rotunjită. Este vorba de interpretarea în alt material — cărămidă arsă — a unor decorații la origine de piatră, prin care se realizează panourile și arcaturile decorative ce vor fi preluate și dezvoltate în secolele următoare.

După pisană din anul 1711, ușa de la intrare și cadrul de piatră cu motive florale datează din acest an.

La interior, pictura în frescă este opera lui Costin Petrescu iar catapeteasma a fost lucrată în lemn de nuc.

Clopotnița, situată, ca o excepție, la răsărit de biserică, datează din secolul al XVI-lea.

2. Secțiune orizontală

La cutremurul din 1977 biserica și clopotnița au suferit avarii importante care, pînă la lucrările de translație, nu fuseseră remediate.

Pentru a întregi descrierea monumentului, menționăm următoarele date privind dimensiunile planului edificiului: 23,34 m lungime, 13 m lățime și 27 m înălțime, avînd grosimea zidurilor exterioare între 0,8—1 m; greutatea bisericii se evaluează la 3100 tone și a clopotniței, la 800 tone.

Soluția de consolidare. Ca urmare a seismului din 4 martie 1977, turla centrală a fost puternic avariata, zidăria fiind ruptă în două planuri orizontale la baza și partea superioară a ferestrelor, sau prezentînd fisuri în zona absidelor laterale și a altarului. Cauza avarierii turlei centrale a constituit-o existența unei calote sferice din beton armat ce acoperă turla și care, așezată direct pe zidărie, la seism a produs torsionarea turnului. Pentru remediere a fost alcătuită o nouă structură din opt stâlpișori realizați în zidărie la îmbinarea laturilor octogonului, pe înălțimea turlei fiind fixată la bază într-un inel exterior, iar la partea superioară prinzînd calota sferică.

Pentru fisurile produse în zidărie a fost aplicată soluția de injectare, în timp ce pentru clopotniță a fost adoptată o soluție de consolidare cu profile metalice.

Soluția de translație a bisericii. În baza planului întocmit, biserica a fost translată pe distanța de 289 m în direcția est și coborîtă de la cota 78,35 m la cota 72,45 m, ceea ce reprezintă o diferență de nivel de 6,20 m. Clopotnița, situată la est de biserică, la o distanță de 20,30 m, a fost deplasată pe aceeași cale de rulare cu a bisericii pe distanța de 255,29 m și coborîtă 4,97 m.

Pentru a parcurge această distanță cu importante denivelări de teren, biserica avînd o greutate de 3100 tone a suportat cinci mișcări în spațiu, astfel:

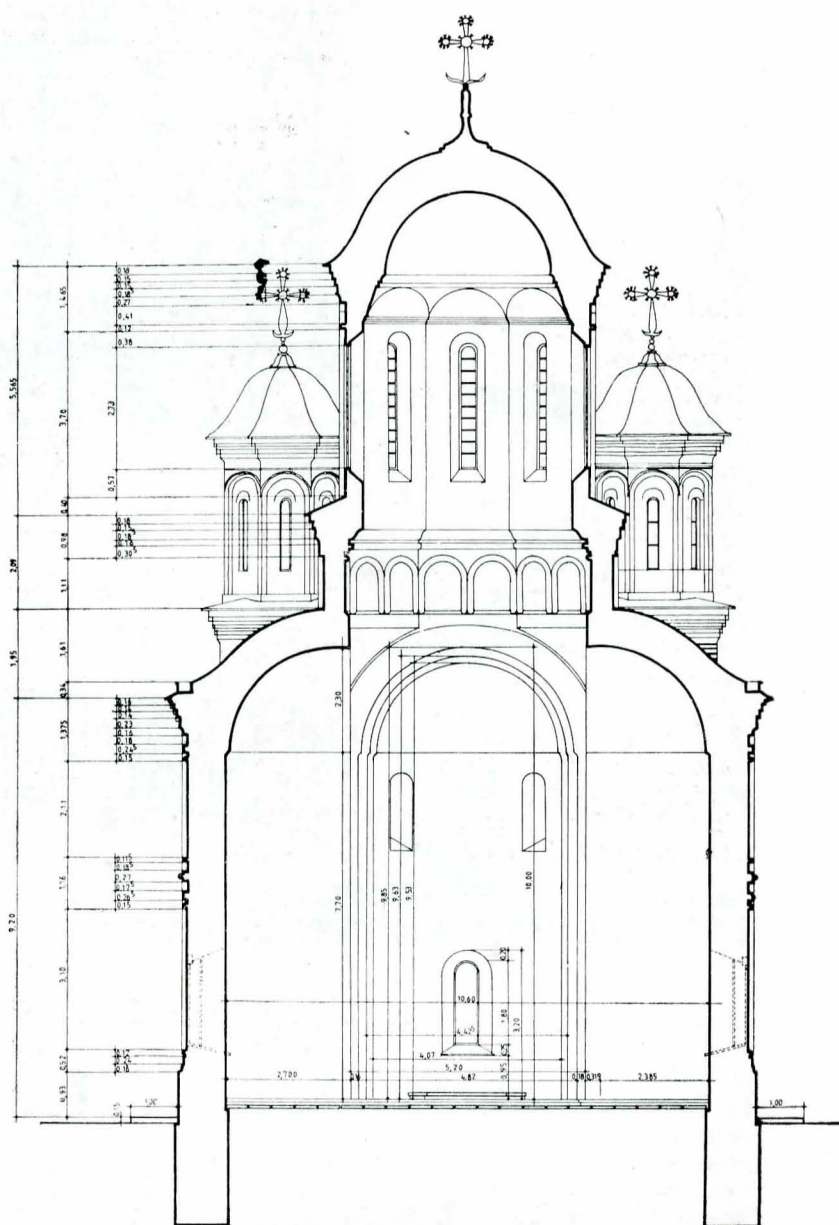
a) translația pe un plan înclinat cu o pantă coborîtoare de 2,8‰ pe o distanță de 25 m în direcția vest, pe axul bisericii, obținîndu-se o coborîre de 0,70 m;

b) o deplasare pe plan orizontal pe o distanță de 15 m, în direcția sud, perpendicular pe axul bisericii;

c) o mișcare de deplasare pe un plan înclinat, cu o pantă de 2,8‰, paralel cu prima mișcare, pe o distanță de 197 m, în direcția est, obținîndu-se o coborîre de 5,52 m;

b) translația bisericii pe același ax, în continuare, pe distanța de 44,88 m, însă în plan orizontal;

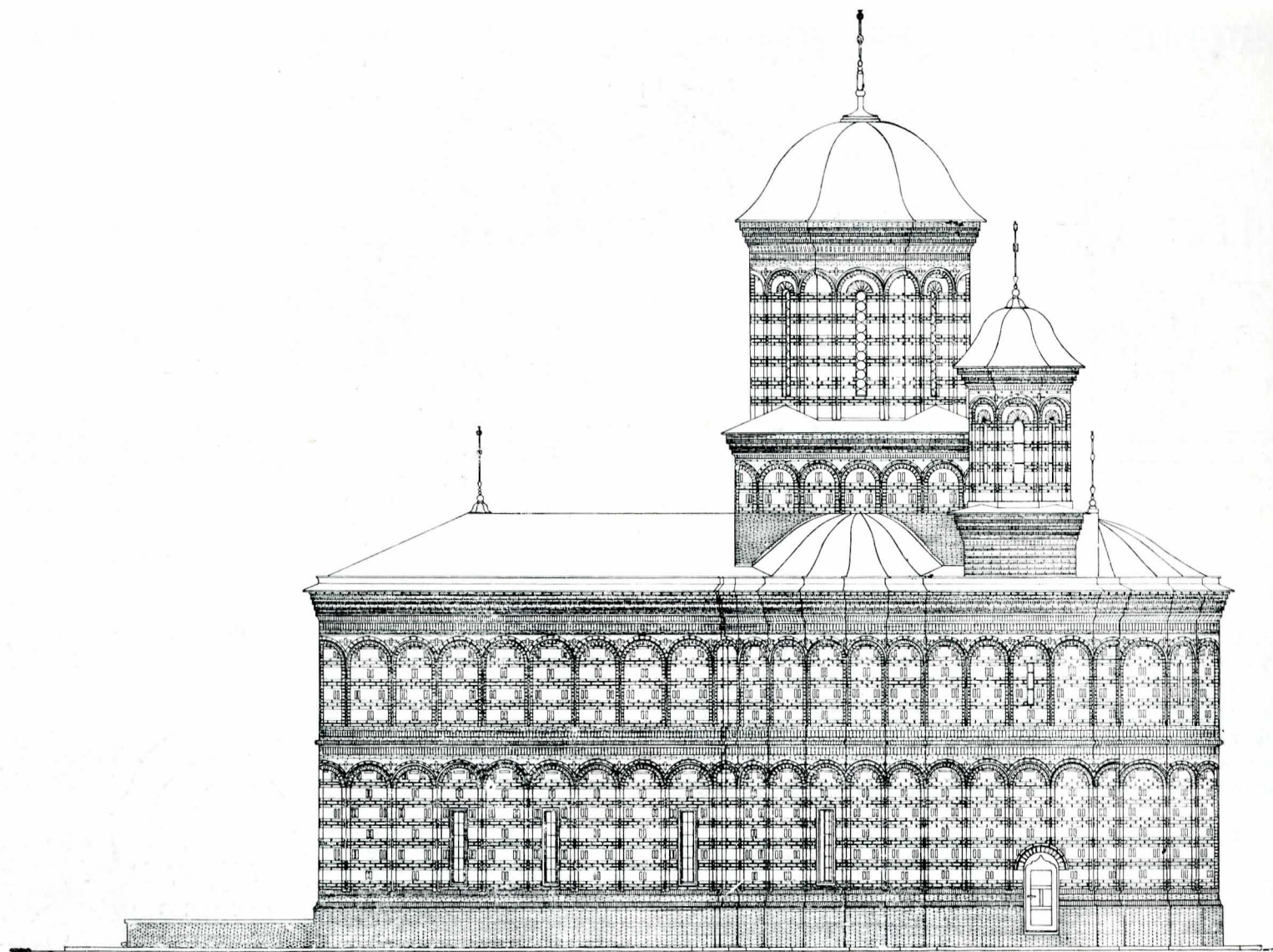
e) ultima mișcare, o deplasare pe un ax perpendicular pe axul bisericii, pe distanța de 7,04 m în plan orizontal.

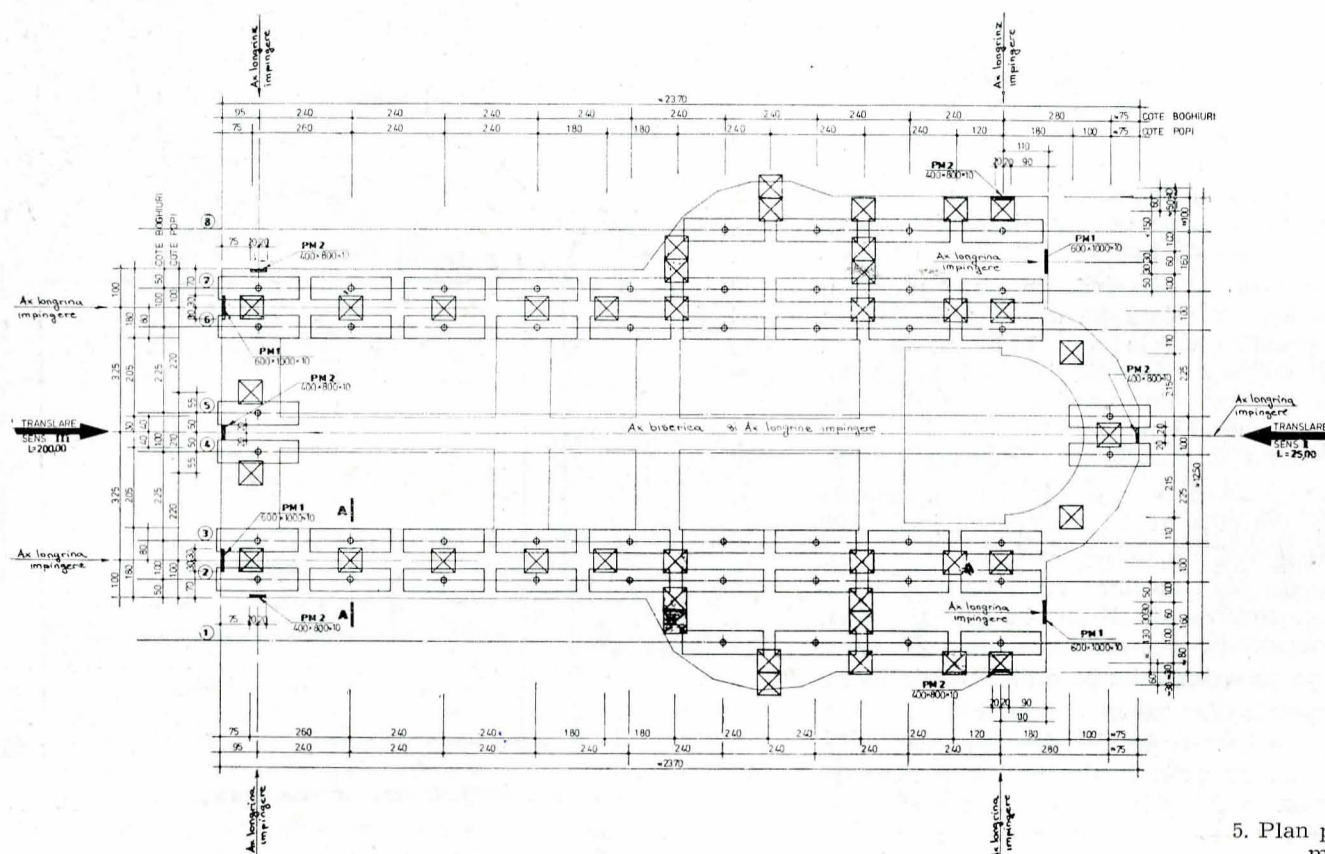
3. Secțiune transversală (naos)

Pentru translația turnului clopotniței succesiunea operațiilor este însă mai complexă, efectuîndu-se șase mișcări în spațiu, astfel:

a) translația sub un unghi de $10^{\circ}22'56''$ pe distanța de 17,85 m, în direcția vest, pe o cale în pantă de 2,8‰,

4. Fațada laterală.

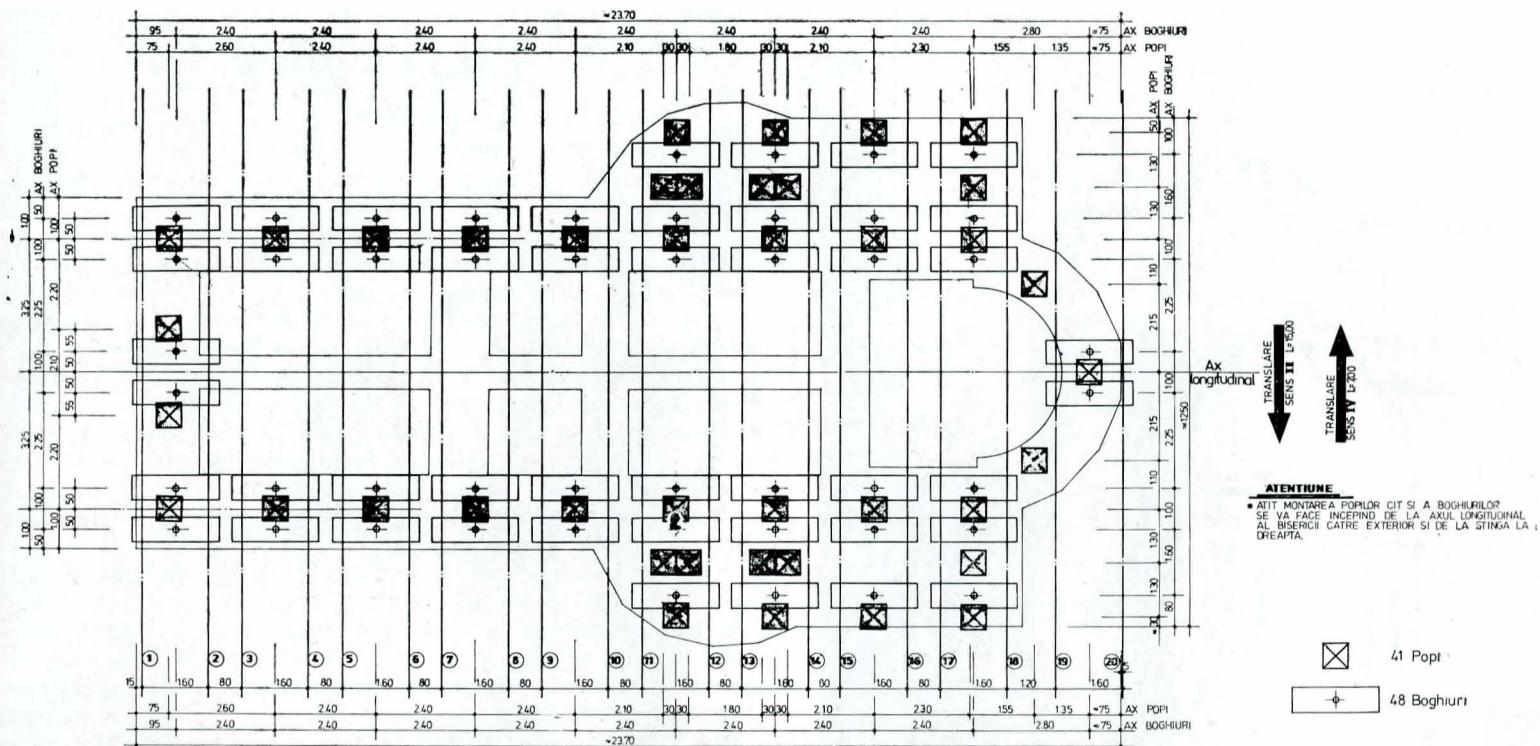
5. Plan poziții boghiuri pentru mișcările I și III.

obținându-se o coborîre de 0,50 m (distanța dintre biserică și clopotniță fiind de 20,30 m);

b) o nouă mișcare în plan orizontal, perpendicular pe axul bisericii pe distanța de 13,59 m, pentru a a-

junge pe aceeași cale de rulare cu aceea folosită pentru coborîrea bisericii;

c) deplasarea în pantă de 2,80‰, mergînd în „tandem” cu biserica pe distanța de 159,57 m și obținându-se o coborîre de 4,47 m;

7. Imagine din timpul lucrărilor pregătitoare.

d) o mișcare de deplasare în plan orizontal pe distanța de 45,68 m;

e) o mișcare de rotire cu unghiul de $10^{\circ}22'56''$, întrucât clopotnița nu a avut inițial laturile paralele cu axul bisericii;

f) o mișcare de translație pe distanța de 18,60 m, pe un ax oblic sub unghiul de $46^{\circ}31'58''$ față de laturile clopotniței, pentru a ajunge pe amplasamentul final.

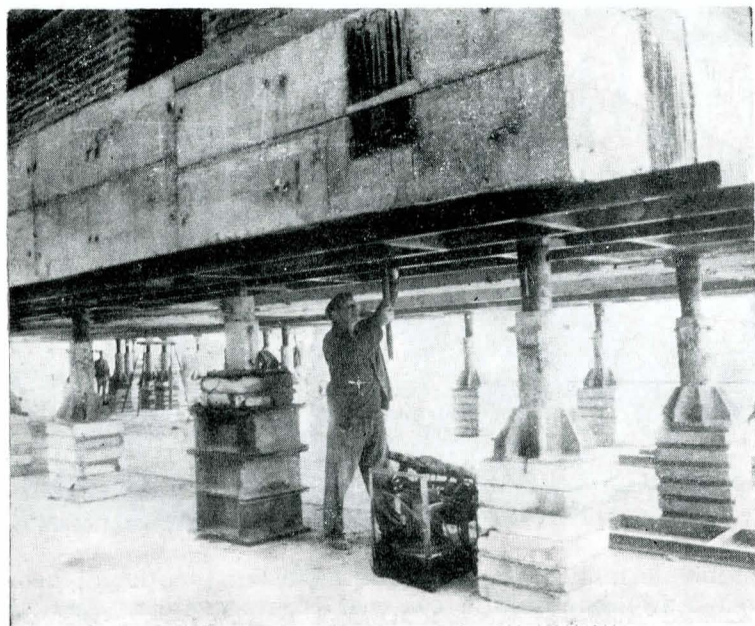
Lucrarea a prezentat un grad deosebit de complexitate prin multitudinea mișcărilor ce le-a avut de efectuat fiecare construcție — cinci mișcări biserica și șase clopotnița; denivelările de teren, de 6,20 m între amplasamentul existent și cel nou propus, precum și parcurgerea unei distanțe de 289 m pe un teren accidentat, în care se găsesc numeroase subsoluri și fundații de la clădirile ce au fost demolate, conducte de apă, gaze, canalizare etc. dezafectate, au impus o analiză de-

osebit de minuțioasă a tuturor factorilor menționați pentru a fi găsită soluția cea mai corespunzătoare care să asigure deplasarea în condiții de deplină siguranță. Astfel, pentru a fi îndeplinită condiția de nedeformabilitate a suprastructurii bisericii pe tot intervalul de timp al celor cinci mișcări sau a celor șase mișcări pentru clopotniță, a fost necesar să fie realizat un element nou la baza construcțiilor, care să mențină ca pe o „tavă” partea din construcție de la suprafața terenului, ce urmează să fie deplasată.

Tehnologia de realizare a acestui nou element — cadru purtător — a fost brevetată în anul 1982 ca invenție — „Procedeu și instalație de ridicare și deplasare a construcțiilor”, însă pe baza experienței obținute de la celelalte lucrări de translație soluția a fost îmbunătățită la lucrarea de translație a ansamblului mănăstiresc Mihai Vodă. Astfel, având în vedere specificul ce-l reprezintă sistemul constructiv al unei biserici, alcă-

8. Biserica sprijinită pe prese.

9. Imagine din timpul lucrărilor de montaj al utilajului.

tuit din ziduri groase numai pe conturul exterior, prin care se descarcă elementele de acoperiș — arce, bolți, turle — este deosebit de important modul de concepție a elementului orizontal, „tava“, care urmează să susțină întreaga greutate a construcției în timpul translatarei.

Dacă pînă la această lucrare cadrul purtător se realiza ca o rețea de grinzi plane și se calcula, în consecință, folosind un program de calcul automat „RETGRI“, soluția a fost îmbunătățită prin executarea concomitentă și a unei plăci de 20 cm grosime care a creat o șabla orizontală. Placa de beton armat introdusă a îmbunătățit foarte mult modul de comportare a rețelei de grinzi care, prin

intermediul plăcii, nu se mai deformează, independent de acțiunea forțelor exterioare în timpul rezemării rigide, pe popi, sau elastice, pe boghiuri, în decursul translatarei.

Pentru a fi tăiată legătura bisericii cu fundația existentă sub cadrul purtător s-au executat, după o tehnologie specială, fundațiile izolate pentru cei 41 de popi de sprijin reglabili.

S-au întâmpinat unele dificultăți la realizarea fundațiilor care, deși aveau numai 30 cm grosime, se executau însă la 2,4 m adîncime sub cadrul purtător, într-un teren nisipos — fin — prăfos, care se prăbușea sub greutatea proprie. Dimensiunile fundațiilor au fost stabilite în funcție de sarcina ce revine fiecărui pop de sprijin, rezultată din ipotezele de avarii și natura terenului de fundație, luîndu-se în calcul o presiune de 1,5 daN/cm² (fig. 7).

Programarea realizării fundațiilor a fost făcută după o regulă de șah, astfel încît construcția să aibă întotdeauna o suprafață suficientă de rezemare pentru transmiterea greutății proprii la teren.

După ce au fost executate fundațiile izolate în ordinea stabilită și au fost montați popii de sprijin în fiecare punct, s-a trecut la desfacerea zidăriei de fundație dintre aceștia. La această fază de lucru s-a ajuns după o perioadă de două luni de zile și a reprezentat cel mai impresionant moment al lucrării, deoarece întreaga greutate a bisericii de 3 100 tone era suspendată la o înălțime de 1,90 m pe 41 de popi de sprijin, în timp ce sub biserică se desfășurau cu febrilitate lucrările de montare a utilajului pentru translație (fig. 8, 9).

Prin completarea spațiilor dintre fundațiile izolate s-a obținut o suprafață plană, constituind calea de rulare sub biserică.

În afara bisericii, pe distanța de 289 m, calea de rulare a fost realizată pe o lungime de 222 m cu o pantă de 2,8‰ și 67 m în plan orizontal, din beton simplu B.150 turnat în grosime de 30 cm, terenul fiind în prealabil compactat cu un cilindru compresor de 10 tf, iar în zonele unde

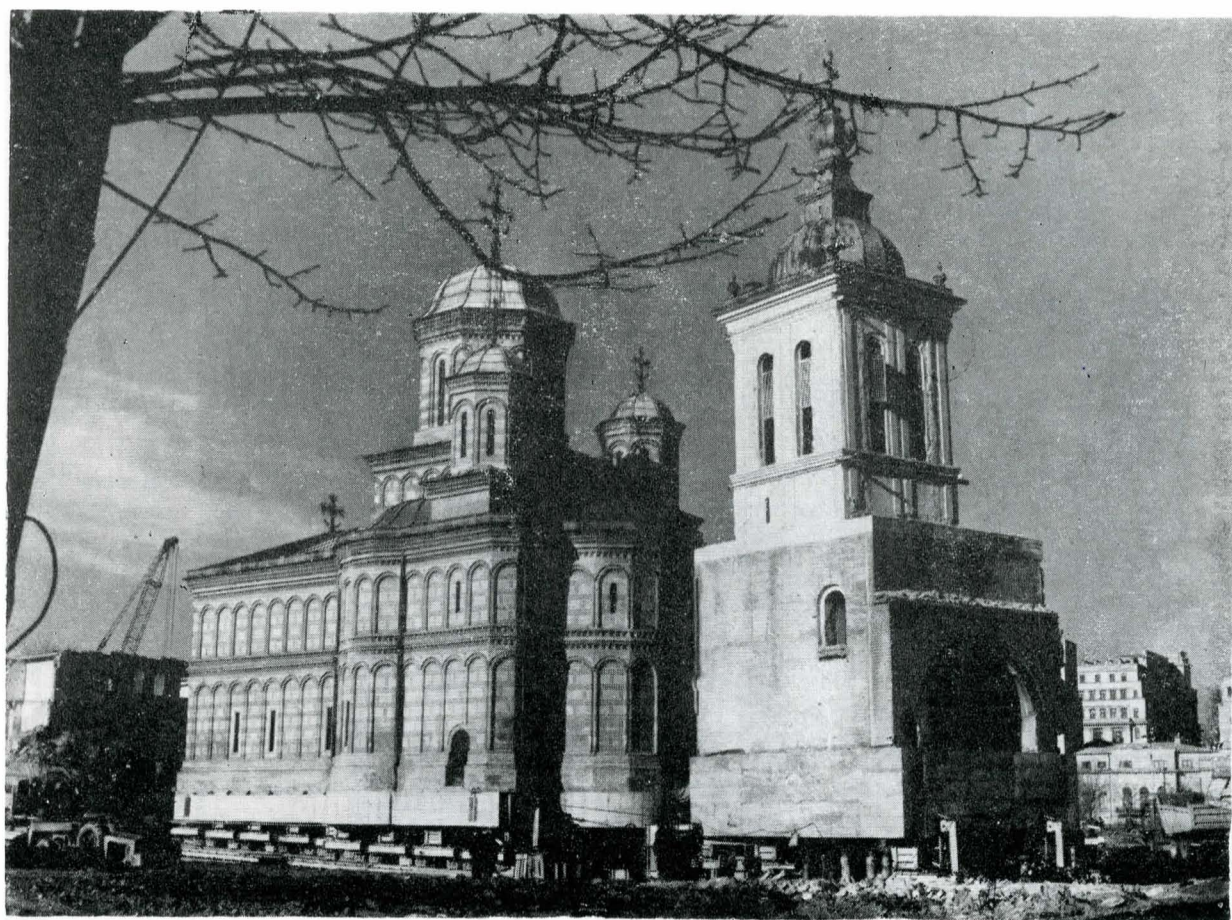

10. Biserica pregătită pentru a se efectua mișcarea I de coborîre în pantă de 2,8‰.

s-au întîlnit subsoluri de clădiri sau pivnițe s-au făcut umpluturi cu beton B.25.

Aceeași cale de rulare a fost folosită și la translația clopotniței, care a mers în „tandem“ cu biserica, în față, la o distanță de 4 m.

După ce întregul ansamblu al celor opt căi de rulare a fost montat la poziție definitivă pentru mișcarea I, s-a trecut la montajul celor 48 de boghiuri. Transferul de sarcini de la popii de sprijin la boghiuri s-a făcut prin încărcarea acestora cu o forță stabilită din ipotezele de calcul, pentru aceasta utilizîndu-se o presă echipată cu o pompă electrică și aparatură necesară de măsurare a forței — manometru de presiune. La terminarea operației

11. Biserica și clopotnița în timpul mișcării a III-a de coborîre în pantă pe distanța de 197 m.

de încărcare a boghiurilor, au fost demontați popii de sprijin și, după o verificare atentă a întregului ansamblu, biserica era gata de călătorie (fig. 10).

Originală a fost soluția adoptată pentru translația în pantă, deoarece atât biserica cât și clopotnița pe distanța de 222 m, respectiv 177,85 m, se deplasau singure pe planul înclinat sub acțiunea greutăților proprii. Pentru a menține o mișcare fără accelerații și a împiedica o deplasare necontrolată a fost proiectat un dublu sistem de frinare — patru dispozitive hidraulice montate în față și două trolii electrice cu reductoare de viteză montate în spate care, printr-o mișcare sincronizată, asigurau o deplasare constantă și în deplină siguranță. Pentru eventualele căderi de tensiune în timpul deplasării în pantă a bisericii și clopotniței, șantierul a asigurat două generatoare electrice care se puteau cupla imediat cu instalația de la pompele și trolile electrice.

În ziua de 7 octombrie 1985, ora 11⁰⁰, în prezența unui numeros public, a fost pornită întreaga instalație; cilindrii hidraulici din fața bisericii se strîngeau, iar cablurile trolilor electrice se desfășurau, astfel încît biserica a fost pusă în mișcare. Forța de reținere înregistrată la dinamometre, în momentul pornirii, a fost la un trolu de 3 tf., iar la celălalt de 2,9 tf., după care s-a oprit la 2,1 tf., cu mici variații.

Distanța de 25 m cu o pantă de 2,8‰ a fost efectuată în 12 ore 47 minute, obținîndu-se o viteză medie de 1,96 m/h (fig. 10).

A urmat apoi, la 23 octombrie 1985, mișcarea a II-a prin care se schimba direcția de deplasare, aceasta fiind o mișcare perpendiculară pe axa bisericii, pe distanța de 15 m în plan orizontal.

Durata deplasării a fost de trei ore, viteza înregistrată de 5 m/oră, iar mișcarea executată prin împingere cu patru cilindri hidraulici: doi cilindri activi, doi pasivi.

În același timp se desfășurau lucrările pregătitoare și pentru translația clopotniței, care avea de efectuat două mișcări pentru a ajunge pe aceeași cale de rulare cu cea a bisericii.

În ziua de 13 noiembrie 1985, în timp ce clopotnița efectua prima mișcare pe un traseu în pantă de 2,8‰, pe distanța de 17,85 m, biserica se deplasa tot pe o cale

în pantă de 2,8‰, pe distanța de 17 m. A urmat apoi o mișcare a clopotniței, în ziua de 16 noiembrie, pe distanța de 13,59 m în plan orizontal, pentru a ajunge pe aceeași cale de rulare cu a bisericii, dar în fața acesteia.

În ziua de 25 noiembrie 1985 au fost terminate toate lucrările și cele două obiective și-au început deplasarea în tandem pe un traseu în pantă de 2,8‰, pe distanța de 197 m. A fost un spectacol de o rară frumusețe cînd cele două construcții călătoreau singure pe stradă, la vale (fig. 11).

A urmat apoi operația de rotire a clopotniței cu unghiul de 10° 22' în ziua de 15 februarie 1986 pentru care a fost executată o cale curbă alcătuită din șină tip CF 49. Centrul de rotire a fost stabilit în raport cu un punct rezultat din intersecția diagonalelor cadrului purtător, iar momentul de rotire a fost produs de o forță dată de un cilindru hidraulic montat într-unul din colțurile cadrului purtător al clopotniței.

Pentru a fi posibil și ușor de executat acest complex de mișcări, a fost concepută pentru turnul clopotniței o soluție ingenioasă pentru „tava” care trebuia să preia greutatea de 800 tone a turnului. Astfel, a fost realizată, la baza turnului, o placă din beton armat, groasă de 35 cm, din care apoi s-au ridicat, pe înălțimea de 1,50 m, pe conturul exterior, încorsetîndu-l și prinzîndu-l ca într-un coș, niște diafragme de 10 cm, împiedicînd astfel posibilitatea de deplasare a celor două ziduri laterale ce delimitează porticul. Această soluție a permis un mare grad de libertate în poziționarea celor 12 popi de sprijin, precum și a celor 12 boghiuri care, pentru efectuarea tuturor mișcărilor, și-au găsit poziția cea mai corespunzătoare situației de mișcare în linie dreaptă, oblică sau de rotire.

Trebuie menționat faptul că pe tot parcursul acestor mișcări atât biserica cât și turnul clopotniță s-au comportat deosebit de bine, neapărînd nici un fel de fisură în elementele de structură.

Odată ajunse pe amplasamentul final, biserica și clopotnița au fost fixate pe noua fundație, prin betonarea spațiului dintre cadrul purtător și radiar, astfel încît să poată dăinui multe secole în continuare.

12. Biserica și clopotnița pe amplasamentul final.

Proiectul privind translația monumentului Mihai Vodă a fost elaborat în cadrul Institutului de proiectare „Proiect București” de autorul articolului împreună cu arh. Fotină Ruxandra, ing. Popescu Sanda, ing. Filimon Inocențiu, pr. Radu Viorel, pr. Dorojan Mihaela, pr. Nica Nicolae.

Lucrările au fost executate de Întreprinderea Antre-

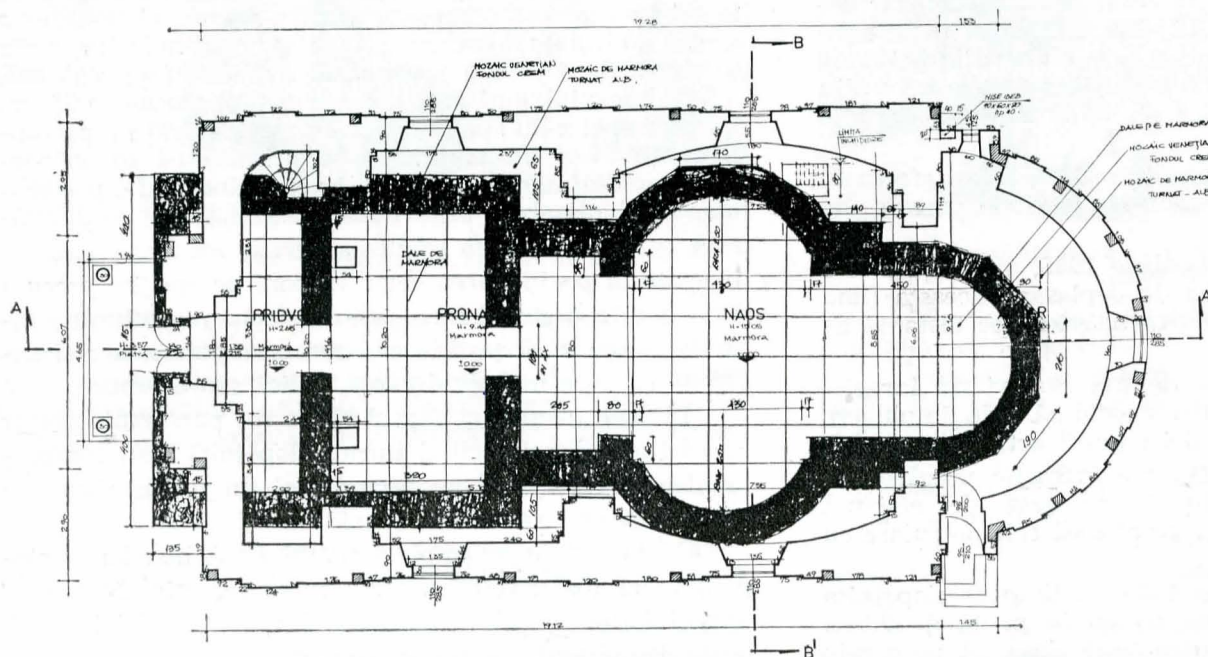
priză Construcții Edilitare Drumuri București, conducerea tehnică fiind asigurată de inginerii Apreotesei Aurel, Mi-
jea Popa George, Vasilescu Virgil.

Concluzia care se poate desprinde, după executarea acestei deosebit de complexe lucrări, este aceea că avem astăzi posibilitatea să soluționăm orice problemă de translație a unei construcții, în deplină siguranță.

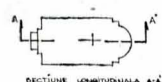
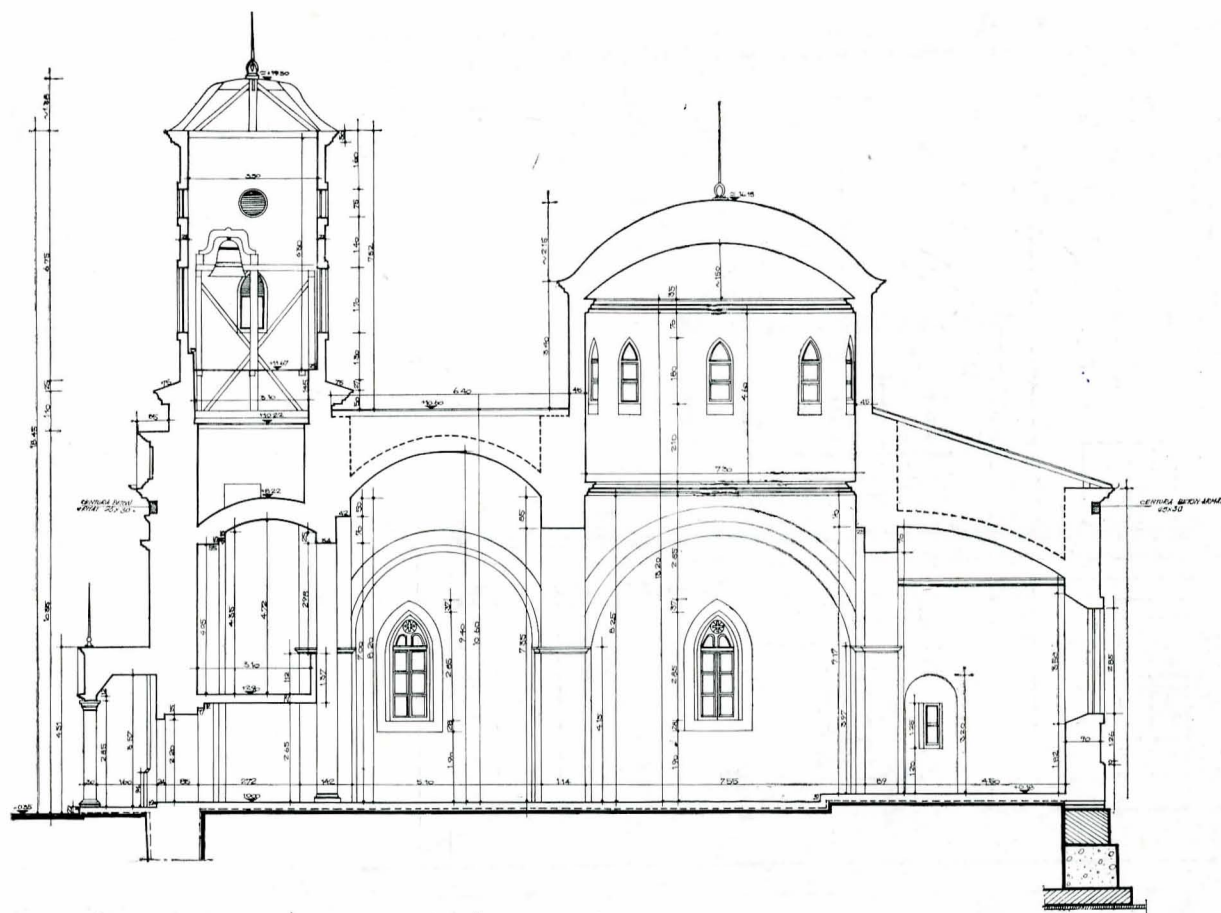
*
* *
*

Amplasată între b-dul G. Coșbuc și str. Sf. Apostoli, **Biserica Sf. Ilie Rahova** a fost construită între anii 1828—1838 pe vechiul amplasament al unei alte biserici clădite în anul 1783 și dărâmată la cutremurul din anul 1802.

Zidurile din fundațiile vechii biserici au fost găsite în interiorul bisericii actuale, cu ocazia lucrărilor de săpături efectuate pentru translație (planșa 1).

Planșa 1. Secțiune orizontală prin biserică. Marcajul din interior reprezintă zidurile vechii biserici din secolul al XVII-lea.

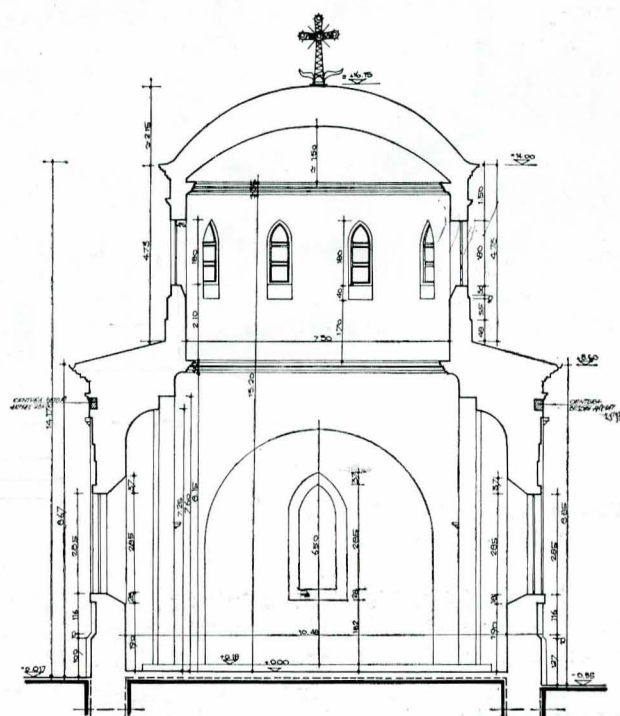
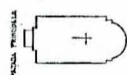

SECȚIUNE LONGITUDINALĂ A-A'

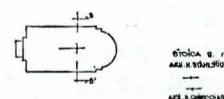
Planșa a 2-a. Secțiune longitudinală.

FATAȚA PRINCIPALĂ

SECȚIUNE TRANSVERSALĂ B-B

Planșa a 3-a. Fațada principală și secțiune transversală.

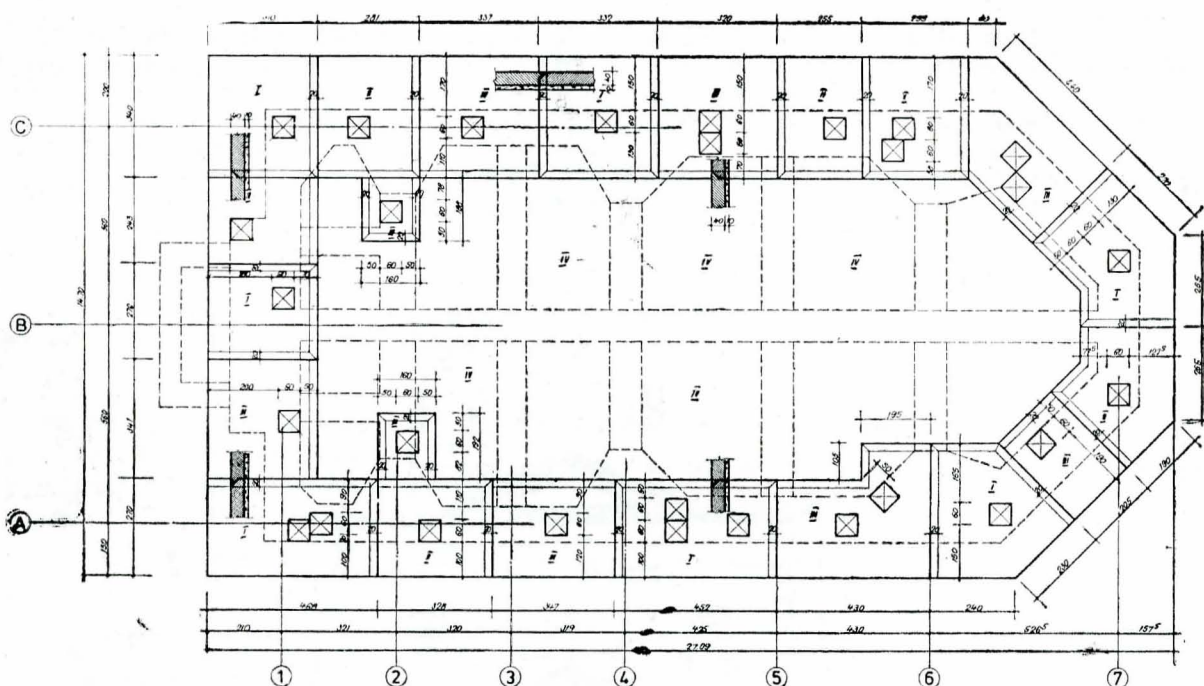
Dimensiunile în plan ale bisericii sînt de 12 m lățime și 27,40 m lungime, avînd două turle a căror înălțime este de 16,50 m și, respectiv, 19,50 m. Turla din zona altarului este o semicalotă, formă mai puțin obișnuită în construcția bisericilor ortodoxe. Zidurile exterioare au

grosimi de 0,90—1 m, iar fundațiile de 1,20 m, tot din zidărie cu adîncimi între 2,10 m și 2,40 m (planșele: 2, 3, 4).

În anul 1874, pictorul Gheorghe Tattarescu realizează pictura interioară în stil academic, care se păstrează și astăzi în stare bună.

Planșa a 4-a. Fațada laterală.

Planșa a 5-a. Planul de cofraj pentru fundații popi.

În interiorul bisericii, la intrare, sînt două cripte laterale pe care stau înscrise numele ctitorului și al soției sale: vornicul Fotache Stirbeiu și Ralița Ghica.

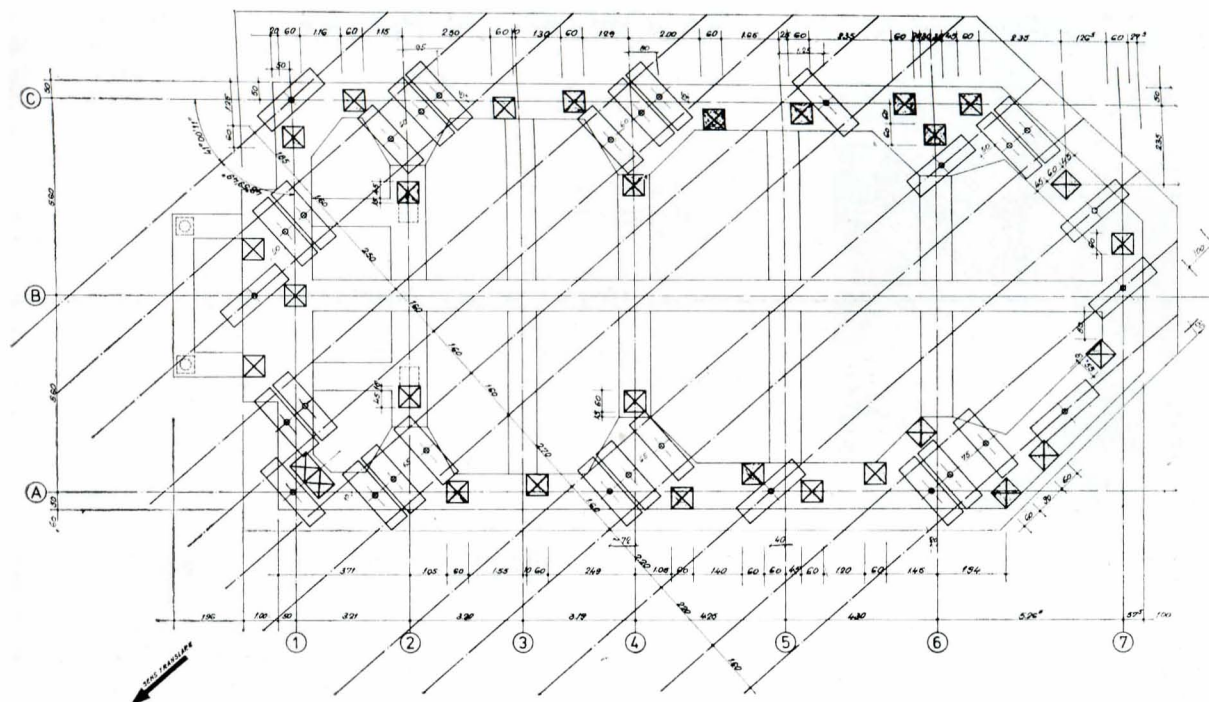
La cutremurul din anul 1977, biserica a suferit unele avarii, existînd fisuri și crăpături în zidurile exterioare și al arcelor bolților și care au fost remediate pînă la efectuarea lucrărilor de translație.

Noul amplasament a fost fixat la o distanță de 49 m; pentru a se păstra aceeași orientare, deplasarea s-a efectuat sub un unghi de $23^{\circ}00'$ față de axele principale, fără o rotire a bisericii, fiind astfel prima lucrare de translație de acest gen (vezi foto).

Descrierea lucrărilor de translație. În vederea executării lucrărilor de translație au fost aplicate principiile din brevetul de invenție nr. 80218/1982, „Procedeu și instalație de ridicarea și deplasarea construcțiilor“, astfel:

a. După ce a fost eliberat interiorul bisericii de obiectele de cult, s-a putut efectua o cercetare atentă a stării de avarii produse de cutremurul din martie 1977. Remedierea avariilor s-a făcut prin injectarea fisurilor din zidărie cu mortar de ciment și aracet, introdus cu pompa de injectare. Cum în biserică s-au constatat și zone în care zidăria a fost ruptă, existînd crăpături de 2—3 cm, a fost aplicată o soluție de consolidare pe exterior prin realizarea de stîlpișori de 25×35 cm, legați la partea superioară printr-o centură de 35×35 cm sub cornișă, prinși la partea inferioară în cadrul purtător. Întreaga soluție de consolidare a fost prevăzută prin tăierea zidăriei cu freza pentru a nu fi modificată arhitectura exterioară a bisericii.

b. Avînd în vedere adîncimea mare a fundațiilor, precum și lipsa de apă subterană, a fost adoptată soluția pentru realizarea cadrului purtător sub nivelul terenului, la

Planșa a 6-a. Planul cu calea de rulare și poziția boghiurilor.

Monumentul în timpul operației de deplasare; Deplasarea s-a efectuat pe distanță de 49 m cu două troluri electrice.

o cotă care să permită apoi montarea pardoselii din marmură și a mormintelor din interiorul bisericii.

Cadrul purtător a fost conceput ca o rețea de grinzi capabilă să preia atât încărcările provenite din greutatea bisericii de 2100 t, cât și din acțiunea forțelor orizontale provenite din mișcarea de deplasare.

O problemă deosebită a constituit-o preluarea, pe cadrul purtător, a stâlpilor din marmură pe care reazemă balconul din pronaos și a celor din pridvor. Soluția adoptată s-a dovedit deosebit de bună, neexistând nici un fel de deformare în zona balconului.

c. După executarea cadrului purtător au fost realizate etapizat fundațiile pentru montarea popilor reglabili, ceea ce a permis desprinderea de fundație a bisericii pe întregul contur (planșa a 5-a).

d. Pentru calea de rulare pe traseul de deplasare a fost adoptată o soluție combinată — din elemente prefabricate de inventar și zone monolit — urmînd ca pe zona din prefabricate să se execute fundațiile unor blocuri noi (planșa a 6-a).

e. Calea de rulare a fost alcătuită din 12 căi, formate din elemente re folosibile — longrine — fixate prin buleane prinse în rășină epoxidică. Calea de rulare a fost

montată sub biserică la unghiul de $23^{\circ}00'$, așa cum am arătat, pentru a fi evitată o operație de rotire.

Pentru transport s-a utilizat un ansamblu de mecanisme alcătuit din 30 boghiuri, montate în pozițiile indicate în proiect, grupat (2—3 buc.) sau izolat, în funcție de sarcina gravitațională ce revine din fiecare zonă.

f. Deplasarea bisericii a fost executată, în ziua de 19 iulie 1984, cu două troluri electrice cu reductoare de viteză; operația a durat 18 ore, viteza de deplasare fiind de 2,56 m.

g. După ce biserica a ajuns pe amplasamentul final au fost executate lucrările de fixare pe noul amplasament.

h. Durata lucrărilor pregătitoare de deplasare a fost de două luni de zile, în medie folosindu-se 25—30 de muncitori, lucrările fiind executate de lotul specializat al I.A.C.E.D. București, șef lot ing. Mijea Popa George.

Realizarea unei astfel de lucrări complexe, într-un timp extrem de scurt, scoate în evidență principiile ce stau la baza brevetului de invenție și siguranța deplină care se obține în realizarea lucrării de translație, procedeu modern de menținere a monumentelor istorice, de arhitectură sau memoriale.

Continuăm articolul nostru apărut în „Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă” nr. 2/1985 cu relatarea rezultatelor obținute în experimentul pentru curățirea, consolidarea și conservarea basoreliefului Maria de Loretto (fig. 1), aflat, ca și sculptura Sfântului Anton, pe fațada vestică a Bisericii franciscanilor din Cluj-Napoca, str. Săvinești nr. 2. Intervenția s-a desfășurat în două etape în perioada mai 1984—octombrie 1985, întreruptă în timpul anotimpului rece. Basorelieful este opera sculptorului Johann Nach-

Fig. 1. Vedere generală a basoreliefului înainte de intervenție (foto N. Sabău).

tigall¹ și a fost, probabil, realizată în 1744². Basorelieful, încoronînd capela Maria de Loretto, are o compoziție înscrisă perfect în spațiul eliptic, sugerînd o mișcare tumultuoasă concentrică. Poziția contorsionată a corpurilor celor

doi îngeri este subliniată și de drapajul bogat, cu accent dramatic. Într-un cartuș articulat cu vrejuri vegetale, frunze de acant și scoici se află inscripția comemorativă în cronostih „Domus La Uretana / Verbi încornatie virgine nati / venerat ioni / populi proponitur”³.

Investigații preliminare

La inspecția generală a lucrării s-a constatat că piatra se păstrează într-o stare generală bună, superioară stării de sănătate a statuii Sfântul Anton de Padua. Existau, însă, degradări mai vechi sau mai noi, datorate atît factorilor

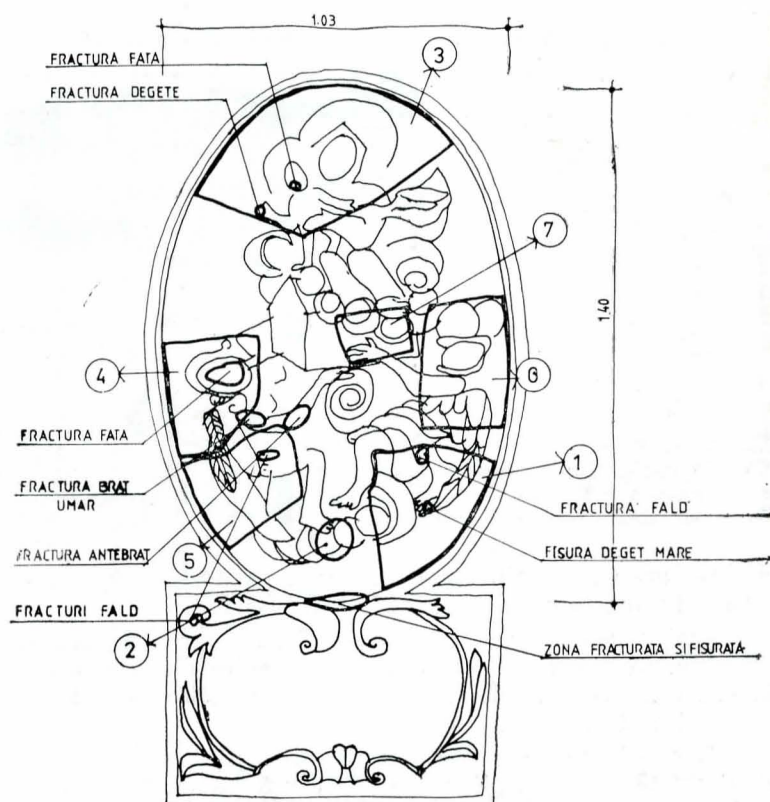

Fig. 2. Schiță cu indicarea fracturilor și a zonelor de intervenție.

externi dar și unor intervenții anterioare:

- fracturi vechi în zonele: mîna dreaptă a Mariei, fața lui Isus, fața, umărul, brațul și antebratul îngerului din stînga, faldurile veșmintelor îngerului din dreapta și stînga, fisura piciorului drept al îngerului din dreapta (fig. 2);
- zone pulverulente rămase în urma desprinderilor unor fragmente (fig. 3);
- exfolieri în zonele adiacente celor pulverulente;
- microfisuri;

¹ M. Țoca, *Clujul baroc*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1983, p. 30; *Istoria Clujului*, 1974, p. 248; N. Sabău, *Sculptura figurativă de piatră din Transilvania în secolul al XVIII-lea* (teză de doctorat în manuscris), 1983; *Istoria artelor plastice în România*, Ed. Meridiane, 1980, vol. I, p. 423.

² M. Țoca, *op. cit.*, p. 30, 114; *Istoria Clujului*, 1974, p. 248

³ N. Sabău, *op. cit.*

— urme de tratamente anterioare cu diverse pelicule de vopsea. La suprafață se observă un strat de vopsea de ulei brună crăpată, aplicată neîngrijit într-un strat gros ce a încărcat detaliile, care abia se mai disting în anumite zone;

— încercări de curățire mecanică, efectuate în 1983 în timpul lucrărilor de consolidare a fațadei vestice, care au afectat atât straturile de culoare cât și suportul de piatră — zgîrieturi (fig. 4).

La o urmărire mai amănunțită se observă o tratare originară policromă a reliefului surprinzându-se în câteva zone un albastru deschis (cerul de o parte și de alta a Mariei), maro, verde, negru și urme de foiță de aur în literele incizate și de foiță de cupru la muchiile acoperișului capelei.

Analize petrografice nu s-au putut face deoarece orice prelevare din stratul suport ar fi afectat valoarea estetică a lucrării.

Analize chimice. S-au prelevat probe de culoare din diferite zone precum și una care conținea toate straturile până la suport (fig. 5). Analiza acesteia din urmă, efectuată la Laboratorul zonal din Sibiu, sectorul investigații chimice (buletin de analiză nr. 140/1984)⁴, a stabilit următoarea stratigrafie (fig. 6):

- a) strat constituit din silicați, carbonați de oxid de fier (depuneri?);
- b) foiță — aliaj de cupru;
- c) strat alb constituit din ipsos;
- d) clei animal;
- e) strat de culoare constituit din alb de plumb;
- f) strat de culoare — albastru de Prusia;
- g) strat constituit din carbonați și ipsos;
- h) piatră suport.

Pentru precizarea unor elemente cromatice prezente pe suprafața basoreliefului s-au efectuat, în plus față de aceste rezultate, alte investigații chimice prin metoda microchimiei analitice calitative, întreprinse la sectorul de investigații chimice al Laboratorului zonal de restaurare și conservare Cluj-Napoca. S-au depistat două tipuri de culori albastră, unul, albastru de Prusia⁵, constituind tratamentul în policromia originară ce apare în general în câmpul reliefului și în părțile laterale ale ramei cartușului, un al doilea sub formă de pete mici în relief, albastru-verzui, reprezentând produși de degradare ai cuprului (malachit și azurit).

S-au observat două straturi de tratament de culoare aurie. Cel mai vechi, păstrat în special în litere⁶ este constituit din foiță de aur. Celălalt, a ieșit la iveală odată cu îndepărtarea mecanică a stratului de vopsea brună. Acesta se întinde pe suprafețe importante ale reliefului, fiind un aliaj pe bază de cupru, un bronz. Tot după curățire, pe unele muchii se identifică foiță de culoare roșie ruginită de cupru⁷. Presupunem că este vorba de o intervenție de conservare anterioară pe porțiuni mici, în zone ce și-au pierdut conturul.

Stratul verzui observat cu ochiul liber sub foiță de bronz auriu reprezintă, de fapt, un fenomen complex de alterare. Astfel, cuprul din foiță metalică în prezența umidității și a bioxidului de carbon dă produși de alterare verzi și albaștri. Cleiul animal, de sub această foiță aurie⁸, îmbătrânit este galben brun, iar albul de plumb⁹ sub acțiunea hidrogenului sulfurat formează sulfura de plumb¹⁰, cenușiu închis. Toate sînt fenomene de alterare ireversibile care se întrepătrund și dau aspectul actual al basoreliefului. Rama cartușului tratată în același mod cu ba-

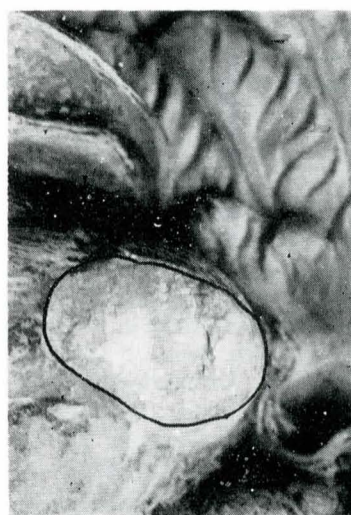

Fig. 3. Zonă pulverulentă, detaliu cu umărul îngerului.

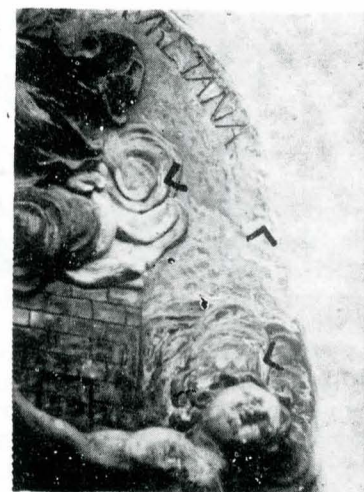

Fig. 4. Urme de intervenție mecanică, zgîrieri ale suprafeței, detaliu.

sorelieful, adică cu bronz auriu, a suferit aceeași modificare cromatică, apărînd gri-verzui. În schimb, oglinda cartușului, nefiind acoperită cu foiță de bronz, apare gălbui cenușie.

Stratul brun nu este o depunere, cum s-a presupus în buletinul de analiză de la Sibiu, ci este o vopsea de protecție pe bază de ulei (fig. 7) avînd ca pigment un pămînt

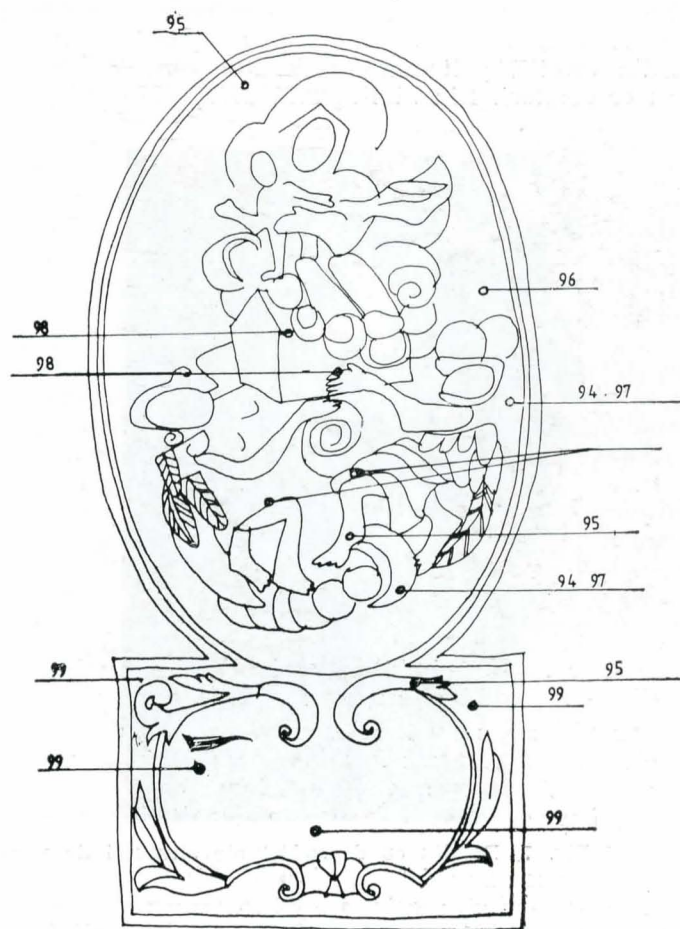

Fig. 5. Schiță cu indicarea zonelor de prelevare a probelor pentru analizele chimice.

brun¹¹. Este vorba de același tip de vopsea ca și la Sfîntul Anton¹². Tratamente ale unor sculpturi ce decorează clădiri din municipiul nostru cu vopsele de ulei s-au mai întîlnit, ele au fost făcute în scopul protejării acestor opere de artă. Pelicula de vopsea de ulei, intervenție relativ recentă, oprește respirația pietrei și produce stresuri asupra

¹¹ Buletin de analiză Laborator zonal Cluj-Napoca nr. 94 și 97/1984

¹² D. Boros și M. Bodea, *Aspecte legate de conservarea unei sculpturi în piatră*, în „Revista muzeelor și monumentelor — Monumente istorice și de artă” nr. 2/1985, p. 58

⁴ Mulțumim încă o dată colegilor noștri de la Laboratorul zonal de restaurare din Sibiu pentru înțelegerea și sprijinul în efectuarea acestui experiment

⁵ Buletin de analiză Laborator zonal Cluj-Napoca nr. 96/1984, 99/1984

⁶ Buletin de analiză Laborator zonal Cluj-Napoca nr. 95/1984

⁷ Buletin de analiză Laborator zonal Cluj-Napoca nr. 98/1984

⁸ Buletin de analiză Laborator zonal Sibiu poz. d.

⁹ Buletin de analiză Laborator zonal Sibiu poz. e.

¹⁰ Hidrogenul sulfurat este prezent în aer datorită gazelor de ardere provenite de la încălzirea orașului și combustia autovehiculelor

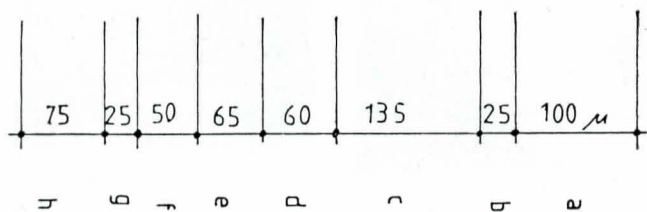
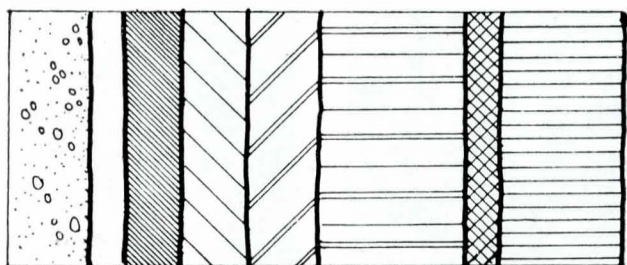

Fig. 6. Stratigrafie, conform buletinul de analiză al Laboratorului zonal din Sibiu nr. 140/1984.

suprafeței reliefului acționând în sensul distrugerii acestuia.

Inscripția de pe basorelieful, incizată, este acoperită cu o foiță de aur⁶. Cea de pe cartuş, incizată și ea, a fost acoperită cu o vopsea neagră pe bază de cărbune⁵.

Nu s-a găsit nici o urmă de atac biologic.

Pe baza acestor investigații preliminare, se pot trage o serie de concluzii interesante. În primul rând, o concluzie de ordin estetic, policromia reliefului fiind o surpriză pentru cercetători. Din bibliografia de specialitate și do-

Fig. 7. Detaliu cu degradări ale stratului de vopsea brună.

cumentele de arhivă nu reiese faptul că basorelieful ar fi fost policrom de la data montării sale. În plus, nici una din intervențiile anterioare nu au fost semnalate. Considerăm că această descoperire este o contribuție la valoarea estetică a edificiului monument de arhitectură.

Apoi am putut decela cele patru intervenții majore asupra basoreliefului, care la datele respective i-au schimbat complet aspectul. Presupunem că, inițial, Nachtigall a prelucrat cromatic suprafața reliefului utilizând albastrul de Prusia pentru fond și foiță de aur pentru aureole și inscripția incizată de la partea superioară. Următoarea intervenție a fost aplicarea pe întreaga suprafață a unui strat de alb de plumb, metodă la modă și în Clujul sfârșitului de secol al XVIII-lea. Alterarea albului de plumb, și trecerea lui spre cenușiu, a creat un aspect mai puțin

favorabil lucrării, ceea ce a dus la poleirea lui cu bronz auriu, tehnică cunoscută încă din 1781. Sub influența mediului exterior, basorelieful se degradează în continuare, atât piatra cât și straturile de culoare. Ca atare, aproape de anii noștri s-a recurs la soluția acoperirii integrale, inclusiv a părților grav deteriorate, cu o vopsea de ulei brună, aplicată neglijent, în grosime apreciabilă ce atenua detaliile. Și acest ultim strat de protecție s-a alterat în timp, apărând cracluri, desprinderi parțiale, detașări, creîndu-se din nou un aspect neplăcut. Motiv pentru care în timpul intervenției de restaurare a monumentului s-a încercat o curățire mecanică cu peria de sîrmă și șmirghel, ceea ce ar fi adus totuși prejudicii importante lucrării atât în straturile de culoare dar și în suportul de piatră.

Am trecut apoi la testarea eficienței unor procedee de curățire a stratului de vopsea brună. Pe zonele de intervenție 1 și 2 (fig. 2) s-a procedat în primul rând la o desprăfuire urmată de o pulverizare de apă caldă (35—37°C) și frecare ușoară cu o periuță moale. Întrucât zona 1 prezenta câteva fisuri ce puneau în pericol anumite fragmente din piciorul îngerului, în paralel cu operațiunea de curățire s-a făcut și consolidarea acelor zone prin pensulări cu Paraloid B 72 în concentrații crescînde de la 2—5%. Impregnările s-au făcut cu interpunerea unei foițe de hîrtie japoneză lipită cu Gelvatol R 40—50, soluție 3% în apă.

Pentru îndepărtarea vopselei de ulei brună, am utilizat în primul rând compresele repetate cu Decanol¹³, urmate de o spălare abundentă cu apă și detergent neutru. Vopseaua înmuiată s-a îndepărtat cu bisturiul, făcînd în paralel pulverizarea cu apă. Stratul de vopsea brună cedează ușor, sub ea rămînînd stratul de bronz auriu cu aderență variabilă. Rezultatele n-au fost mulțumitoare în special în zonele cu detalii fine și adînci unde compresele nu ajung.

S-au utilizat apoi dicloretanul și acetona, tot în comprese, în câteva porțiuni cu vopsea verde, în zona 3; rezultatele au fost mulțumitoare. S-a încercat un alt solvent, diluant nitro, singur sau în amestec cu Decanol, în comprese de cîteva minute (20—30). Îndepărtarea mecanică se face ușor atât în stratul brun cât și în cel verde. Este însă foarte toxic și lasă un reziduu cu aspect de ceară ce se îndepărtează foarte greu cu apă și detergent neutru, motiv ce ne-a determinat renunțarea și la acest procedeu.

Fig. 8. Detaliu din timpul curățirii.

Am trecut apoi la aplicarea pastei gelatinoase AB 57 (rețetă Nonfarmale)¹⁴ în zona 7 și a argilei absorbante Sepiolite¹⁵ în zona 6, în repetate rînduri, succedîndu-se cu

¹³ I. Istudor, *Considerații tehnice asupra lucrărilor de restaurare a picturii de la Galata*, în „B.M.I.” nr. 3/1970, p. 60

¹⁴ O. Nonfarmale, *Metodi di intervento*, în „Jacopo della Quercia e la facciata di San Patronio a Bologna”, Bologna, 1982, p. 281; R. Rossi Manaresi, *La conservazione dei materiali lapidei*, în „Documenti” 13/1980, Regione Emilia Romagna, p. 74

¹⁵ Compressa se lasă timp îndelungat pentru obținerea efectului de înmuiere și absorbire a sărurilor (48 ore). Efectul nu este mulțumitor, vopseaua de ulei reacționînd foarte slab la înmuiere. S-a renunțat și la acest procedeu

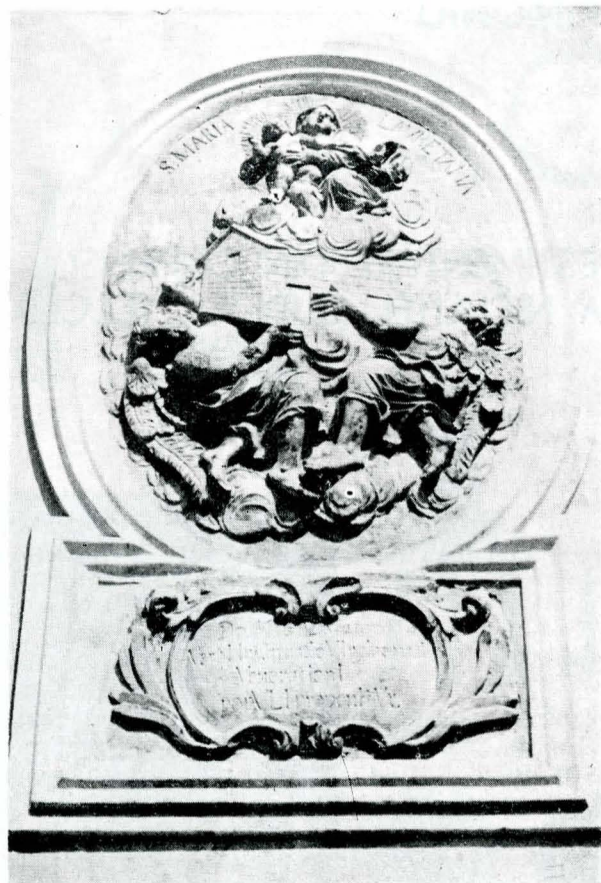

Fig. 9. Basorelieful la încheierea intervenției.

spălări abundente. Se îndepărtează ușor vopseaua brună și depozitele de murdărie. Permanent s-a verificat pH-ul în apele de spălare pînă s-a ajuns la valoarea 7—8. Procedul cu pasta gelatinoasă AB 57 s-a dovedit cel mai eficient și mai ușor de aplicat.

Față de aceste rezultate și de celelalte investigații chimice, prezentate mai sus, s-au stabilit, pentru conduita de tratament, următoarele:

- curățirea integrală a stratului de vopsea brună, inestetic și prejudiciind sănătatea reliefului;
- păstrarea, după curățire, a tuturor zonelor ce mai au urme din tratamentele anterioare;
- consolidarea tuturor părților pulverulente și fisurate;
- utilizarea pastei gelatinoase AB 57 pentru curățire și a Paraloidului B 72 pentru consolidare¹⁶;

¹⁶ Materialele pentru curățire și consolidare sînt aceleași cu cele de la statuia Sfintului Anton. Rezultatele intervenției la această lucrare au fost prezentate în articolul nostru din nr. 2/1985 al acestei reviste

- tratamentul de protecție final;
- absența intervențiilor de integrare, la cromatică precum și la formele desprinse, urmărindu-se conservarea a ceea ce s-a găsit.

Intervenția

Lucrarea s-a protejat cu o copertină împotriva apei de ploaie și a radiațiilor solare puternice, pe tot timpul intervenției. Întreaga suprafață a basoreliefului a fost supusă apoi tratamentului de conservare. Am început printr-o desprăfuire generală urmată de o spălare cu apă caldă, pulverizată. Zonele pulverulente și cele fisurate au fost consolidate cu Paraloid B 72, după procedeul amintit anterior. S-au aplicat comprese cu pastă gelatinoasă AB 57 timp de 10—16 ore sub foiță de aluminiu. După îndepărtarea compresei s-a spălat cu multă apă, prin pulverizare, gelul brun verzui plin de vopsea de ulei și murdărie. În paralel, s-a frecat cu periuța acolo unde stratul brun era mai gros sau mai aderent. S-a completat curățirea cu desprinderea mecanică. S-au utilizat bisturiul sau anse de diverse dimensiuni (fig. 8). S-a verificat întotdeauna ca pH-ul ultimei ape de spălare să fie neutru. Intervenția asupra cartușului s-a făcut în același mod ca la restul lucrărilor.

Microfisurile s-au închis, apoi, pentru a împiedica pătrunderea apei. S-a utilizat un amestec din praf fin de piatră și rășină acrilică (Primal). Ca și în cazul statuii Sfintului Anton s-a observat, în zonele pulverulente consolidate cu Paraloid B 72, o ușoară închidere a nuanței pietrei.

În final, am aplicat, pe întreaga suprafață a lucrării, prin pensulare, un amestec hidrofoab (Paraloid B 72 și Silicon hidroflug).

Și experimentul acesta l-am urmărit zilnic prin înregistrarea în jurnal și fotografierea diferitelor stadii (fig. 9).

Se cuvine să facem aici o completare referitoare la intervenția precedentă ce a vizat statuia Sfintului Anton¹⁷ și anume faptul că după doi ani nu se constată degradări noi și nici modificări în aspectul cromatic al statuii. Menționăm că urmărirea s-a făcut cu binoclul, de la distanță, dată fiind poziția inaccesibilă a statuii.

Eficacitatea intervenției de conservare, ce în cazul basoreliefului a presupus curățirea, consolidarea și protecția lucrării, o vom putea urmări pe măsura trecerii unui timp mai îndelungat, rezultatele pînă la această oră fiind multumitoare.

Dorim să atragem atenția că procedeele și materialele utilizate la acest experiment sînt reversibile, în așa fel încît ele vor permite orice altă intervenție atunci cînd experiența în acest domeniu va fi la noi mai bogată. Se va putea interveni în sensul punerii în valoare a cromatiei celei mai favorabile lucrării.

¹⁷ D. Boros, M. Bodea, *op. cit.*, p. 58.

SUMMARY

The paper presents the continuing of the stone conservation experiment, with an intervention on the bas-relief Maria de Loretto (the Franciscan church in Cluj-Napoca), sculpted in 1744

by Johann Nachtigall. The reserches pointed out the initial polichromy as well as three other stages of interventions, unknown so far. The preserving included cleaning, consolidation and protection treatment.

OBIECTE DE PODOABĂ ȘI ACCESORII VESTIMENTARE DIN CUPRINSUL NECROPOLEI DIN SECOLELE XIV-XIX DE LA NICULIȚEL (JUDEȚUL TULCEA)

LIA BĂTRÎNA, ADRIAN BĂTRÎNA

Cu peste un deceniu în urmă, pe pământurile Dobrogei, la Niculițel (județul Tulcea), așezare cunoscută datorită vestigiilor arheologice deosebit de importante descoperite aici — biserița treflată și bazilica prevăzută cu martirion —, a fost identificat un monument aparținând evului mediu timpuriu românesc: biserica ce poartă astăzi hramul Sf. Atanasie¹.

Cercetările arheologice întreprinse aici în anii 1974—1975 au condus la rezultate ce au permis conturarea mai exactă a unor prime încheieri cu privire la ansamblul formelor inițiale ale edificiului, principalele sale etape de evoluție precum și o încadrare cronologică mai precisă². S-a putut preciza astfel că în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea sau, cel mai târziu, la începutul celui următor, s-a ridicat aici, succedând unor mărturii de viață din secolele anterioare, o capelă ținând de ansamblul unei reședințe feudale. Lăcașul, cu o structură arhitectonică destul de obișnuită în acele vremuri în spațiul sud-est european — cruce greacă simplă, fără puncte libere de sprijin — își găsește analogii la Curtea de Argeș, Dinogetia, poate chiar la vechea mănăstire a Neamțului³, Nicopole, Dolna Kamenia, dar și în ținuturile aparținând cnezatelor rusești⁴.

În condițiile intrării Dobrogei sub stăpânirea otomană în cursul veacului al XV-lea, reședința feudală de la Niculițel își încetează existența, constatare susținută și de observațiile de ordin arheologic. Abandonată în acest context, capela de curte se va ruina la scurtă vreme.

Viețuirea se va relua abia în secolul al XVI-lea, când aici se constată prezența unei comunități românești destul de numeroase care reface lăcașul de cult și îl amplifică spre vest potrivit necesităților. Cu adăugiri și refaceri succesive, acest monument va funcționa în calitate de biserică parohială și de cimitir a așezării, pînă spre finele secolului al XIX-lea.

Avînd în vedere că monumentul propriu-zis și-a găsit ilustrarea într-o serie de articole deja publicate, materialul de față este dedicat problemelor ridicate de necropola aferentă lui, precum și bogatului inventar descoperit în morminte.

¹ Cristian Moiescu, *Un monument féodal inconnu de Dobroudja*, în „RRH”, 3, 1976, p. 493—498.

² Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii medievale din Dobrogea: biserica Sf. Atanasie din Niculițel (jud. Tulcea)*, în „SCIVA”, 4, 1977, p. 531—551.

³ Idem, *Puncte de vedere cu privire la activitatea ctitori-cească din vremea lui Alexandru cel Bun*, Comunicare prezentată la Sesiunea de comunicări a DPCN din 2 aprilie 1975.

⁴ P. A. Rappaport, *Russkaia arhitektura X—XIII vv*, Lenin-grad, 1982, p. 46 și 122, fig. 64.

În cursul investigațiilor arheologice desfășurate la interiorul și în jurul lăcașului, au fost descoperite și cercetate 70 de morminte. Cifra privește doar mormintele întregi sau parțial deranjate, ce au putut fi individualizate și care aparțin în mare parte ultimelor niveluri de înmormintări. Datorită îngropărilor succesive practicate în aceeași suprafață dar și numeroaselor reînhumări, nu putem aprecia exact numărul total al mormintelor. Oricum, ele trebuie să fi fost de ordinul sutelor, dacă ținem seama de perioada îndelungată de timp în care a funcționat necropola, cît și de mărimea apreciabilă a satului⁵.

Numărul mare de înmormintări efectuate într-un spațiu practic limitat a condus în mod firesc la multe deranjamente. Aceasta este și cauza pentru care unele piese — monede și podoabe — nu au mai fost găsite „in situ”. Din acest motiv, piesele ce alcătuiesc inventarul mormintelor vor fi prezentate pe tipuri și categorii și nu pe complexe. Atunci cînd apartenența unei piese la un mormînt sau altul a putut fi precizată, se va face mențiunea cuvenită.

Înainte de a proceda la prezentarea materialelor, se impune o observație în legătură cu dublul caracter — determinat de rolul lăcașului în diferitele lui etape de existență — al necropolei. Astfel, în prima sa epocă de funcționare, cuprinsă între sfîrșitul secolului al XIII-lea și primele decenii ale celui de-al XV-lea, necropola are un caracter privat, de curte, aparținînd familiei feudale rezidente aici. Așa se explică și numărul destul de redus al mormintelor descoperite, și anume două la interior și două la exterior, ce au putut fi atribuite acestei perioade. Totuși, avînd în vedere intervalul de mai bine de un secol de existență a monumentului în prima sa fază, numărul lor trebuie să fi fost mult mai mare. În cea de-a doua epocă de funcționare, cuprinsă între primele decenii ale secolului al XVI-lea și mijlocul secolului al XIX-lea, cimitirul a aparținut comunității rurale românești de aici, fapt ce explică numeroasele înmormintări practicate, dintre care însă nu au putut fi individualizate decît 66. O bună parte dintre ele au conținut obiecte de inventar funerar de felul monedelor, obiectelor de podoabă sau accesoriilor vestimentare.

Din numărul total de 56 de monede descoperite în cursul cercetărilor, trei se aflau în nivelurile corespun-

⁵ Într-o hartă din anul 1835 așezarea de la Niculițel, menționată sub toponimul de Mănăstiriște, apare ca fiind alcătuită din 80 de gospodării, număr considerabil pentru acele vremuri (cf. Const. C. Giurescu, *Principatele române la începutul sec. al XIX-lea. Constatări istorice, geografice, economice și statistice pe temeiul hărții ruse din 1835*, București, 1957, p. 144).

Fig. 1—2. Cercei de timplă. Fig. 3. Cercei în formă de lacăt.
Fig. 4—6. Cercei cu pandantivi.

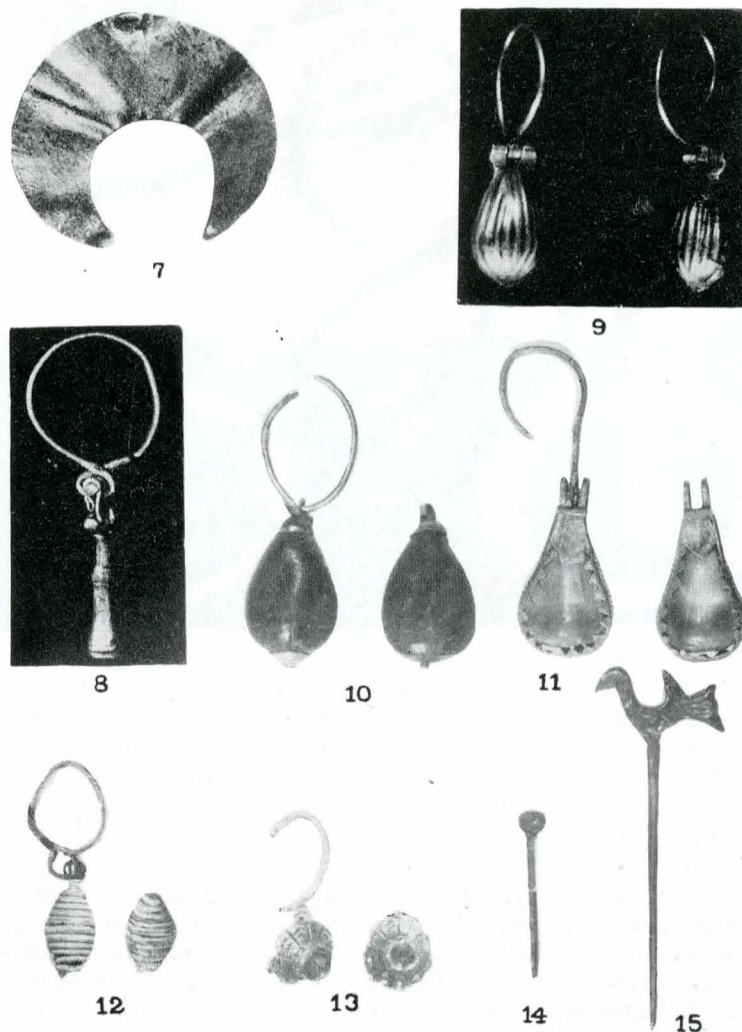

Fig. 7—8. Cercei cu pandantivi. Fig. 9—12. Cercei de tip „lacrimă”.
Fig. 13. Cercei. Fig. 14—15. Ace de păr.

zătoare secolului al XIV-lea⁶ iar restul de 53 s-au aflat în morminte. Din punct de vedere cronologic ele se datează astfel:

— 7 monede aparțin secolului al XVI-lea. Dintre acestea, 6 sînt emise de Imperiul otoman — una de Selim I (1512—1520), 3 de Mehmed al III-lea (1593—1605), 2 cu emitentul neidentificat și una de către regatul Poloniei în timpul domniei lui Ștefan Bathory la 1586;

— 2 monede din secolul al XVII-lea și anume: una a Imperiului otoman prin Murad al IV-lea (1623—1640) și alta aparținînd Republicii Ragusa (1627);

— 23 de monede din secolul al XVIII-lea, dintre care 20 ale Imperiului otoman — două ale lui Ahmed al III-lea (1703—1730), 5 ale lui Mahmud I (1730—1754), 9 ale lui Mustafa al III-lea (1757—1774), 4 ale lui Abdul Hamid (1774—1789) — și trei jetoane de cont aparținînd Europei occidentale;

— 21 de monede din secolul al XIX-lea, toate emisiuni ale Imperiului otoman dintre care 5 ale lui Selim al III-lea (1789—1807), 11 ale lui Mahmud al II-lea (1808—1839) și 5 de la Abdul Medgid (1839—1861).

Din cele 53 de piese, doar 27 au fost descoperite *in situ*, în miinile înhumaților⁷, restul de 26 de monede

⁶ Lia Bătrina și Adrian Bătrina, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii...*, p. 538.

⁷ Inventarul numismatic repartizat pe morminte se prezintă astfel: în M₁, o monedă de la Ahmed al III-lea (1703—1730); în M₂, o monedă de la Abdul Hamid (1774—1789); în M₄, o monedă de la Mahmud I (1730—1754); în M₈, o monedă de la Mahmud I (1730—1754) și una de la Mustafa al III-lea (1757—1774); în M₁₇, o monedă de la Abdul Medgid (1839—1861); în M₁₈, o monedă de la Mahmud I (1750—1754) și una de la Mustafa al III-lea (1757—1774); în M₂₂, o monedă de la Mohamed al III-lea (1595—1603); în M₂₃ o monedă de la Selim al III-lea (1789—1807); în M₂₅, o monedă de la Abdul Hamid (1774—1789) și una de la Mehmed al II-lea (1808—1839); în M₂₆, o monedă de aur (onluk)

prelevîndu-se din pămîntul răvășit de numeroasele deranjamente și reînhumări deja amintite.

Piesele de podoabă și accesoriile vestimentare constituie cea mai importantă și numeroasă categorie de obiecte de inventar funerar prezentă în necropolă⁸.

În mod convențional, în literatura de specialitate⁹ podoabele și bijuteriile au fost împărțite în două mari categorii:

1. Podoabe și bijuterii pentru corp (pentru cap, gît, brațe și mîini);
2. Accesorii vestimentare (paftale, nasturi, aplice, copci etc.)

În prezentarea pieselor de la Niculițel vom adopta acest sistem care răspunde cel mai bine cerințelor impuse de marea varietate a materialului.

1.1. *Podoabele și bijuteriile pentru cap și gît* sînt reprezentate prin trei grupe de piese bine individualizate: cerceii, acele de păr și salbele împreună cu măregele.

de la Mahmud al II-lea, emisă în 1835; în M₃₇, o monedă de aur (iarim) de la Mustafa al III-lea, emisă în 1757; în M₃₉, o monedă de la Murad al IV-lea (1623—1640); în M₄₄, o monedă de la Abdul Hamid (1774—1789) și trei de la Selim al III-lea (1789—1807); în M₅₂, o monedă de la Mahmud al III-lea (1595—1603); în M₅₅, două monede de la Mahmud al II-lea (1808—1839); în M₅₆, o monedă de la Ștefan Bathory, emisă în 1586; în M₅₈, o monedă aparținînd secolului al XVI-lea; în M₆₁, o monedă a Republicii Ragusa, emisă în 1627; în M₆₂, o monedă de aur (onluk) de la Mahmud al II-lea, emisă în 1833; în M₆₅, o para turcească din secolul al XIX-lea.

⁸ Piesele ce alcătuiesc inventarul necropolei bisericii Sf. Atanasie din Niculițel se află în patrimoniul Muzeului de Artă al R. S. România

⁹ Marin Matei Popescu, *Podoabe medievale în țările române*, București, 1970, p. 17.

Fig. 16. Mărgele.

1.1.1. *Cerceii* formează principala grupă a bijuteriilor pentru cap. În număr mare în necropola de la Niculițel, ei se remarcă printr-o mare diversitate tipologică, diversitate ce se explică și prin perioada îndelungată de funcționare a cimitirului. O primă diferențiere în cadrul acestei categorii este necesar a se opera între cerceii de timplă și cei pentru ureche.

1.1.1.1. Cerceii de timplă, bijuterii cu adinci rădăcini în feudalismul timpuriu, par a găsi în Dobrogea un climat favorabil răspîndirii lor, determinat fără îndoială de anumite caracteristici ale costumului din zonă. Perpetuarea lor în forme tradiționale pînă în secolul al XVI-lea și apoi modernizate către sfîrșitul secolului al XVIII-lea sau chiar la începutul celui următor este dovedită atît de piesele cu caracter arheologic cît și de cele etnografice.

Dintre piesele descoperite în necropolă menționăm în primul rînd un cercei aflat în M₆₆, mormînt care aparține primului nivel de funcționare a cimitirului. Este vorba despre o piesă realizată din sîrmă groasă de argint, îndoită la unul din capete sub forma unei verigi ovale. Celălalt capăt, drept ca o tijă, are lipit de el un filament care, după ce prinde o perla metalică, se înfășoară spiralic pe tija respectivă (fig. 1). Poziția mormîntului precum și analogiile pe care le putem face cu piese asemănătoare, aflate la Satu-Nou (jud. Constanța)¹⁰ în secolul al X-lea, la Cetățeni (jud. Argeș)¹¹ și Volovăț (jud. Suceava)¹² în secolul al XIV-lea sau la Dărmănești (jud. Neamț)¹³ în prima jumătate a secolului al XV-lea, ne permit să apreciem că cea descoperită în M₆₆ nu poate fi datată mai tîrziu de începutul secolului al XV-lea.

În M₅₆, alături de două inele, nasturi, aplice și o monedă poloneză din 1586 care asigură datarea mormîntului și implicit a pieselor de inventar, s-a descoperit și o pereche de cercei de timplă de formă circulară, realizați din sîrmă groasă de argint, cu capetele petrecute (fig. 2). Este un tip de cercei care amintește exemplare din feudalismul timpuriu, iar exemplarele de la Niculițel, căroro li se adaugă cele descoperite în necropola de la Eni-

sala¹⁴, confirmă persistența lor în forme evolute pînă în secolul al XVI-lea.

1.1.1.2. Cerceii pentru ureche, mult mai numeroși (10 perechi) se împart în mai multe tipuri.

1.1.1.2.1. Cerceii de tip „coșuleț” sau în formă de lacăt sînt reprezentați printr-o singură pereche, descoperită în M₅₈ alături de o monedă datată în secolul al XVI-lea, din care nu s-a putut conserva decît un singur exemplar. Cerceul (fig. 3), realizat din argint aurit în tehnica filigranării, a granulării și împodobit cu pietre semiprețioase (alemandine), a fost foarte probabil produs într-un atelier transilvănean sau de influență transilvăneană din Țara Românească. Acest tip de cercei, datat atît în Dobrogea — la Niculițel sau la Enisala¹⁵ cît și în diferite centre ale Țării Românești și Moldovei — la Suslănești¹⁶, Zăvoaia¹⁷, Comana¹⁸, Galați¹⁹, Șendreni²⁰, Zlătunoaia-Lunca²¹ etc. — în secolele XV—XVI, constituie una dintre cele mai caracteristice piese de bijuterie pentru societatea românească a acelor vremuri. Deși este posibil ca acești cercei să fi ajuns în cuprinsul așezării prin intermediul relațiilor comerciale, nu excludem posibilitatea ca ei să fi însoțit unele elemente etnice venite

17

Fig. 17. Brățară de argint.

din Țara Românească, participante la reîntemeierea așezării de la Niculițel, la începutul secolului al XVI-lea²². Oricum, această pereche de cercei, prin caracteristicile tehnice și artistice, ne apare drept cea mai importantă piesă de bijuterie din întreg inventarul necropolei de la Niculițel. Ea a aparținut fără îndoială unui personaj de vază al așezării, apreciere susținută și de constatarea că astfel de bijuterii au fost descoperite, cu precădere, în necropolele boierești sau în cadrul unor importante tezaure.

¹⁴ Gh. Manucu-Adameșteanu, *Necropola medievală de la Enisala*, în „Peuce”, VIII, Tulcea, 1980, p. 485, pl. VII/1.

¹⁵ *Ibidem*, p. 480—481, pl. VII/3.

¹⁶ Dinu V. Rosetti, *Vestigiile feudale de la Suslănești (jud. Argeș)*, în „Buletinul Monumentelor Istorice” („BMI”), 2, 1972, pl. VI/6.

¹⁷ Ion T. Dragomir, *Tezaurul de la Zăvoaia (jud. Brăila)*, în „BMI”, 2, 1972, p. 69, fig. 1/1—2.

¹⁸ Lia Milencovici Bătrîna, *Podoabe din necropola fostei mănăstiri Comana*, în „BMI”, 2, 1973, fig. 13.

¹⁹ Ion T. Dragomir, *Descoperiri arheologice pe actualul teritoriu al Galațiului din cele mai vechi timpuri și pînă la întemeierea orașului*, în „Danubius”, I, 1967, fig. 17/1—2.

²⁰ Idem, *Tezaurul feudal de obiecte de podoabă de la Șendreni*, în „Revista muzeelor”, 3, 1968, fig. 1—3, 5.

²¹ Gabriela Coroliuc, *Tezaurul feudal descoperit la Zlătunoaia-Lunca, jud. Botoșani*, în „Revista muzeelor și monumentelor”, — Muzeu, 2, 1979, p. 59, fig. 1.

²² Const. C. Giurescu, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărțile medievale și moderne*, Constanța, f.a., p. 7—20.

¹⁰ Bucur Mitrea, *Săpăturile de la Satu Nou*, în „MCA”, VI, 1959, p. 589—590, fig. 10/2—3.

¹¹ Dinu V. Rosetti, *Șantierul arheologic Cetățeni*, în „MCA”, VIII, 1962, p. 81, fig. 7/7.

¹² Al. Artimon, *Cîteva considerații istorico-arheologice asupra bisericii din sec. al XIV-lea descoperită la Volovăț (jud. Suceava)*, în „SCIVA”, 3, 1981, p. 395, fig. 10/3.

¹³ Victor Spinei, *Necropola medievală de la Dărmănești*, în „Memoria Antiquitatis”, I, 1969, p. 219, fig. 2/1—5.

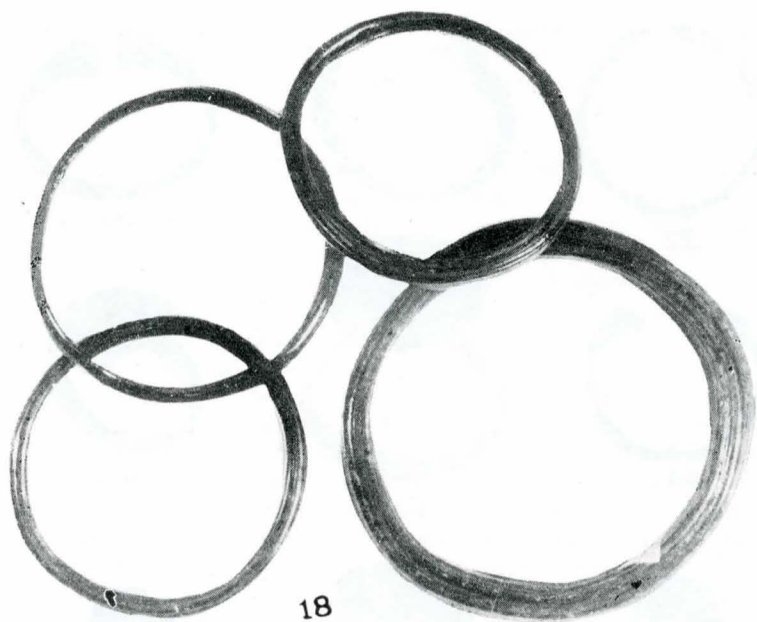

Fig. 18. Brățări de sticlă.

1.1.1.2.2. Cerceii cu pandativi sînt reprezentați prin trei perechi aflate în complexe bine determinate și una provenită de la un mormînt deranjat.

În M₅₂, alături de o monedă turcească de la Mehmed al III-lea (1595—1603), s-a descoperit o pereche de cercei din argint care au drept element central un caboșon ce prinde o piatră din pastă vitroasă de culoare verde. De această montură, prin intermediul a trei verigi sudate, atîrnă trei pandelocuri modelate din tablă de argint în forma unor flori de crin în vîrfurile cărora este prinsă, printr-un nit, o perlă metalică. Sistemul de prindere este alcătuit dintr-o tortiță care, printr-o serie de axe, este legată de caboșonul central (fig. 4). Acest tip de cercei, întîlnit în secolul al XVI-lea în variante somptuoase în necropolele boierești de la Comana²³, Tîrgoviște²⁴ sau de la Tisău-Buzău²⁵, va fi realizat și din argint sau chiar din bronz în ateliere care se adresau unor categorii sociale mai modeste din mediul urban sau rural. Descoperirea unor exemplare, identice cu cele de la Niculițel, la Piuța Petrii (Orașul de Floci)²⁶ ne pune în situația de a presupune că acest prosper oraș al secolelor XV—XVII de la gurile Ialomiței era un important centru de producție și de răspîndire a unor anumite categorii de podoabe nu numai în teritoriile limitrofe de la stînga Dunării ci și în cele dobrogene, locuite de populație românească. Această afirmație este susținută și de constatarea că cele două perechi de cercei aflate în M₂ și M₂₄ par ieși din același tipar în care au fost turnate și piesele descoperite în necropolele bisericilor nr. 1 și nr. 2 de la Piuța Petrii (Orașul de Floci)²⁷. Aceste exemplare, realizate din argint cu titlul scăzut, în tehnica turnării și cizelării, sînt alcătuite dintr-o placă de formă ovală prevăzută cu motive decorative vegetal-florale ajurate și cu un caboșon central care fixa

Fig. 19. Inel cu montura făcînd corp comun cu veriga.

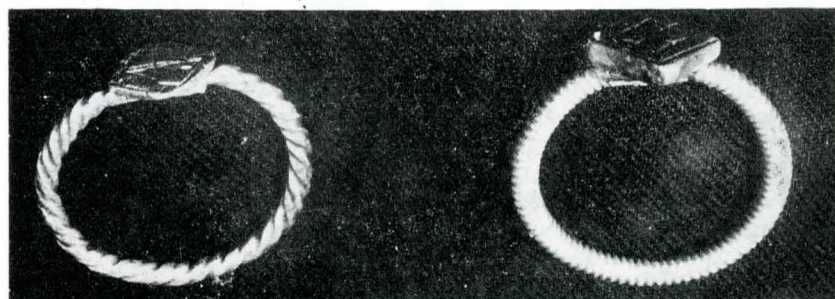
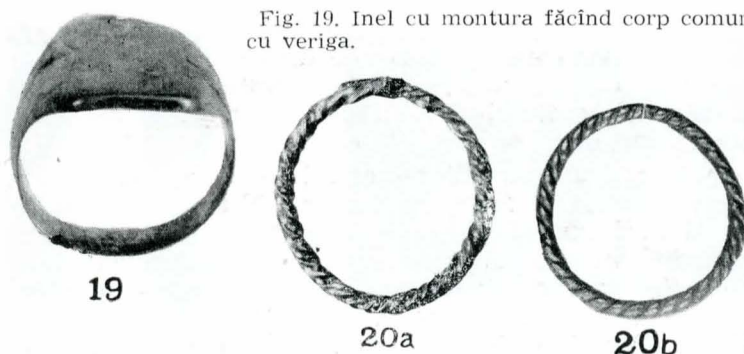

Fig. 20 a—b; 21 a—b. Inele cu veriga torsionată și montura romboidală.

o piatră colorată, astăzi pierdută. Prin intermediul a trei verigi, de corpul central atîrnă trei pandantivi, iar în partea superioară, legătura cu tortița de prindere se face printr-un sistem de axe ce încadrează o casetă în care se va fi aflat tot o piatră colorată (fig. 5 și 6). Și acest tip de cercei, ca și cel anterior prezentat, este evident că repetă, în metal ieftin și într-o tehnică mai lesnicioasă, pentru păturile modeste ale populației, modele scumpe, din aur și pietre prețioase, precum exemplarul descoperit în mormîntul boieresc de la Catăluș²⁸. Atît moneda prezentă în M₂, emisă de Abdul Hamid (1774—1789), cît și analogiile ce se pot stabili între cele două perechi de cercei și un exemplar, provenit dintr-un atelier balcanic, aflat azi la Muzeul de Artă al R.S.R.²⁹, permit datarea acestui tip de cercei în secolul al XVIII-lea. De altfel, unor exemplare similare celui aflat la Muzeul de Artă al R.S.R. par să le fi aparținut și două lunule din argint descoperite tot la Niculițel, în umplutura mormintelor (fig. 7).

Ultimul cercel din această categorie, descoperit în umplutura unui mormînt, își găsește cele mai apropiate analogii tot la Piuța Petrii (Orașul de Floci)³⁰. De o tortiță mai largă din sîrmă de argint, prin intermediul a două axe, pendulează un pandantiv conic, cu o ușoară protuberanță în zona mediană și cu extremitatea rotunjită, marcată de două incizii (fig. 8). Este un tip de cercel mai simplu, mai puțin elaborat, dar care se integrează perfect tipurilor specifice secolului al XVI-lea.

1.1.1.2.3. Cerceii de tip „lacrimă”, în număr de patru perechi, se individualizează fiecare prin caracteristici proprii. O singură pereche a fost descoperită în condiții clare, în M₃₆, restul de trei perechi fiind găsite în cele două gropi practicate în pronaos în secolul al XIX-lea și în care au fost reînhumate, în împrejurări necunoscute, un mare număr de oseminte provenite din necropola exteroară.

Perechea de cercei din M₃₆ are elementul central, în formă de lacrimă, decorat cu caneluri verticale, și este obținut din tablă de argint, prin ștanțare. Tortița

²³ Lia Milencovici Bătrîna, *op. cit.*, p. 12, fig. 9.

²⁴ Nicolae Constantinescu, D. Nicolaescu-Plopșor, *Considérations sur les tombes princières de Tîrgoviște*, în „Dacia”, N.S., XI, 1967, p. 307, fig. 3 a.

²⁵ Virgil Drăghiceanu, *Săpăturile de la Buda, Lapoș și Tisău-Buzău*, în „BCMI”, oct.-dec., 1931, p. 173, fig. 28.

²⁶ Lucian Chițescu și colaboratorii, *Cercetări arheologice la Piuța Petrii (Orașul de Floci)*, jud. Ialomița, în „Cercetări arheologice”, MIR.S.R., V, București, 1982, p. 155, fig. 10/19.

²⁷ Lucian Chițescu și colaboratorii, *Cercetări arheologice...*, în „Cercetări arheologice”, MIR.S.R., III, București, 1979, p. 228, 231 și fig. 17/3, p. 235 și fig. 18/6, 7.

²⁸ Piesă expusă în Tezaurul Muzeului de istorie al R.S.R.

²⁹ Marin Matei Popescu, *op. cit.*, cat. 37, fig. 10.

³⁰ Lucian Chițescu și colaboratorii, *op. cit.*, p. 228, fig. 17/7.

de prindere este atașată prin intermediul unui ax (fig. 9). În lipsa unor elemente certe de datare, forma destul de modernă a pieselor recomandă încadrarea lor cronologică la sfârșitul secolului al XVIII-lea sau chiar la începutul celui următor.

Alte două perechi de cercei se încadrează tot în tipul cerceilor în formă de lacrimă. Prima, cu perla de sticlă verde prinsă de o tortiță largă de sîrmă de argint prin intermediul unui ax ce o traversează longitudinal (fig. 10), pe baza analogiilor cu piese similare descoperite în Dobrogea, la Ester³¹, în stînga Dunării, la Piua Petrii (Orașul de Floci)³² sau în Moldova la Spătărești (jud. Suceava)³³ se poate data în secolele XVII—XVIII.

O a doua pereche, ce dispune de o tortiță de prindere alungită, cu „lacrimă” din sticlă albastră fixată într-o montură din argint cu marginile festonate (fig. 11), a beneficiat de o lucrătură mai îngrijită. Avînd în vedere că în lumea balcanică tehnica prinderii pietrelor în monturi festonate se răspîndește cu precădere în secolele XVII—XVIII³⁴ și lipsindu-ne alte elemente de încadrare cronologică, înclinăm să încadrăm perechea de cercei în discuție în aceeași epocă.

Ultima pereche de cercei din această grupă își găsește din nou analogii în secolul al XVI-lea la Piua Petrii (Orașul de Floci)³⁵ unde credem că va fi fost produsă. Lucrați din sîrmă de argint subțire, cerceii sînt alcătuiți din cîte o tortiță de care este prinsă o „lacrimă” bitronconică realizată prin dispunerea în spirală a unui fir de argint pe un suport cu această formă (fig. 12). Modelat foarte posibil din ceară, acest suport putea fi ușor îndepărtat prin încălzire, după terminarea operațiunii. Deși este un tip de cercel destul de simplu, realizarea lui denotă cunoștințe și multă îndemînare. În final, piesa degajă finețea și strălucirea firului de argint bine pus în operă.

1.1.1.2.4. Ultima pereche de cercei, descoperită în M₅₅, se încadrează într-un tip modern, așa după cum indică și moneda cu care este asociată — aceea de la Mahmud al II-lea (1808—1839). Montura, modelată din argint prin cizelare, în formă de floare cu zece petale, prinde central, într-un caboșon, un mic cristal de stîncă tăiat în fațete (fig. 13). Deși modelul este apropiat zilelor noastre, mijloacele tehnice de realizare sînt artisanale, chiar rudimentare, denotînd producerea lui fie într-un atelier modest, fie într-unul ce lucra astfel de piese pe scară largă, în serie, fără preocupări deosebite privind calitatea lor.

1.1.2. *Acele de păr*, piese cu rosturi pe cît de decorative pe atît de funcționale, ce fixau de regulă vâlul sau marama pe cap și mai rar ajutînd la închiderea veșmintelor, sînt prezente și la Niculițel în patru exemplare. Trei dintre ele, din aramă, uneori argintată, aflate în stare fragmentară în umplutura mormintelor, sînt de tipul acelor cu gămălie, atît de frecvente în cursul secolelor XVI—XVIII³⁶ (fig. 14). Cel de-al patrulea exemplar,

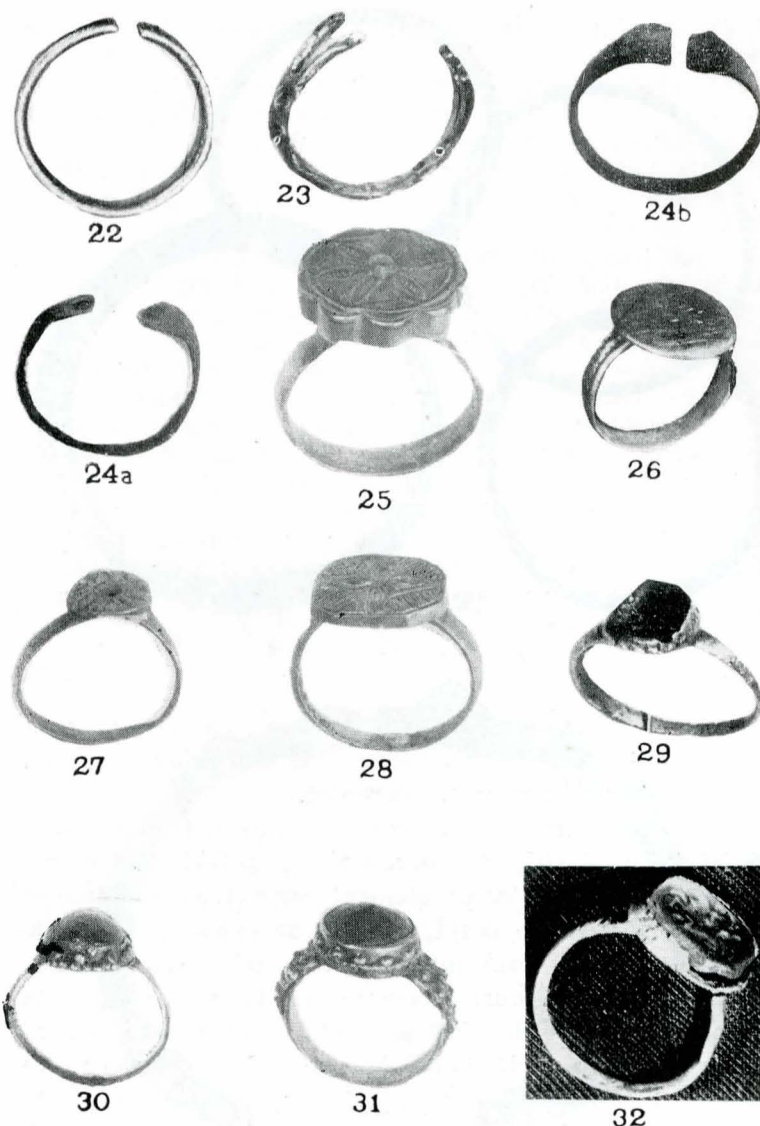

Fig. 22—28. Inele cu veriga plată, circulară sau ajurată în secțiune și cu montura sudată.

Fig. 29—32. Inele cu montura sudată de verigă și împodobită cu pietre ornamentale sau din materie vitrosă.

descoperit în M₂₄, prezintă un aspect diferit, înscriindu-se pe linia unei continuități a unor tipuri pe care le putem numi „clasice” și care sînt prezente în mod curent în aria balcanică, provenind din atelierele bizantine, în cursul secolelor XII—XIII. Este vorba despre acele exemplare cu unul dintre capete ornamentat cu motive aviforme, realizate prin filigranare, granulare și încastrare de pietre prețioase, și care sînt prezente în număr destul de mare și în teritoriile românești³⁷.

Piesa de la Niculițel, confecționată dintr-un argint cu titlul scăzut, este formată dintr-o tijă ascuțită la vîrf, prevăzută la celălalt capăt cu o pasăre în atitudine de zbor (fig. 15). Mijloacele modeste cu ajutorul cărora este realizată piesa, modul schematic și chiar naiv de redare a motivului aviform, precum și asocierea piesei în M₂₄ cu o pereche de cercei și cu o pafta databilă în secolul al XVIII-lea, impun încadrarea ei cronologică în cursul aceluiași veac. Piese foarte asemănătoare, lucrate într-o tehnică identică, dar împodobite cu dragoni, călăreți sau simboluri ale evangheliștilor, sînt produse în această vreme și în numeroasele ateliere de bijuterie de la Vrața, din sudul Dunării³⁸.

1.1.3. *Salbele și mărgelile* sînt prezente în necropola de la Niculițel fie separat, fie asociate, în zona capului

³⁷ Marin Matei Popescu, *Obiecte de podoabă sud-dunărene*, în „Revista muzeelor”, 1, 1967, p. 55.

³⁸ Sonia Gheorghieva, Dimităr Bucinski, *Staroto zlatarstvo văr Vrața*, Sofia, 1959, p. 134, pl. XXX/24, 26.

³¹ Gabriel Custurea, *Sondajul arheologic de salvare de la Ester (jud. Constanța)*, în „MCA”, 1983, fig. 6/1.

³² Lucian Chițescu și colaboratorii, *Cercetările arheologice de la Piua Petrii (Orașul de Floci)*, în „Cercetări arheologice”, MIR.S.R., V, București, 1982, p. 129, fig. 5/8.

³³ Cercetări inedite, datorate autorilor.

³⁴ Bojana Radojkovici, *Nakit kod Srba ot XII do kraja XVIII veka*, Belgrad, 1971, fig. 192 și 203.

³⁵ Informație datorată colegei Anca Păunescu, căreia îi aducem mulțumirile noastre.

³⁶ Lia Milencovici Bătrîna, *op. cit.*, p. 13, fig. 11; Corneliu Mateescu, *Săpăturile de la Vădastra*, în „MCA”, VIII, 1962, p. 190, fig. 4; Aristide Ștefănescu, *Note arheologice pe șantierul de construcții din București*, în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, VIII, 1972, p. 96, fig. 1/3; Lucian Chițescu și colaboratorii, *Cercetări arheologice...*, în „Cercetări arheologice”, MIR.S.R., III, 1979, p. 231, fig. 17/16.

sau a gîtului înhumatului. Salbele, podoabe pentru cap sau gît, realizate din monede perforate prinse pe o bentiță sau de marginea vâlului pentru cap, deși se întâlnesc în teritoriile românești, încă din secolul al XVI-lea, vor cunoaște în veacurile următoare, mai ales în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, o răspindire tot mai largă. În cea mai mare parte a regiunilor în care sînt purtate, datorită cantității metalului prețios, din care sînt realizate, salbele constituie un însemn de distincție socială³⁹. Sînt cunoscute zone din Muntenia și Moldova, în care această podoabă formată doar din cîteva monede,⁴⁰ pare mai mult a răspunde unei mode a vremii, decît de a ilustra o anume stare materială și deci o poziție socială a purtătoarei. Aceeași pare a fi și situația de la Niculițel, unde în trei cazuri (M₂₀, M₂₃, M₆₅), pe fruntea înhumatului au fost descoperite între 6—8 monede perforate din argint (parale turcești din secolele XVIII—XIX) care fuseseră prinse — alternînd cu mărgelile colorate din sticlă — de bordura vâlului ce acoperea capul. Alte 16 piese monetare de același tip, asociate tot cu mărgelile, au fost descoperite în zona gîtului și a pieptului unui număr de 4 înhumați (din M₂₀, M₂₃, M₃₆, M₆₅). Observăm că în trei din cele patru cazuri, înhumații purtau salbă cu mărgelile atît pe cap, cît și la gît, cele două tipuri de podoabe alcătuiind probabil o singură garnitură, procurată ca atare.

În două cazuri (în M₁₀ și M₆₂), în zona gîtului înhumaților au fost descoperite numeroase mărgelile (cca. 100 bucăți) ce fuseseră inițial constituite în șiraguri.

O mare cantitate de mărgelile a fost recuperată și din umplutura gropilor, ele neputînd fi atribuite unui anume mormînt. Forma mărgelilor este destul de variată: sferică, teșită, în zona perforației, poliedrică, paralelipipedică, în formă trapezoidală, fusiformă etc. De asemenea gama coloristică este bogată, fiind frecvente cazurile în care un singur șirag conținea mărgelile colorate în galben, negru, alb, albastru sau verde (fig. 16).

Piese obișnuite, de serie, mărgelile descoperite la Niculițel nu ridică probleme de tipologie sau de datare. Mormintele în care au fost descoperite se datează, fie pe baza monedelor pe care le conțin, fie pe baza celorlalte piese de inventar cu care se asociază, în secolul al XVI-lea (M₁₀) și în secolele XVIII—XIX (restul mormintelor).

Considerăm necesar a menționa că practica folosirii mărgelilor în zona frontală este rar întâlnită în teritoriul de la răsărit și sud de Carpați. Faptul că atît la Niculițel cît și în necropola apropiată de la Enisala⁴¹ se întâlnește frecvent această modalitate de împodobire, dovedește că aici avem de a face cu anumite particularități vestimentare, care de altfel sînt explicabile în condițiile Dobrogei.

1.2. Podoabele și bijuteriile pentru brațe și mîini cuprind două categorii de piese: brățările pentru brațe și inelele pentru mîini.

1.2.1. Brățările, din punct de vedere cantitativ, sînt reprezentate de un număr redus de exemplare, aceasta dovedind anumite caracteristici locale ale modei în ceea ce privește costumul și podoabele. Cele 6 piese descoperite pot fi încadrate în două grupe distincte: prima reprezentată doar de o piesă masivă din argint, cea de a doua de 5 exemplare, dintre care unul fragmentar, din sticlă.

1.2.1.1. Brățara de argint, descoperită în M₁₁, este lucrată prin turnare și apoi finisată prin cizelare. De formă ovală, cu capetele deschise, aplatizate și rotunjite, piesa cu aspect masiv, prezintă cinci protuberanțe, cea din mijloc mai bine marcată, ce îi împodobesc partea exterioară (fig. 17). Nedispunînd pentru această piesă pînă în momentul de față de nici o analogie, datarea ei nu o

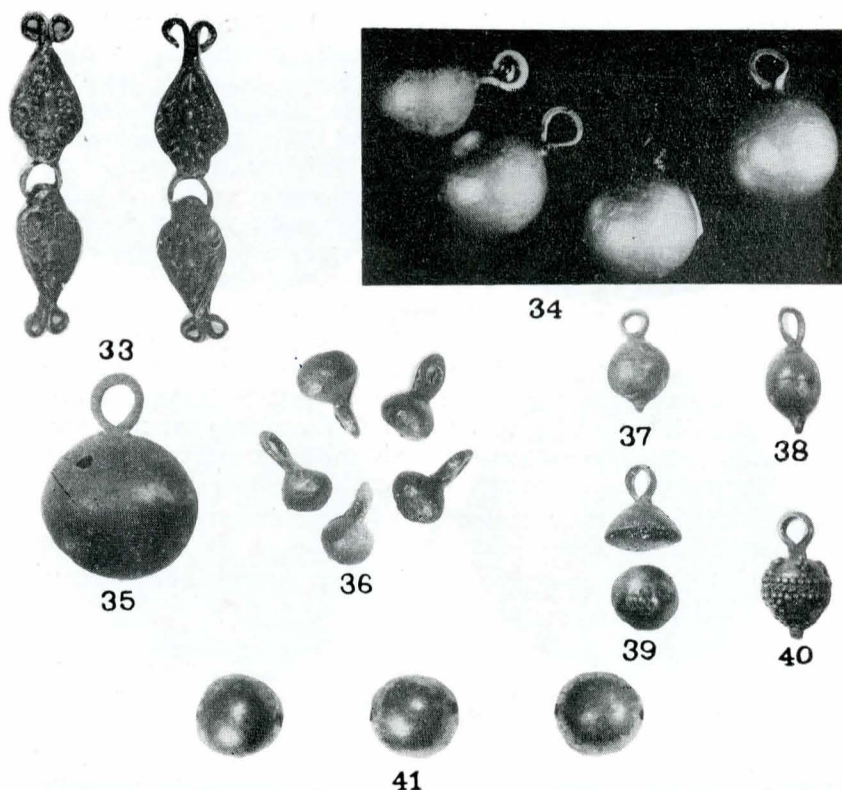

Fig. 33. Copci în formă de simbur de migdală.

Fig. 34—35. Nasturi globulari.

Fig. 36. Nasturi cu jumătatea inferioară semisferică iar cea superioară tronconică.

Fig. 37—40. Nasturi din două calote cu decor granulat și filigranat.

Fig. 41. Aplice semisferice.

putem face decît cu o oarecare aproximație în secolele XVIII—XIX.

1.2.1.2. Dintre cele cinci brățări realizate din pastă de sticlă, două au fost descoperite în M₆₀ și cîte una în contextul reînhumărilor. Drept decor, fața lor exterioară este prevăzută cu caneluri și nervuri longitudinale (fig. 18). Diametrul acestor piese, ce variază între 3,5—6 cm, indică folosirea lor cu precădere de către copii sau fete tinere. De altfel, însuși M₆₀, în care au fost descoperite două dintre aceste piese, conținea scheletul gracil al unei adolescente.

Brățările de sticlă au avut o largă răspindire în timp și spațiu⁴², primele lor prezențe pe teritoriul țării noastre putînd fi remarcate în inventarul necropolelor romane din Dobrogea secolelor III—IV. Dispărînd din regiunea Dunării de Jos în secolele VI—X, ele vor reapare și se vor răspîndi odată cu reinstaurarea stăpînirii bizantine la sfîrșitul secolului al X-lea. În această vreme producerea lor se realiza în ateliere bizantine, pentru ca imediat executarea lor să se generalizeze și în cele bulgărești și rusești.⁴³ Tot pentru secolul al X-lea, piese similare sînt semnalate și în unele așezări din Muntenia, cum sînt cele de la Bucov.⁴⁴

Cronologia descoperirilor de la Niculițel, precum și a celor recente de la Precista — Galați⁴⁵, nu permite însă datarea atît de timpurie a pieselor discutate. Contextul stratigrafic impune o datare mult mai tîrzie a amintitelor brățări de sticlă și anume în secolul al XVIII-lea, aceasta cu atît mai mult cu cît unele prezențe

⁴² Petre Diaconu, *Parures du XIe siècle découvertes à Păcuu lui Soare*, în „Dacia”, N.S., IX, 1965, p. 318—320.

⁴³ *Ibidem*, p. 318—319.

⁴⁴ Maria Chisvași Comșa, *Săpăturile de la Bucov*, în „MCA”, VI, 1959, p. 573.

⁴⁵ M.D. Matei, Aneta Anghel și Dan Nanu Basarab, *Monumentul medieval Precista din Galați*, în „Raport la a XIX-a Sesiune de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1984”, Tîrgoviște, 1985.

³⁹ Georgeta Stoica, *Podoabe populare românești*, București, 1976, p. 36 și urm.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 39.

⁴¹ Gh. Manucu Adameșteanu, *op. cit.*, p. 478 și urm.

similare au fost semnalate și în sudul Dunării, unde au fost încadrate cronologic în același secol. Este vorba, printre altele, de piesele descoperite în Bulgaria, într-un mormînt de femeie din necropola bisericii armene Sf. Ștefan din Provadia⁴⁶, precum și de unele torsionate, prezente în teritoriul sîrbesc⁴⁷. Existența brățarilor de sticlă la Niculițel vine să documenteze prezența în secolul al XVIII-lea și în teritoriul românesc din dreapta Dunării a unui tip de podoabă considerat a fi doar apajul epocii de început a feudalismului românesc.

1.2.2. Inelele. În necropola de la Niculițel au fost descoperite 19 inele lucrate din aramă, argint sau argint aurit. Dintre acestea 13 au fost găsite *in situ*, restul de 6 provenind din morminte care au fost deranjate. 8 din cele 13 inele găsite *in situ* au fost asociate cu monede, astfel încît datarea lor este asigurată, nu numai pe baza analogiilor sau a situației stratigrafice.

Din punct de vedere tipologic, piesele se pot împărți în două grupe:

- inele cu montura făcînd corp comun cu veriga;
- inele cu montura sudată de verigă.

1.2.2.1. Prima grupă cuprinde doar două exemplare. Cel dintîi, descoperit alături de o para de la Abdul Medgid (1839—1861), în M₁₇, este format dintr-o verigă sub-

42

Fig. 42. Pafta.

țire de aramă, lătită treptat în zona superioară pentru a da naștere unei plăci de formă dreptunghiulară. Aceasta este delimitată de capetele ușor lățite ale verigii prin două incizii ușoare. Materialul precum și execuția tehnică modestă dovedesc apartenența sa la un atelier sătesc, poate chiar local, din secolul al XIX-lea. Cel de-al doilea inel descoperit în M₃₇ împreună cu o monedă de aur — iar în 1757 emis de Mustafa al III-lea — are veriga de argint plată și lătită în partea superioară, tot sub forma unei plăci dreptunghiulare, lipsită de ornament dar bordată marginal cu o linie incizată. Spre verigă, această linie prezintă un traseu ondulat (fig. 19). Datat cu ajutorul monedei la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea, acest inel se înscrie într-o serie tipologică cu persistență îndelungată în timp.

1.2.2.2. Grupa inelelor cu montură sudată de verigă este mai bine reprezentată, conținînd un număr de 17 piese ce pot fi împărțite în trei subgrupe:

1.2.2.2.1. Inele cu veriga torsionată și montură romboidală. Dintre cele patru inele aparținînd acestei categorii, două cu montura lipsă (fig. 20^a, b) au fost descoperite în pămîntul de umplutură al mormintelor, iar

celelalte două, în M₄₀ și M₅₆, acest din urmă mormînt fiind deja menționat pentru inventarul său bogat din care nu trebuie omisă moneda poloneză de la Ștefan Bathory din 1586. Acest tip de inel, realizat din argint, dispune de o verigă din sîrmă torsionată (fig. 21 a) sau uneori doar prevăzută cu incizii spiralice, ce dau impresia unui fir subțire înfășurat și lipit de corpul sîrmei-suport (fig. 21 b), și de o placă romboidală, mai groasă sau mai subțire, sudată de verigă în zona de apropiere a capetelor sale. Pe aceasta se află gravate semne cruciforme. Încadrarea cronologică a pieselor de acest tip în secolul al XVI-lea sau cel mai tîrziu la începutul celui următor, se poate face avînd în vedere moneda descoperită în M₅₆, cît și piesele similare, datate în aceeași vreme, descoperite la Suslănești⁴⁹, Oltenița⁵⁰, Guruieni-Măgura⁵¹ (jud. Teleorman) sau în necropolele mai apropiate geografic, de la Piuța Petrii (Orașul de Floci)⁵² sau de la Enisala⁵³.

1.2.2.2.2. Inelele cu veriga plată, circulară sau chiar ajurată în secțiune și cu montura sudată, sînt în număr de nouă. Dintre acestea, cinci și-au pierdut montura, verigile păstrate fiind în două cazuri din argint — una cu secțiune circulară (fig. 22), descoperită în M₂₁, iar cea de a doua ajurată (fig. 23); celelalte trei verigi sînt din aramă. Acestea din urmă sînt lamelare, ușor lățite spre zona monturii și decorate cu diverse combinații de linii incizate (fig. 24 a, b). Ele au fost găsite în M₄, alături de o monedă turcească din 1703—1730 și în M₆ în stratul de pămînt deranjat de reînhumare.

Aceste trei verigi din aramă se adaugă inelului cu plăcuță descoperit în M₁₇ și amintit mai sus, susținînd ideea prezenței în mediul satelor, în veacurile XVIII—XIX, a unor mici ateliere ce produceau astfel de podoabe modeste, ieftine, potrivite însă cu moda timpului. Cele patru inele ce își păstrează monturile sînt bine individualizate, fiecare cu caracteristici proprii, situație ce impune o prezentare separată a fiecăruia. Cel mai reprezentativ exemplar a fost descoperit alături de o monedă de la Murad al IV-lea (1623—1640) în M₃₉. Este vorba despre un inel de argint cu aspect masiv, veriga lată, ușor bombată în secțiune și decorată în exterior cu cinci protuberanțe romboidale: cîte două de o parte și de alta a monturii și cu una pe mijlocul verigii, în zona opusă monturii. De două lamele desprinse din verigă este lipită montura, înaltă, polilobată, realizată din argint prin procedeul „à cire perdue”. Decorația monturii, realizată cu multă măiestrie, este obținută prin cîteva procedee tehnice tradiționale. Motivul vegetal incizat, realizat prin dispunerea radială, în jurul unei proeminențe centrale, a șase petale, legate între ele printr-un șir de alte șase petale plasate marginal, este asociat în mod fericit cu emailul verde ce acoperă cîmpurile triunghiulare delimitate de către petale. Interiorul acestora este decorat printr-o succesiune deasă de mici incizii oblice (fig. 25). O piesă cu anumite trăsături comune celei analizate, datată în secolul al XV-lea și descoperită în regiunea Kosovo din R. S. F. Iugoslavia⁵⁴, dovedește că această formă de inel cunoaște în evul mediu o răspîndire largă,

⁴⁹ Dinu V. Rosetti, *op. cit.*, pl. 5/4, 9, 16; pl. 6/10.

⁵⁰ Done Șerbănescu, Laurenția Georgescu, *Necropola feudală de la Oltenița*, în „Ilfov; File de istorie”, 1978, p. 158, fig. 159/3.

⁵¹ Nicolae Constantinescu și Alexandru Marinescu, *În problema satelor medievale de pe Vedea și Teleorman: descoperirile arheologice de la Guruieni și Orbeasca de Jos (r. Alexandria)*, în „Revista muzeelor”, 1, 1966, p. 72, fig. 2/6.

⁵² Lucian Chițescu și colaboratorii, *Cercetări arheologice la Piuța Petrii (Orașul de Floci)*, în „Cercetări arheologice”; MIR.S.R., IV, București, 1981, p. 139, fig. 7/34.

⁵³ Gh. Mănușu Adameșteanu, *op. cit.*, p. 191, pl. XI/4.

⁵⁴ Bojana Radojković, *op. cit.*, loc. cit.

⁴⁶ Ara Margos, *Arheologicheski raskopki na armenskata țarva „Sv. Stefanos” v grad Provadia*, în „Izvestiia na narodnia muzei Varna”, t. XII, 1970, p. 137—140, pl. III/1—2.

⁴⁷ T. P. Boicević, *Neznano groblje i jagubići*, în „Starinar”, III, 1908, p. 164, fig. 1.

⁴⁸ Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, *op. cit.*, fig. 2.

atît în timp cît și în spațiu, conformă unui gust al inelelor masive, de dimensiuni apreciabile.

În M₂₆, asociat cu o monedă turcească din aur (onluk), emisă de Mahmud al II-lea în 1838, a fost descoperit un inel, tot din argint, cu veriga lată, împodobită cu două șiruri paralele de puncte incizate dispuse longitudinal și cu o pastilă masivă sudată în zona de contact al capetelor verigii. Cele cîteva urme de incizie ce se observă pe fața plăcii dovedesc prezența fie a unor elemente de decor, fie chiar a unei inscripții ce ar fi conferit în acest caz, piesei rosturi sigilare (fig. 26). Deși inelul a fost descoperit asociat cu o monedă din secolul al XIX-lea, datorită urmelor de îndelungată folosire, credem că poate fi datat mai timpuriu, poate chiar în secolul al XVII-lea. Piesa, prin caracteristicile sale tipologice, pare a continua prin formă și modalitate de realizare, un tip de inel foarte răspîndit în teritoriile românești, cu precădere la sfîrșitul secolului al XIV-lea și în prima jumătate a celui următor, dar care, cu anumite modificări de detaliu, va fi întîlnit și în secolul al XVI-lea. Este vorba despre cunoscutele inele cu placă discoidală al cărei cîmp este prevăzut cu elemente decorative animaliere sau vegetale, în general foarte stilizate. Astfel de piese întîlnite din Maramureș, la Giulești⁵⁵, pînă în Muntenia și Oltenia, la Mănești-Buftea⁵⁶, Măicănești⁵⁷ (ambele în sectorul agricol Ilfov), Ipotești (jud. Prahova)⁵⁸ și la Termele Drobetei (jud. Mehedinți)⁵⁹, din Transilvania, la Bistrița (jud. Bistrița-Năsăud)⁶⁰ pînă în Moldova, la Rădăuți⁶¹ și Baia⁶² (ambele în jud. Suceava), prin larga lor răspîndire, în timp și spațiu, se impun ca piese caracteristice pentru teritoriul românesc.⁶³ Lucrate de cele mai multe ori din argint și mai rar din bronz, ele sînt prezente atît în mediul rural cît și în cel urban.

Cel de-al treilea inel, cu montura lipită, a fost descoperit în M₄₄ alături de patru parale turcești — una de la Abdul Hamid (1774—1789) și trei de la Selim al III-lea (1789—1807). Piesa este realizată din bronz, dispunînd de o verigă mult lătită și o placă discoidală, în secțiune ușor tronconică, lipită de verigă, montura apărînd astfel ușor înălțată față de planul verigii. Placa, al cărei diametru nu depășește 8 mm, este prevăzută cu o adîncitură centrală de la care pornesc radial mai multe linii incizate destul de dezordonat și rudimentar (fig. 27). Caracteristicile sale tehnice și decorative înscriu inelul respectiv în categoria pieselor de serie, destinate păturilor largi de la sate.

Atît prin valoarea sa intrinsecă dar și prin modalitățile de execuție mai îngrijite, ultimul inel din această grupă se remarcă în mod special. Descoperită în umplutura mormintelor, piesa este lucrată dintr-un argint cu

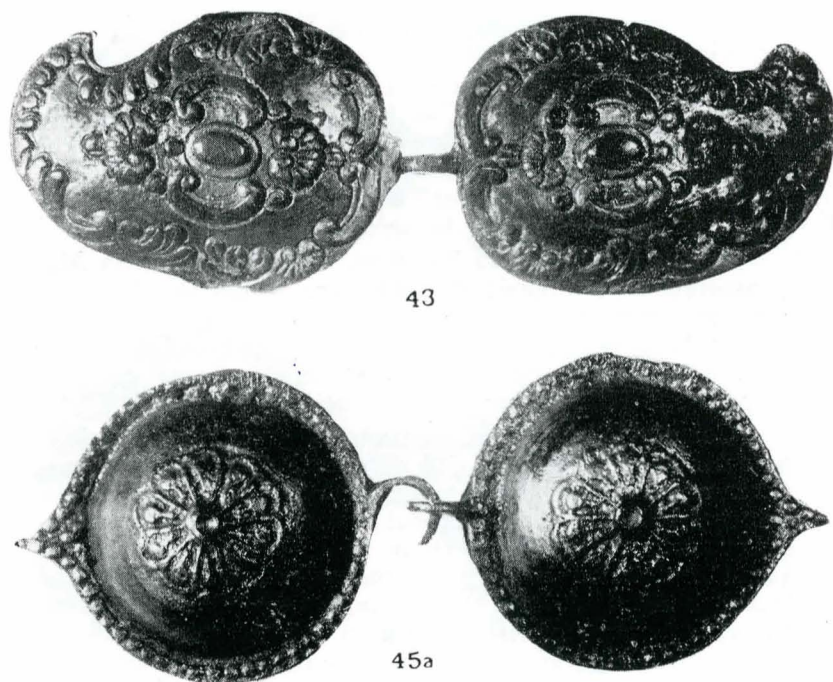

Fig. 43, 45 a. Paftale.

titlu ridicat, este alcătuită dintr-o verigă semicirculară în secțiune și o placă octogonală, ușor alungită pe axa verigii, decorată prin incizii după un motiv destul de frecvent întîlnit în secolele XVI—XVII. Este vorba de patru arce de cerc dispuse în colțurile plăcii, separînd patru suprafețe marginale împodobite cu un hașur foarte fin. Cîmpul romboidal central este ocupat de un motiv realizat prin dispunerea cruciformă a patru petale (fig. 28). Piese similare din bronz sau din argint și datate în secolele XVI—XVII, descoperite la Piua Petrii (Orașul de Floci)⁶⁴, de unde credem că provine și piesa de la Niculițel, impun datarea ei în aceeași epocă.

1.2.2.2.3. Grupa inelelor cu montura sudată de verigă și împodobită cu pietre ornamentale sau din materie vitroasă cuprinde patru exemplare. Inelul descoperit în M₁₀ este din argint, format dintr-o verigă cu secțiunea ușor rotunjită spre exterior și o casetă înaltă de 3,5 mm de formă ovală. Marginile acesteia ce urmau a prinde o piatră, au fost decupate în forma colților de lup. Extrasosul monturii este decorat cu un motiv radial realizat prin gravare. Din păcate, piatra ce a împodobit chatonul a fost pierdută din vechime (fig. 29). În lipsa unor elemente de datare mai precise, analogiile ce le putem stabili cu unele piese asemănătoare descoperite la Ester⁶⁵ și Piua Petrii (Orașul de Floci)⁶⁶, permit încadrarea inelului respectiv în cursul secolului al XVI-lea.

Următoarele două piese, ambele din argint cu titlu scăzut, se înscriu în categoria inelelor cu montura decorată prin filigranare și granulare. În cele mai multe dintre cazuri, acest tip de piese, dintre care le menționăm pe cele descoperite la Noviodunum (Isaccea)⁶⁷, Cetățeni⁶⁸, Măicănești⁶⁹, Termele Drobetei⁷⁰, Suceava⁷¹, Giulești-Maramu-

⁵⁵ Radu Popa și Mircea Zdroba, *Ctitoria cnezilor giuleșteni. Un nou monument românesc din piatră în Maramureș*, în SCIV, 2, 1969, p. 279, fig. 8/c, d, e.

⁵⁶ Aristide Ștefănescu, *Cercetări arheologice în raza orașului Buftea*, în „RMM — Muzeu”, 3, 1979, p. 28—29, fig. b și g.

⁵⁷ Panait I. Panait, *Inceputurile orașului București în lumina cercetărilor arheologice*, în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, V, 1967, p. 16—17 și fig. 2.

⁵⁸ D. Nicolaescu Plopșor și Wanda Wolski, *Necropola feudală de la Ipotești (jud. Olt)*, în „Apulum”, X, 1972, p. 250 și fig. 3.

⁵⁹ Al. Bărcăcilă, *Monede, podoabe și fragmente ceramice de la Termele Drobetei*, în „MCA”, p. 778 și fig. 2/1, 12, 14.

⁶⁰ Șt. Dănilă, *Așezări vechi descoperite în județul Bistrița-Năsăud*, în MCA, IX, 1970, p. 435 și fig. 5.

⁶¹ Cercetări inedite efectuate de autori.

⁶² Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, *Contribuții arheologice la istoricul orașului Baia*, în „Cercetări arheologice”, MIR.S.R., VII, București, 1984, p. 238 și fig. 2/3.

⁶³ Inele cu caracteristici apropiate au fost descoperite și în spațiul sud-dunărean, dar frecvența lor este mult mai redusă decît la nordul Dunării (Vezi: Olga Schafarik, Mirko Schulmann, *The mediaeval necropolis Slinga near Subotica*, în „Travaux des Musées des Voïvodina”, 3, 1954, p. 53, pl. III, VII și XI.

⁶⁴ Lucian Chițescu și colaboratorii, *Cercetări arheologice...*, în „Cercetări arheologice”, MIR.S.R., V, București, 1982, p. 154, fig. 10/12.

⁶⁵ Gabriel Custurea, *op. cit.*, fig. 6/4.

⁶⁶ Informații primite din partea colegei Anca Păunescu, căreia îi mulțumim și acum.

⁶⁷ Ion Barnea și colaboratorii, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, în „MCA”, IV, 1957, p. 167, 170 și fig. 16.

⁶⁸ Anca Păunescu, *Obiecte de podoabă descoperite în necropola medievală de la Cetățeni (jud. Argeș)*, în „Muzeul Național”, III, București, 1976, p. 258 și fig. 1/a.

⁶⁹ Panait I. Panait, *op. cit.*, p. 17—18 și fig. 3.

⁷⁰ Al. Bărcăcilă, *op. cit.*, p. 778 și fig. 2/15—16.

⁷¹ Șantierul Suceava, în „SCIV”, IV, 1—2, 1953, p. 290.

reș⁷² sau în spațiul sud-dunărean⁷³, poate fi întâlnit între secolele XII—XV.

Cele două inele din aceeași categorie, ce fac parte din tezaurul de la Cotu Morii — Popricani (jud. Iași), îngropat în jurul anului 1529⁷⁴, vin să documenteze, însă, persistența acestui tip în secolul al XVI-lea, iar cele descoperite în necropola de la Ester⁷⁵ dovedesc că spațiului dobrogean îi sînt cunoscute și în secolele XVII—XVIII.

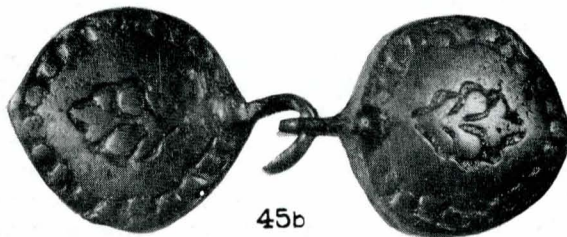
Dintre piesele de la Niculițel, cea descoperită în M₅₆ și asociată cu o monedă din 1586, are veriga lamelară sudată de o montură în formă de casetă rotundă în care este încastrată o piatră maron, tăiată în caboșon. Exteriorul monturii este decorat prin grupe de cîte patru granule dispuse sub forma unor motive cruciforme (fig. 30).

Cel de-al doilea inel cu piatră și montură granulată a fost descoperit cu prilejul decapărilor efectuate în vederea amenajării spațiilor exterioare monumentului. Piesa este îngrijit lucrată iar decorul mai elaborat în comparație cu exemplarul descoperit în M₅₆. Veriga, lățită și prevăzută cu cîteva șanțuri longitudinale, slab marcate, este împodobită cu aplicații granulate, lipite în zona imediat învecinată monturii. Restul verigii este decorat cu un fir longitudinal filigranat. Montura este reprezentată de o casetă rotundă, înaltă, împodobită median cu un fir filigranat surmontat de un șir de granule dispuse la mici distanțe una de cealaltă și avînd dedesubt un fir torsionat foarte fin. Piatra, de culoare verde închis, este tăiată în formă de rozetă (fig. 31). În comparație cu inelul descoperit în M₅₆, ce ne apare destul de modest ca realizare, acesta din urmă se apropie mai mult de prototipurile realizate în secolele XIII—XV. Este motivul pentru care propunem datarea piesei respective între sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui de-al XV-lea, aparținînd primei faze de funcționare a necropolei.

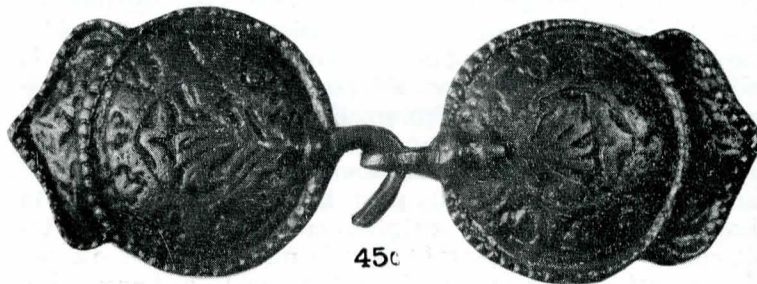
Cel de-al patrulea inel, din categoria celor cu montură și piatră, a fost descoperit în M₄, alături de un inel simplu, din aramă, cu montura lipsă, deja menționat, și de o para de la Mahmud I (1730—1754). Este vorba despre un exemplar de o factură diferită față de cel anterior prezentat, în sensul că piatra încastrată în montură este o intaglie gravată în cristal de stîncă. Veriga inelului prezintă o secțiune ovală, iar caseta în care este încastrată intaglia are marginile stanțate cu motive triunghiulare. Reversul monturii este deosebit de îngrijit lucrat, prin incizare și niellare, întreaga sa suprafață fiind împărțită în șase cîmpuri triunghiulare, umplute cu o rețea de hașuri fine, niellate. Pe intaglie sînt reprezentate două personaje. Primul constituie imaginea tipică a sfîntului militar călărînd spre stînga, înveșmîntat în costum de luptător cu tunică și mantie scurtă fluturînd pe spate, înarmat în mîna dreaptă cu o spadă scurtă ridicată deasupra capului. La picioarele calului se află căzut cel de-al doilea personaj, purtînd pe cap un coif, în îmbrăcăminte de luptător (fig. 32). Scena reprezintă pe Sf. Dumitru în momentul în care, în 1207, salvează orașul Salonic, al cărui patron era, de atacul bulgarilor conduși de regele Ioniță Kaloian⁷⁶. Legenda bizantină cu privire la această minune a sfîntului amintit a luat naștere în acel oraș la începutul secolului al XIII-lea, fiind transmisă apoi de către scrierile cronicarilor Domentian și Dositei⁷⁷. Din acest moment,

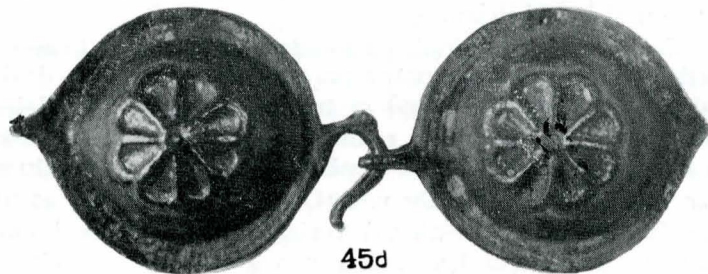
44

45b

45c

45d

Fig. 44 și 45 b, c, d. Paftale.

tradiționalele reprezentări legate de minunile și martiriul Sf. Dumitru, născute din evenimentele petrecute la începutul secolului al IV-lea în vremea împăratului Maximin, vor fi înlocuite în iconografia creștină cu imagini sugerate din legenda născută la începutul secolului al XIII-lea. Noile reprezentări se vor întîlni pe un foarte mare număr de obiecte: pe icoane ferecate în argint, pe relicvarii, cutii lucrate „au repoussé” sau prin cizelare, toate, piese realizate de către artiști anonimi fie din Salonic, fie din regiunea Krușova, care-și desfăceau mărfurile la Salonic⁷⁸. Această „industrie” înfloritoare, ce exploatează într-o multitudine de variante o temă locală cu mare audiență în mediile creștine, ne conduce spre ideea producerii inelului în discuție într-un atelier din Salonicul veacului al XVIII-lea.

2. *Accesoriiile vestimentare*, piese cu o valoare artistică în genere mai scăzută⁷⁹, sînt reprezentate la Niculițel prin cîteva categorii de piese: copci, nasturi, aplice și paftale.

2.1. *Copcile* constituie una dintre acele categorii de accesorii care îmbină rosturile utilitare cu cele estetice. Istoria costumului și a podoabelor cunoaște exemplare remarcabile, realizate din metale prețioase, împodobite cu email sau pietre scumpe⁸⁰, dar și piese mai modeste, des-

⁷² Radu Popa și Mircea Zdroba, *op. cit.*, p. 279—280 și fig. 8/b.

⁷³ Sonia Gheorghieva și Dimităr Bucinski, *op. cit.*, p. 109 și pl. XVII/13, 14, 18.

⁷⁴ Eugenia Neamțu, *Obiecte de podoabă din tezaurul medieval de la Cotu Morii — Popricani*, în „Arheologia Moldovei”, I, 1961, p. 284, fig. 1/4, 6, p. 287 și fig. 3/3, 4.

⁷⁵ Gabriel Custurea, *op. cit.*, p. 550 și fig. 6/3.

⁷⁶ Maria Goleescu, *Autour d'une représentation de Saint Demetrius*, în „Revue historique du sud-est européen”, XIV, 1—3, 1937, p. 26—35.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 31.

⁷⁸ *Ibidem*

⁷⁹ Marin Matei Popescu, *Podoabe medievale ...*, p. 30.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 33.

tinute populației de rînd, precum sînt cele datate în secolele XVII—XVIII și descoperite la Pantelimon-București⁸¹, Rădăuți (jud. Suceava)⁸², sau Piua Petrii (Orașul de Floci)⁸³. Asemănătoare acestora sînt și cele două perechi de copci aflate în M₃₃. Piese sînt realizate din tablă de aramă modelată prin stanțare. Forma este cea a simbului de migdală, cu extremitate trilobată și decorul vegetal. Cîrligul și bucla de prindere, realizate din sîrmă de aramă, sînt sudate pe dosul fiecărei piese. (fig. 33).

2.2. *Nasturii* constituie un accesoriu vestimentar aproape nelipsit din costumul tuturor vremurilor, iar din cel medieval, cu deosebire. Totuși, numărul mic de piese de acest gen descoperite în necropola cercetată (14 exemplare repartizate în 5 morminte: M_{III}, M₁₆, M₃₈, M₄₃, M₅₆) dovedește că veșmintele proprii acestei zone din nordul Dobrogei foloseau șnururi pentru încheierea lor. Fără excepție, nasturii au fost descoperiți în zona gîtului, încheind de fiecare dată o cămașă.

Piese se încadrează în cîteva tipuri răspîndite în timp și spațiu, din secolul al IX-lea pînă în cel de-al XVIII-lea sau chiar al XIX-lea. Din punct de vedere tipologic, cele 14 exemplare descoperite pot fi împărțite în trei grupe:

2.2.1. *Nasturi globulari* realizați prin turnare sau stanțare, din argint sau din aramă, cu tortița lipită prin sudare. Din cele 5 exemplare ce aparțin acestui tip, patru sînt din argint și au diametrul de 9 mm, fiind descoperite în M₁₆ (fig. 34). Ele depășesc dimensiunile exemplarelor de acest tip descoperite în centre ca cele de la Snagov⁸⁴, Suceava⁸⁵, Măicănești⁸⁶, Sulsănești⁸⁷, Piua Petrii (Orașul de Floci)⁸⁸ sau Enisala⁸⁹ și datate în secolele XV—XVI. Datorită acestor deviații de la formele clasice și în lipsa unor certe elemente de cronologie, credem că datarea lor poate fi acceptată pentru secolul al XVII-lea.

Ultimul exemplar, aflat în M₄₃, avînd în vedere materialul din care este realizat (aramă), dimensiunile sale (diametrul=1,9 cm), cît și mijloacele tehnice modeste în care este lucrat și care îl îndepărtează de prototipurile secolelor XV—XVI, credem că aparține secolului al XVIII-lea, dacă nu chiar celui următor (fig. 35). Această încadrare cronologică este susținută și de poziția stratigrafică a mormîntului.

2.2.2. *Nasturi de bronz*, obținuți prin turnare și ciocănire, cu jumătatea superioară, de care se prinde tortița, tronconică, iar cu cea inferioară, semisferică (fig. 36). Cei 5 nasturi, descoperiți în M₃₈ își găsesc analogii în secolele XVI—XVII la Vălenii de Munte⁹⁰, Netezi⁹¹ sau la

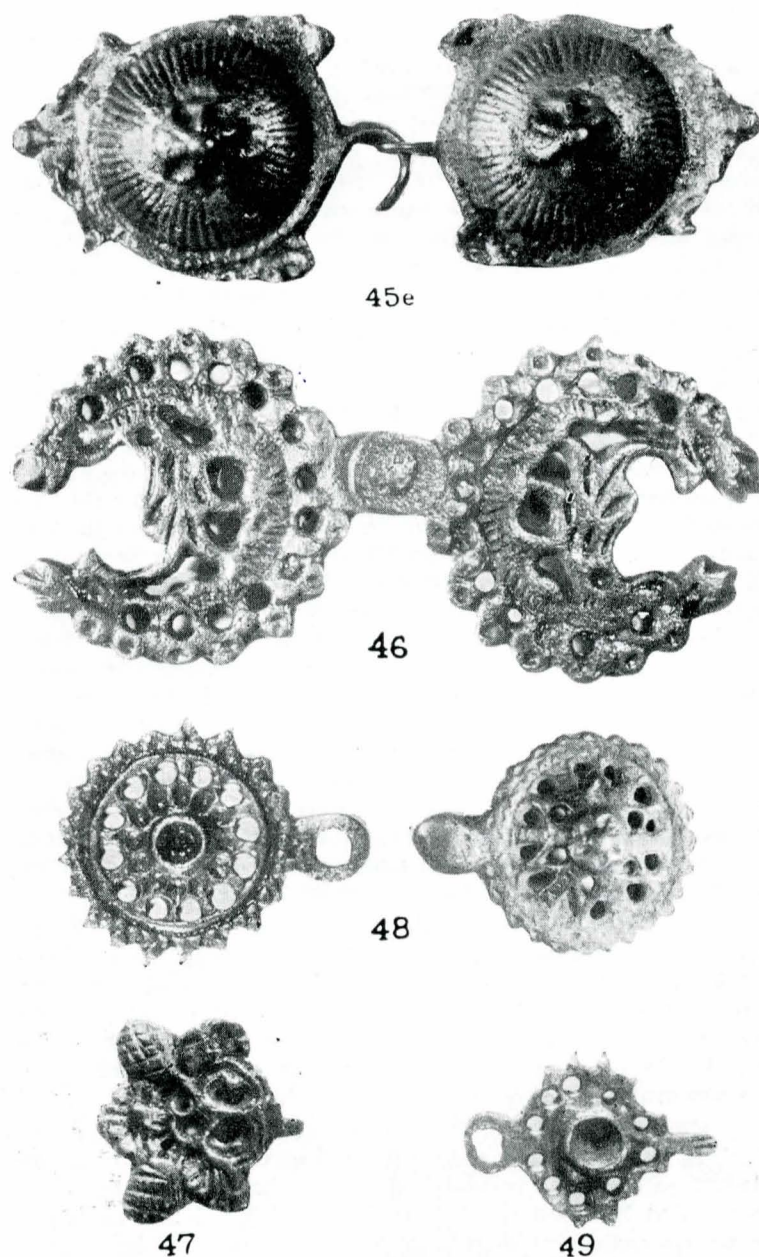

Fig. 45 e, 46—49. Paftale.

⁸¹ Aristide Ștefănescu, *Note arheologice pe șantierul de construcții din București*, în „București”, VIII, 1971, p. 96—98 și fig. 1/1.

⁸² Vezi nota 61.

⁸³ Lucian Chițescu și colaboratorii, *Cercetări arheologice...*, în „Cercetări arheologice”, MIR.S.R., III, 1979, p. 231, fig. 17/9—11.

⁸⁴ Dinu V. Rosetti, *Săpăturile de la Snagov*, București, 1935, p. 39 și fig. 13.

⁸⁵ I. Nestor și colaboratorii, *Șantierul arheologic Suceava*, în „SCIV”, 1—2, 1953, p. 356—364.

⁸⁶ Margareta Constantinescu, Panait I. Panait, Ioana Cristache Panait, *Complexul medieval Tinganu*, în „Cercetări arheologice în București”, II, p. 213.

⁸⁷ Dinu V. Rosetti, *Vestigiile feudale de la Sulsănești...*, pl. 5/5.

⁸⁸ Lucian Chițescu, și colaboratorii, *Cercetări arheologice...*, în „Cercetări arheologice”, MIR.S.R., V, București, 1982, p. 145 și fig. 10/14.

⁸⁹ Gh. Mănușu Adameșteanu, *op. cit.*, p. 478 și pl. V/2, 3.

⁹⁰ Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, *Etape de construcție în cuprinsul ansamblului „Mănăstirea” din Vălenii de Munte, jud. Prahova*, în „Cercetări arheologice”, MIR.S.R., IV, București, 1981, p. 179.

⁹¹ Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, *Reședința feudală de la Netezi (jud. Neamț)*, în „SCIVA”, 4, 1985, p. 307, fig. 5/12 și 13.

Piua Petrii (Orașul de Floci)⁹². În această ultimă așezare au fost descoperite chiar mai multe ateliere de prelucrare a unor nasturi cu această formă, materialul folosit pentru realizarea lor fiind osul⁹³.

2.2.3. *Nasturi din argint* cu decor granulat și fili-granat. Ei sînt realizați prin sudarea, în zona mediană, a celor două calote obținute prin turnare sau stanțare. Din cele patru exemplare descoperite, unul se află în M_{III} iar celelalte în M₅₆, mormîntul datat cu moneda din anul 1586. Două piese — cea descoperită în M_{III} și una din M₅₆ — au forma sferică (fig. 37) sau ușor alungită (fig. 38), cu veriga de prindere ovală sau circulară și cu o mică granulă plasată în zona opusă tortiței de prindere. Datarea lor în secolul al XVI-lea s-a efectuat atît pe baza monedei din M₅₆ cît și a analogiilor cu piese similare descoperite la Zăvoaia⁹⁴, Suceava⁹⁵, sau la Enisala⁹⁶. Un al doilea nas-

⁹² Lucian Chițescu și colaboratorii, *op. cit.*, p. 152 și fig. 10/15.

⁹³ Lucian Chițescu, Anca Păunescu și Tudor Papasima, *Cercetări arheologice de la Piua Petrii (Orașul de Floci)*, jud. Ia-lomița, în „Cercetări arheologice” MIR.S.R., VI; București, 1983, p. 95—100.

⁹⁴ Ion T. Dragomir, *Tezaurul de la Zăvoaia (jud. Brăila)*, în „BMI”, 2, 1972, p. 67—69 și fig. 1/18.

⁹⁵ Ion Nestor și colaboratorii, *Șantierul arheologic Suceava*, în „SCIV”, 3—4, 1955, fig. 12.

⁹⁶ Gh. Mănușu Adameșteanu, *op. cit.*, p. 478.

ture, descoperit tot în M₅₆, și care este prevăzut în zona opusă tortiței cu patru granule dispuse piramidal (fig. 39), poate fi regăsit în același secol al XVI-lea într-o serie de necropole feudale precum cele de la Sulsănești⁹⁷, Zăvoaia⁹⁸, sau Coveiu⁹⁹. Ultimul exemplar, descoperit în M₅₆, dispunând de un bogat decor, granulat și filigranat, amplasat în zona mediană (fig. 40), provine, fără îndoială, dintr-unul din destul de numeroasele ateliere care în secolul al XVI-lea¹⁰⁰ realizează, în complicata tehnică a granularii și filigranării, piese de o reală valoare artistică, răspândite atât în nordul cât și în sudul Dunării.

2.3. *Aplicele* constituie accesorii vestimentare destul de des întâlnite, împodobind, cu precădere, garniturile din piele ale costumului. Ele erau cusute sau prinse cu ajutorul unor gheare, plasate pe dosul lor, de materialul suport. Astfel, sub diverse forme și împodobite cu motive decorative deseori traforate, lucrate din bronz sau din argint aurit, aplicele sînt întâlnite din evul mediu timpuriu (la Dănești¹⁰¹, Vârșand¹⁰² etc) pînă în secolul al XIV-lea (la Rădăuți¹⁰³ și Curtea de Argeș¹⁰⁴) și apoi pînă în secolul al XV-lea și al XVI-lea (Măicănești¹⁰⁵, Zăvoaia¹⁰⁶, Cotu Morii-Popricani¹⁰⁷). Cele trei aplice descoperite în necropola de la Niculițel în M₅₆, continuînd în secolul al XVI-lea moda celui de-al XIV-lea, sînt foarte apropiate din punct de vedere tipologic de cele aflate la Rădăuți sau Curtea de Argeș. Este vorba de aplice semisferice, realizate prin stanțare, din argint aurit, cu diametrul de 1,1 cm și dispunînd de două orificii plasate coaxial, pentru coaserea de material suport (fig. 41). Tocirea foiței de aur cu care a fost acoperită fața convexă a pieselor dovedește o folosință mai îndelungată și implicit posibilitatea ca producerea lor să fi avut loc poate chiar în secolul al XV-lea.

2.4. *Paftalele* constituie unele dintre categoriile de piese cel mai bine reprezentate în necropola de la Niculițel. Agrafele sau paftalele, compuse din două piese, de obicei discoidale, prinse între ele printr-un cîrlig și o buclă, prin forma ornamentației în relief sau ajurată și locul lor în costum, constituie o foarte caracteristică piesă de decorație vestimentară în secolele XVII—XIX.

Evul mediu românesc a cunoscut exemplare de referință în evoluția și răspîndirea acestui tip, ce întrunește dublă calitate de podoabă și accesoriu vestimentar. Din secolul al XIV-lea și pînă în cel de-al XVII-lea, paftalele apar sporadic, înviorînd, prin strălucirea metalului prețios și a pietrelor scumpe costumul domnesc și boieresc, așa cum ne dovedesc piesele descoperite în necropolele de la Curtea de Argeș¹⁰⁸, Comana¹⁰⁹ sau în tezaurul de la

Gelu (jud. Timiș)¹¹⁰. Transformările, sub influențele de factură orientalo-balcanică, pe care le suferă costumul românesc de la sfîrșitul secolului al XVII-lea favorizează răspîndirea tot mai largă, în toate mediile sociale, a paftalei, piesă de artă sau de serie, lucrată din metal prețios sau metal comun, în funcție de poziția socială și posibilitățile materiale ale purtătorului ei.

În necropola de la Niculițel se surprinde această nouă orientare existentă în vestimentația epocii, numărul total al paftalelor descoperite aici fiind de nouă perechi complete și patru incomplete. Din acestea, doar cinci au fost descoperite *in situ* (în M₁₈, M₂₄, M₃₇, M₅₇, și M₅₉), restul aflîndu-se în umpluturi ale mormintelor.

2.4.1. Din totalul pieselor descoperite, prin material, caracteristici tehnice și aspect estetic, se individualizează un număr de trei exemplare.

Cel dintîi, descoperit în M₅₉ și realizat din tablă de argint, este alcătuit din două plăci dreptunghiulare prinse între ele printr-un cîrlig și o verigă, ambele sudate pe fața pieselor. Pe spatele lor, cite o lamelă subțire, plasată în poziție verticală, servea pentru coaserea cordonului. Decorul, realizat prin gravare, constă, pentru fiecare placă, dintr-un chenar marginal dublu și o formațiune decorativă, romboidală, cu marginile lobate, amplasate central. Interiorul acestui element ornamental este împărțit, prin același sistem de linie dublă, în romburi mai mici în care se află gravată cite o rozetă cu un număr variabil de petale. Aceleași elemente liniar-vegetale împodobesc și piciorușele verigii și ale cîrligului de prindere. După realizarea decorului, întreaga suprafață a piesei a fost aurită (fig. 42). Deși modalitățile de realizare tehnică a piesei sînt relativ modeste, iar cele de decorare schematice, avînd în vedere metalul prețios folosit, piesa trebuie să fi aparținut fără îndoială unui personaj de vază al așezării. Este posibil ca ea să fi fost lucrată mai degrabă într-un atelier care producea, în genere, piese de serie, decît într-un atelier cu meșteri foarte specializați. Deși nu cunoaștem piese similare, anumite detalii tehnice și decorative impun datarea piesei, descoperită în M₅₉, spre sfîrșitul secolului al XVII-lea sau în primele decenii ale celui următor.

Cel de-al doilea exemplar, descoperit în M₃₇ alături de un inel și de o monedă din aur (iarim emis de Mustafa al III-lea în anul 1575), este alcătuit din două tasuri de aramă în formă de simbură de migdală, prinse între ele printr-un cîrlig și o verigă, ambele sudate pe dos. Decorul, obținut prin stanțare și cizelare ulterioară, reprezintă elemente vegetal-florale dispuse atît marginal, sub forma unui chenar, cît și central. Întreaga suprafață a piesei a fost aurită (fig. 43).

A treia pafta, alcătuită tot din două elemente din bronz, prezintă o formă cvasi-dreptunghiulară. Sistemul de prindere dintre ele este mascat de o plăcuță dreptunghiulară. Întreaga suprafață a paftalei este bogat decorată prin granulare, filigranare și emailare în diverse culori: alb, verde, bleu, galben, negru (fig. 44).

O pafta identică celei mai sus descrise, produsă în importantul centru balcanic de bijuterii de la Vrața¹¹¹, indică atelierele de aici drept loc de proveniență, dacă nu pentru toate cele trei piese, cel puțin pentru cea din urmă. Aceste ateliere de la Vrața sau din alte centre sud-dunărene sînt cunoscute în tot cursul secolelor XVIII și XIX, atît pentru producerea unor piese de lux¹¹² cît și de serie.

Cele trei paftale, deși se detașează de masa pieselor comune, nu pot fi totuși încadrate în categoria unor produse de lux. Ele se constituie însă drept apanaj al unei categorii sociale mai avute, ce își putea permite achizi-

⁹⁷ Dinu V. Rosetti, *Vestigiile feudale de la Sulsănești...*, pl. 5/15.

⁹⁸ Ion T. Dragomir, *op. cit.*, p. 89 și fig. 1.

⁹⁹ C. S. Nicolaescu Plopșor, *Tezaurul de la Coveiu-Dolj*, în „Arhivele Olteniei”, nr. 39—40, 1929, p. 509, fig. 15.

¹⁰⁰ Marin Matei Popescu, *op. cit.*, catalog.

¹⁰¹ Mircea Petrescu-Dîmbovița și Emilia Zaharia, *Sonda-jul arheologic de la Dănești*, în „MCA”, VIII, 1962, p. 57 și fig. 13.

¹⁰² Dorin Popescu, *Săpăturile de la Vârșand (1949)*, în „MCA”, II, 1956, p. 131 și fig. 86.

¹⁰³ Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, *Mărturiile heraldice cu privire la începuturile statului feudal independent Moldova*, în vol. „Constituirea statelor feudale românești”, București, 1980, p. 197 și urm. și pl. 28.

¹⁰⁴ Virgil Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeșului*, în „BMI”, 1917—1923, pl. XII.

¹⁰⁵ Panait I. Panait, *op. cit.*, p. 19.

¹⁰⁶ Ion T. Dragomir, *op. cit.*, p. 70—72 și fig. 2—3.

¹⁰⁷ Eugenia Neamțu, *Obiecte de podoabă din tezaurul medieval de la Cotu Morii—Popricani (jud. Iași)*, în „Arheologia Moldovei”, I, 1961, p. 289 și fig. 1.

¹⁰⁸ Virgil Drăghiceanu, *op. cit.*, pl. X.

¹⁰⁹ Lia Milencovici Bătrîna, *op. cit.*, p. 16—17 și fig. 15.

¹¹⁰ Venera Rădulescu, *Tezaurul medieval de podoabe descoperit în comuna Gelu, jud. Timiș*, în „RMM” — Muzeu, 5, 1982, p. 56—65.

¹¹¹ Sonja Gheorghieva și Dimităr Bucinski, *op. cit.*, p. 120, pl. XXIII/5.

¹¹² Marin Matei Popescu, *op. cit.*, cat. 209—212.

ționarea unor piese care în mediul rural puteau trece drept piese de lux.

2.4.2. Restul paftalelor descoperite în necropolă pot fi împărțite în două categorii:

2.4.2.1. Prima categorie este documentată prin cinci perechi realizate din bronz, prin turnare. Forma lor este invariabil de calotă asociată cu diverse acolade și elemente vegetale cu rol evident decorativ. Sistemul de prindere este reprezentat de un cîrlig și o verigă. Pe dosul celor două tasuri sînt sudate cîte două lamele metalice de care se coseau capetele curelei sau ale cordonului. Decorul rezultat în urma aceluiași proces de turnare în tipare constă dintr-un ornament central, floral-vegetal și dintr-o bordură de pseudogranule dispusă marginal (fig. 45 a, b, c, d, e). Cele cinci garnituri de paftale constituie exemplare de serie, lucrate fără îndoială în atelierul cu o producție foarte mare, întîlnită pe arii foarte întinse. Acesta este motivul pentru care piese similare celor de la Niculițel vom întîlni atît în stînga Dunării, în Muntenia, la Retevoiești¹¹³ sau Pantelimon-București¹¹⁴, cît și în diferite așezări dobrogene¹¹⁵.

2.4.2.2. Cea de-a doua categorie de paftale este cea a pieselor ajurate. Executate tot prin turnare, din bronz sau din argint cu titlul scăzut, tehnica în care sînt lucrate, „à jour“, le conferă o anumită finețe care compensează în mare măsură calitatea inferioară a materialului folosit. Cea mai frumoasă piesă, cea descoperită în M₁₈ alături de două monede turcești din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și realizată din argint cu titlul scăzut, este compusă din două elemente în formă de semilună mult închisă, cu marginile festonate, principalul motiv decorativ constituindu-l cîte o pasăre stilizată, delimitată de goluri. Un șir de orificii sînt dispuse la interiorul marginii festonate (fig. 46). În M₂₄ s-a descoperit doar o singură piesă componentă a unei paftale și anume cea cu cîrlig. Ea este realizată tot din argint și tot prin turnare. Decorul ilustrează frunze de stejar și ghinde ce alternează cu orificii circulare (fig. 47).

Paftaua descoperită în M₅₇ este alcătuită din două piese provenind de la două garnituri diferite. Nota de unitate dintre ele este conferită de marginile festonate și de orificiile plasate în zona marginală. Piesa cu cîrlig dispune de o formă ușor convexă, centrul său fiind decorat cu o floare cu cinci petale. Cea cu veriga de prindere, plată, pare să fi fost prevăzută cu o piatră — probabil din pastă vitroasă — așa după cum sugerează montura plasată în centrul său (fig. 48).

În contextul umpluturilor superficiale s-a descoperit o ultimă piesă provenind de la o garnitură de același tip cu marginea festonată, cu orificii dispuse excentric și cu un coboșon central ce trebuie să fi fost împodobit cu o piatră (fig. 49).

Lipsa unor lamele pe dosul pieselor, pentru prinderea curelelor sau a cordoanelor, dovedește că orificiile plasate spre marginea fiecărui exemplar serveau pentru coaserea paftalei de materialul centurii respective.

Acest tip de pafta — ajurat —, prezent de altfel în spațiile geografice învecinate¹¹⁶, este totuși mai puțin întîlnită în țările române. La Niculițel însă, acolo unde pare să fi fost folosit în mod frecvent, a fost purtat în special de către copii și tineri, fapt sugerat atît de dimensiunile destul de reduse ale garniturilor, dar mai ales de caracteristicile antropologice ale celor ce le-au purtat.

*
* *

Bijuteria, pe lingă valențele estetice pe care le deține, este purtătoarea unor mesaje mai profunde, ce trebuie înțelese și relevate. Dacă originea sa se pierde în negura vremurilor, ea constituie, la rîndul său, ca orice mărturie de viață, un izvor istoric. Fiind o creație a unei comunități umane, exprimă gusturile și opțiunile unei epoci, personalizează o modă, un costum, caracterizează din multe puncte de vedere — economic, social, spiritual — pe cel ce o poartă.

Privită din acest punct de vedere, prezentarea bogatului inventar al necropolei de la Niculițel a urmărit un dublu scop: pe de o parte de a face cunoscut un material arheologic unitar ce acoperă o perioadă apreciabilă de timp, din secolul al XIV-lea pînă în cel de-al XIX-lea, și pe de altă parte de a ilustra cu ajutorul lui unele aspecte de viață materială și spirituală a comunității locale, comunitate ce se înscrie în cursul evului mediu printre cele mai importante nuclee românești din nordul Dobrogei.

Izvoarele scrise nu ne dau informații privind numele purtat de așezarea de la Niculițel în cursul secolelor XIII—XV. De la sfîrșitul secolului al XVI-lea însă, cînd arheologic este surprinsă reluarea locuirii după peste un veac de întrerupere, așezarea apare, sub diferite toponime, tot mai des în mărturiile vremii. În hărțile alcătuite între secolul al XVI-lea și al XVIII-lea¹¹⁷ localitatea apare în mod constant sub numele de Nizzevitz sau Nizzerwitz¹¹⁸. Spre mijlocul veacului al XVIII-lea, așezarea este menționată în aceleași izvoare cartografice sub numele de Monastery, Monaster, Monastery¹¹⁹, iar spre sfîrșitul veacului și începutul celui următor sub cel de Mikelin, Mikehii sau Makolinti (?)¹²⁰, forme ce par a izvorî dintr-o defectuoasă citire sau înțelegere a toponimului de Niculițel. Pentru această interpretare pledează împrejurarea că apariția actualului toponim se constată cu cel puțin jumătate de veac înainte de prima mențiune, la mijlocul secolului trecut, de către Ion Ionescu de la Brad. În a sa „Excursiune agricole“, studiu pe care îl întocmește la cerința sultanului asupra stării economice, sociale și etnografice a Dobrogei, savantul român include Niculițelul printre cele 71 de localități românești ale Dobrogei, menționînd și starea economică înfloritoare a locuitorilor săi.¹²¹ Sub toponimul de Mănăstirea, satul apare în izvoarele scrise încă de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, cînd este menționat de către călătorul italian Georgio Dousae¹²² și pînă spre mijlocul secolului al XIX-lea, cînd se impune definitiv cel de Niculițel. Harta rusă din anul 1835, una dintre cele mai complete întocmiri cartografice din epoca modernă ce menționează satul cu cele 80 de gospodării ale sale, folosește încă, se pare pentru ultima dată, toponimul de Mănăstiristea¹²³.

Nelipsită de importanță ni se pare și relatarea de la mijlocul secolului al XVIII-lea a canonicului Joseph Boscowich care, în drumul său de la Constantinopol spre Polonia, însoțind pe ambasadorul Angliei, Mr. Jaq. Porter, întîlnește în nordul Dobrogei un sat al cărui nume nu-l menționează, dar, avînd în vedere amplasarea sa, îl putem

¹¹⁷ D. Dem Dimancesco, *Monumenta cartographica Moldaviae, Valachiae et Transilvaniae*, San Francisco, 1933—1935, f. 60, 75, 79, 90, 93, 95, 109, 112, 116, 118 și 119.

¹¹⁸ Cf. C. C. Giurescu, *Intemeierea mitropoliei Ungrovlahiei*, în „BOR“, 7—10, 1959, p. 683, nota 71.

¹¹⁹ D. Dem Dimancesco, *op. cit.*, f. 123, 124, 133, 138, 142—143.

¹²⁰ *Ibidem*, f. 145, 147 și 181.

¹²¹ Ion Ionescu de la Brad, *Excursiune agricolă în Cîmpia Dobrogei*, București, 1879, p. 87—92; idem, *România din Dobrogea*, în „România literară“, Iași, nr. 2—8, ian. 1855, p. 14—15.

¹²² Georgio Dousae, *De itinere suo Constantinopolitano epistola*, Frankfurt, 1595, p. 82.

¹²³ Const. C. Giurescu, *Principatele române la începutul secolului al XIX-lea. Cercetări istorice, geografice, economice și statistice pe temeiul hărții ruse din 1835*, București, 1957, p. 96 și 144.

¹¹³ Dorin Popescu, Dinu V. Rosetti, *Săpăturile arheologice de la Retevoiești*, în „MCA“, VI, 1959, p. 714 și fig. 15.

¹¹⁴ Aristide Ștefănescu, *Note arheologice...*, p. 98 și fig. 1/2.

¹¹⁵ Gabriel Custurea, *op. cit.*, p. 548—550 și fig. 5/4.

¹¹⁶ Sonja Gheorghieva și Dimităr Bucinski, *op. cit.*, p. 120 și pl. XXIII/4.

identifica cu Niculițelul. Locuitorii lui „parlaient la langue Valaque, fort different de la Bulgare, étant composée d'un mélange de plusieurs idiomes mais principalement d'Italien et de Latin”¹²⁴.

Comunitățile românești din Dobrogea în general, și cea de la Niculițel în special, se bucurau de o stare materială înfloritoare. Prosperitatea economică este, de altfel, surprinsă și de izvoarele scrise. La mijlocul secolului al XIX-lea, Ion Ionescu de la Brad menționează că averea celor 71 sate românești amplasate în apropierea Dunării și a codrilor, de la mare pînă la Silistra, se ridică la enorma sumă de 15.410.500 lei¹²⁵. Satul Niculițel se numără printre cele mai avute¹²⁶. Această stare materială bună se datorește obligațiilor mult mai scăzute ale locuitorilor Dobrogei, ce se limitau doar la acel „beilic — impozitul în natură plătit către Poartă — față de numeroasele dări pe care era obligat să le achite contribuabilul din țările române”¹²⁷.

De altfel, starea materială înfloritoare a locuitorilor satului Niculițel este ilustrată de numeroasele monede, dintre care trei din aur, cercei, inele, paftale, în dese cazuri din argint aurit, ce alcătuiesc, după cum am menționat, inventarul necropolei cercetate. Pieseile dovedesc capacitatea pe care o aveau membrii așezării de a-și procura podoabe, care pentru o comunitate rurală pot fi considerate, în unele cazuri, de lux.

Pe de altă parte, podoabele de la Niculițel cu numeroase analogii în țările române, dar și în sudul Dunării, sînt dovada unei mode comune în ceea ce privește bijuteria, în întreg spațiul balcanic. Din punct de vedere vestimentar portul dobrogean avea însă, ca urmare a îndelungatei stăpîniri otomane, mai multe afinități cu cel sud-XIX-lea, Ion Ionescu de la Brad menționează că averea cedunărean. Ieromonahul rus Partenie care, în drumul său spre muntele Athos, traversează întreaga Dobroge, menționează că de la Măcin pînă la Rusciuc nu a întîlnit decît țărani români, deosebit de ospitalieri¹²⁸.

Această modă comună a podoabelor este de fapt materializarea pe acest plan a unor intense și permanente legături economice dar și spirituale, pe care românii din Dobrogea le întrețin cu țările române, dar și cu diverse regiuni ale Imperiului otoman. Am menționat la momentul potrivit că inelele, cerceii, sau paftalele de la Niculițel, pentru care am găsit identități în marile centre meșteșugărești de la Piua Petrii (Orașul de Floci) din Țara Românească sau de la Vrața și Salonic din Imperiul otoman, este foarte posibil să fi fost produse în aceste centre. De aici, pe calea schimburilor, ele intră în posesia locuitorilor de la Niculițel. De altminteri, în tot timpul stăpînirii otomane, așa după cum reiese din relatările călătorilor străini, dar și din analiza edictelor și a reglementărilor imperiale, Dobrogea a cunoscut o viață economică foarte intensă. În orașele și țărgurile dobrogene, printre care se remarcă Babadagul, Chilia, Mangalia, Caraorman,

se întîlnesc numeroși negustori, atît locali cît și străini, cei mai numeroși fiind cei raguzani¹²⁹. Respectînd obligațiile impuse — reglementările Porții în materie de viață economică — ei întrețin aici un climat comercial deosebit de activ. În acest comerț, țărani locali participau, după achitarea impozitelor în natură datorate statului, cu numeroase produse: cereale, cai, porci, pește, icre, brînză, miere etc.¹³⁰. Izvoarele scrise sînt elocvente și în ceea ce privește prezența negustorilor veniți din țările române pe piețele dobrogene. Din rîndul produselor comercializate de către aceștia enumerăm abaua, diverse stoffe, obiecte de aramă și articole de îmbrăcăminte¹³¹. Printre acestea din urmă trebuie să se fi aflat și diverse piese de podoabă, de bijuterie, a căror prezență, deși nu este expres menționată, este susținută de către inventarul unor necropole precum cele de la Niculițel, Enisala sau Ester.

Legăturile permanente ale românilor dobrogeni cu cei de peste Dunăre nu se reduc doar la cele de natură economică ci și la cele de factură spirituală. Aceste legături, ce se desfășoară în dublu sens, se manifestă în primul rînd prin constanta preocupare, determinată de o conștiință a unității etnice, a numeroși domnitori din țările române pentru bunul mers al comunităților românești din Dobrogea¹³².

Toate aceste legături pe care le întrețin pe multiple planuri românii din Dobrogea otomană cu cei de dincolo de Dunăre, din țările române, contribuie în bună măsură la menținerea acelui ferment, determinat de personalitatea specifică și conștiința apartenenței etnice și spirituale a românilor din Dobrogea, ferment care a făcut ca, în cursul celor peste 400 de ani de stăpînire otomană, populația românească de aici să rămînă majoritară și să se individualizeze în marea masă a celorlalte populații — turci, tătari, bulgari — ce sînt colonizate în Dobrogea. Totodată, menționatele legături au un important rol în persistența ideii de unitate națională, idee care în momentul eliberării Dobrogei de sub stăpînirea otomană în urma războiului de independență va înlesni o integrare rapidă, firească, a Dobrogei și a locuitorilor săi la România.

Prin cercetările arheologice ce au avut drept obiectiv biserica Sf. Athanasie și necropola amenajată în imediata sa apropiere, Niculițelul a devenit una dintre așezările medievale românești din Dobrogea mai bine cunoscută. Date fiind însă rezultatele parțiale pe care le-a prilejuit această investigație, se impune continuarea ei în cadrul așezării propriu-zise, acolo unde mărturiile de viață sînt mult mai consistente. Doar în aceste condiții încercările noastre de a ilustra unele aspecte ale vieții materiale și spirituale ale comunității amintite își vor găsi locul într-o imagine unitară și completă a ceea ce a însemnat un sat românesc din Dobrogea aflată sub stăpînirea Imperiului otoman.

¹²⁴ Cf. R.P. Joseph Boscowich de la Comp. de Jésus, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne fait à la suite de son excellence Mr. Jag. Porter, ambassadeur d'Angleterre*, Lausanne, 1772, p. 169—170.

¹²⁵ Ion Ionescu de la Brad, *op. cit.*, p. 14.

¹²⁶ Nicolae Iorga, *Cele trei Dobrogi pe care le-am găsit: sate și oameni din Dobrogea românească de la 1859*, în „Analele Dobrogei”, 1922, p. 30—31.

¹²⁷ Al. P. Arbore, *O încercare de reconstituire a trecutului românilor din Dobrogea*, în „Analele Dobrogei”, n. 1922, p. 258.

¹²⁸ Din călătoriile ieromonahului rus Partenie prin Moldova în jumătatea întîia a veacului al XIX-lea, Tradusă din rusește de arhimandritul Visarion Puiu, Vălenii de Munte, 1910, p. 39—42.

¹²⁹ Călători italieni precum Niccolo Barsi (Cf. Const. C. Giurescu, *Le voyage de Niccolo Barsi en Moldavie*, în „Mélanges de l'école roumaine en France”, 1925, vol. I, p. 365) și Petre Bogdan Baksici (Cf. *Diplomatarium italicum*, IV, Roma, 1929, p. 101) și menționează în număr mare la Chilia și Babadag.

¹³⁰ Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, *Aspecte ale vieții economice din orașele și țărgurile Dobrogei*, în „Studii. Revista de istorie”, 1, 1973, p. 36—37.

¹³¹ *Ibidem*, p. 38—39.

¹³² V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. IV (1786—1800), București, 1893, p. 244—246; *Ibidem*, vol. X, București, 1900, p. 238; G. Popa Lisseanu, *Încercare de monografie asupra cetății Drăstorului — Silistra*, București, 1913, p. 223—225; Gh. Rădulescu, *Starea religioasă a Dobrogei în decursul vremurilor*, București, 1904, p. 105; Const. C. Giurescu, *Dobrogea, vechi pămînt românesc* în vol. „Din trecut”, București, 1942, p. 15.

RÉSUMÉ

Les fouilles archéologiques effectuées en 1975 à l'église de Saint Athanasie de Niculițel (dép. de Tulcea) ont établi la chronologie et les étapes de fonctionnement de l'édifice et aussi ont eu pour résultat la découverte de nombre de parures et bijoux provenant de la nécropole afférente au monument.

L'article ci-présent est dédié à la présentation de ce riche

inventaire daté entre la fin du XIVe s. et le début du XIXe s. Représentatif pour le milieu d'une communauté roumaine à l'intérieur de l'Empire Ottoman, l'inventaire illustre tant l'état matériel des habitants de ce village que les relations ininterrompues que les Roumains de Dobroudja entretenaient aussi sur la voie des échanges avec les Roumains de l'autre-côté du Danube.

„ARTA ROMÂNEASCĂ ÎN CONTEXT EUROPEAN. CONSONANȚE ȘI SINCRONISME STILISTICE“

Organizată cu prilejul aniversării a 65 de ani de la făurirea Partidului Comunist Român, a cincea dezbatere științifică*, având această temă, s-a axat pe coordonatele esențiale ale culturii noastre care, în evoluția ei, s-a manifestat, după afirmația prof. dr. Mihnea Gheorghiu, în cuvântul de deschidere al lucrărilor sesiunii, în forme specifice, fiind în consonanță cu problematica majoră a artei europene. De altfel, urmărirea unor constante în arta românească, locul acesteia în contextul spiritual european, cu revelarea sincronismelor stilistice, a modelelor și influențelor artistice, care au facilitat circulația ideilor ș.a.m.d., sînt, în esență, cîteva din aspectele reieșite din comunicările susținute asupra cărora mă voi opri în continuare.

În comunicarea sa, *Aulic, provincial și artizanal la Tropaeum Traiani*, Radu Florescu a înfățișat concepția arhitecturală aulică a monumentului, mărturie istorică de o valoare multiplă, — singurul din provincie care reconstituie, prin reliefurile sale, întreaga istorie a stăpînirii romane în Dacia — împletită cu realizarea artizanală ce se vede din ordonanța metopelor și, mai ales, din redarea reliefurilor istorice, ca și din evidențierea stilului secvențelor etc.

Analiza stilistică a spațiului arhitectural reprezentat de tribunele din bisericile romanice din Transilvania, în perioada secolelor XII—XIII (Tereza Sini-galia — *Un aspect necunoscut al romanicului din Transilvania*), dovedește, prin exemplele de la Cincu, Rotbav și Felsődiara, circulația formelor și ideilor venite din Europa.

Producția arhitecturală românească a evului de mijloc este văzută de Cristian Moisescu — *Din nou despre Tismana* — ca un amplu proces desfășurat în condițiile de dezvoltare proprii, al creației realizate de meșteri la comanda voievozilor noștri; pe baza documentelor istorice și a elementelor de arhitectură, autorul a făcut considerații de datare a Tismanei în secolul al XIV-lea, vreme în care și la alte monumente din restul țării se regăsesc consonanțe stilistice.

* Din seria inițiată în anul 1982 a sesiunilor anuale de către Academia de Științe Sociale și Politice, Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu” și Centrul național român de istoria artei.

Dintre monumentele noastre ale căror elemente și motive decorative atrag interesul cercetătorilor se numără și mănăstirea Neamț, plăcile decorative (pietre de parapet) în entrelacs-uri și vrejuri — expuse în muzeul local — provin din vremea lui Alexandru cel Bun și sînt încadrate în perioada paleologică a artei bizantine, prof. dr. Vasile Drăguț (*Un monument de sculptură decorativă din epoca lui Alexandru cel Bun*) găsindu-le asemănări cu pietrele de la templele unor mănăstiri bizantine răsăritene.

Formația spirituală a unor voievozi de talia lui Neagoe Basarab explică orientarea în construcțiile bisericesti și, în general, dezvoltarea artelor în vremea acestui principe, iubitor al artelor, ce se pot urmări și în noua concepție a pictării tabloului votiv sau în receptarea influenței renașcentiste central-europene în realizarea orfevrăriei (Radu Ștefan Ciobanu — *Interferențe spirituale în patronajul artistic al lui Neagoe Basarab*).

Analiza procesului penetrării elementelor renașcentiste în cultura românească a secolului al XVI-lea — perioadă înnoitoare în viața istorică și artistică a țărilor române — cu reflexul cultural al cuprinderii modelului aulic din țările române într-o cultură aulică specifică Europei anului 1600 (cuprinzînd forme de artă somptuoasă ca o expresie a orientalizării principare și a ecourilor artistice italiene) îi prilejuiește lui Răzvan Theodorescu (*Ecouri italo-levantine în arta aulică din țările române către 1600. Texte și contexte*) surprinderea mutațiilor stilistice în perioada de după 1500, cînd conviețuiesc elemente de la sfîrșitul spiritualității medievale îndreptate spre afirmarea treptată a unor idei stilistice și morfologii înnoitoare, influențate de Renașterea central-europeană văzută de autor în spațiul românesc ca o realitate exterioară, a formelor (a se vedea comunicarea în extenso la paginile 26—30 ale prezentului număr de revistă).

Ioana Cristache-Panaît în comunicarea *Arhitectura românească de lemn în context european* a insistat asupra unor forme arhaice de plan ca și asupra repertoriului ornamental la biserici din Țara Românească, Transilvania și Moldova, monumente urmărite în evoluția lor tipologică cu dezvoltarea unor variante, aflate toate într-o unitate de cultură și civilizație.

Alte două comunicări: Anca Vasiliu — *Pictura murală brîncovenească și unele forme ale postbizantinismului grecesc*; Corina Popa — *Interferențe culturale și artistice în pictura murală de la Hurezi* au fost consacrate fenomenului artistic brîncovenesc, prima cuprinzînd comentarii pe marginea circulației modelelor iconografice care pătrund la noi începînd din secolul al XVI-lea și pînă la înce-

putul lui XVIII, ceea ce explică și corespundența reprezentărilor iconografice de la monumente postbizantine din nord-vestul Greciei cu cele ale monumentelor brîncovenești; a doua, cu referire la climatul cultural-artistice din secolul XVII, pictura murală din respectiva perioadă și din secolul următor pîrînd amprenta particularităților tematice ale picturii de la Hurezi, în care este vizibilă tendința literar-teologică a vremii, atît de bine exprimată de pictura murală a ctitoriei brîncovenești.

În programul sesiunii au fost incluse diverse alte comunicări axate pe: direcțiile stilistice ale artelor vizuale în Transilvania secolului XIX (Gheorghe Vida); conceptul și înfățișările luate în timp de sincronism cu subtextul său geografic — cultura și circulația formelor în Europa centrală (Amelia Pavel); configurarea artei românești interbelice cu sublinierea trăsăturilor ei de manifestare: clasicism-modernism, modernism și avangardă, aceasta din urmă fiind privită în relație cu curentele artistice europene (Ioana Vlasia); prezentarea trăsăturilor și rolului artei 1925 cu racordarea unor aspecte ale artei românești la artele vizuale internaționale (Mihai Ispir).

O altă serie de comunicări bine documentate au adus în atenție personalitatea complexă a unor artiști: Aman, pictor academic realist, cunoscut pentru propensiunea sa asupra subiectelor inspirate din istoria națională și care a creat în concordanță cu mișcările artistice europene (Adrian Silvan Ionescu); graficianul Vitold Rolla Piekarski, apreciat pentru complexitatea și finețea desenului său, pentru combinarea motivelor tradiționalist-medievale ce transpar pe coperti, în decorul grafic al cărților, pentru modul în care a surprins în desenele sale universul spiritual specific românesc (Ruxandra Juvara); Dimitrie Vărbănescu, o personalitate coplesitoare, care a adus elemente benefice în spațiul spiritual românesc — după aprecierea lui Radu Ionescu — dintr-o altă arie de civilizație, cea franceză, și ale căruia desene și picturi suprarealiste sînt inspirate de universul copilariei petrecut în orașul Giurgiu.

O privire cît de sumară asupra ideilor din comunicările prezentate la această sesiune științifică, ce este consacrată artelor, este în măsură, credem, să sugereze conținutul bogat al materialelor urmărind înfățișarea fenomenului artistic românesc, cu relevarea trăsăturilor specifice dar și a unei largi deschideri spre mișcările artistice înnoitoare ale timpului.

— Elisabeta ANCUTA-RUȘINARU

Abordarea unei teme atât de importante și vaste ca aceea a arhitecturii medievale de apărare din România, temă care implică temeinice cunoștințe de istorie și de arhitectură, capacitatea de a controla un imens material documentar și puterea de a-l selecționa riguros, este neîndoielnic un act temerar.

Autorul acestei cărți este de profesie arhitect. După cum însuși mărturisește, și-a alcătuit opera din îndemnul profesorului său, arh. Gh. Curinschi-Vorona, pe care îl consideră „citor” al lucrării (p. 8) și care i-a asigurat și controlul științific.

Autorul își împarte materialul după o periodizare care îi aparține și la care nu toți istoricii ar putea subscrie: 1) *perioada prefeudală* (începutul sec. IV — începutul sec. VII); 2) *perioada feudalismului timpuriu* (începutul sec. VII — mijlocul sec. XIII); 3) *perioada feudalismului dezvoltat* (1241 — mijlocul sec. XVI) și 4) *perioada feudalismului târziu* (mijlocul sec. XVI — începutul sec. XIX), unde ar intra și descompunerea feudalismului, de care nu se amintește.

Monumentele sînt prezentate pe provincii istorice, în ordinea: Țara Românească, Transilvania, Moldova. Despre Dobrogea se vorbește mai puțin și numai pînă la mijlocul sec. XIV.

La începutul fiecărei perioade se face o prezentare a cadrului istoric, pentru a înțelege împrejurările în care se dezvoltă arhitectura de apărare din perioada respectivă.

În *Cuvînt înainte* autorul remarcă existența a două moduri de apărare în istoria noastră: una „elastică”, iar alta „pasivă”; prima ar fi specifică populației autohtone și consta în retragerea pe poziții inaccesibile dușmanului, iar cea de-a doua, adusă în Transilvania de maghiari sau de coloniștii sași, în închiderea între zidurile cetății. Ideea ni se pare interesantă și poate fi ilustrată de un text necunoscut autorului; este vorba de mărturia marelui vornic Preda Brîncoveanu, care declara pe la 1656 că noi, românii, „în loc de oaste și de cetăți avem acești munți și aceste păduri, împotriva cărora nici un dușman nu poate birui. Dacă ar fi fost altfel și dacă am fi avut castele pe pămîntul nostru, turcii de mult ne-ar fi gonit din ele”. Cel căruia i se confesa boierul muntean, diaconul sirian Paul de Alep, încheia la rîndu-i: „desigur, de aceea turcii n-au avut niciodată puterea de a cuceri Țara Românească sau de a rămîne în ea”. Este un text cît se poate de revelator despre rolul de „cetate” jucat de păduri și de munți care constituiau locuri sigure de adăpost, ca și o explicație a faptului că în Țara Românească și Moldova au existat mai puține cetăți decît în Transilvania; de aceea, mai mult de jumătate din țară se ocupă de provincia românească intracarpatică.

La rîndul lor, cetățile propriu-zise erau de apărare a unor puncte strategice importante, îndeosebi la hotar (vadurile Dunării sau Nistrului, trecătorile munților etc.) și de adăpost al populației (îndeosebi zidurile orașelor, cetățile țărănești și bisericile fortificate cu ziduri de incintă). În timp ce primele erau integrate într-un sistem defensiv, erau orientate în funcție de principalele pericole externe și dispuneau de garnizoane mici de oșteni, celelalte cuprindeau spații ceva mai mari, rezervate exclusiv populației locale.

Citind cartea nu poți să nu remarci faptul că ai în față un volum impresio-

nant de muncă, materializat în sute și sute de date și descrieri de monumente și, mai ales, în numeroase planuri ale acestora, multe din ele fiind opera autorului. În același timp, nu poți să nu constăți cu un anumit regret că rezultatele acestei munci nu sînt cele pe care le așteptau cititorii de la o asemenea întreprindere îndrăzneată, aceasta deoarece lucrarea prezintă numeroase lipsuri de metodă și, mai ales, de informare.

Autorul ar fi trebuit mai întîi să lămurească cititorului săi categoriile de monumente pe care le prezintă: cetăți (domnești, regale, nobiliare, țărănești), curți domnești, castele, cule, orașe fortificate, fortificații sătești, mănăstiri și biserici fortificate etc., utilizînd și lucrarea profesorului Gr. Ionescu, *Sur les espèces et la terminologie des constructions fortifiées bâties au Moyen Age sur le territoire de la Roumanie* („Revue roumaine d'histoire”, 1972, nr. 3, p. 473—488), pe care nu o citează.

Autorul a lărgit mult sfera noțiunii de arhitectură de apărare, care ar cuprinde — după opinia domniei sale — aproape toate construcțiile, inclusiv locuințele. De pildă, în categoria schiturilor și mănăstirilor fortificate — monumente care își au locul cuvenit într-o lucrare despre arhitectura de apărare — autorul înșiră toate schiturile, chiar cele de lemn (multe din ele construite de monahi, care nu se gîdeau la „apărare”, ci la retragerea de lume), astfel încît, pe alocuri, lucrarea apare ca un repertoriu cronologic de schituri și mănăstiri, îndeosebi la Țara Românească, unde datele au fost luate în mare parte și nu totdeauna corect din lucrarea lui N. Stoicescu, *Bibliografia monumentelor din Țara Românească* (vezi p. 149—150, 206, 217—224, 257—280 etc.).

Socotim că este greșit să se vorbească în această carte despre bordeiele în care trăiau locuitorii din cîmpie în veacurile trecute, despre care se spunea că serveau „printre altele și apărării” (p. 105), ca și despre casele boierești, care nu erau toate destinate apărării. Autorul era deci obligat să facă o selecție mai riguroasă a monumentelor și să vorbească numai de cele care au jucat, într-adevăr, un rol în apărarea țării și care nu se pot ridica în nici un caz la numărul de 2 000, cum se spune la p. 7.

Autorul ar fi trebuit să urmărească mai atent și consecvent evoluția sistemului defensiv al țărilor române și adaptarea acestuia atît la pericole existente, cît și la schimbările intervenite în tehnica militară, îndeosebi dezvoltarea artileriei, fapt care a impus adăugarea unor incinte mai mari, care includeau de regulă pe cele vechi, sau flancarea zidurilor prin turnuri exterioare etc. Se resimte, așadar, lipsa unor subcapitole de generalități care trebuiau susținute apoi prin exemple. Prezintăndu-se, mai cu seamă, doar acestea din urmă lucrarea apare cel mai adesea ca o înșiruire de monumente, cu datele de construire și refacere și, uneori, cu descrierea acestora.

Astfel, pentru domnia lui Matei Basarab — unde se înșiră doar monumentele construite — trebuia subliniată ideea fortificării mănăstirii cu ziduri puternice de incintă, prevăzute cu metereze și turnuri de apărare. Nu se poate spune însă că este vorba de „crearea unui adevărat sistem statal”, cum afirmă autorul la p. 267.

Pentru autor nu sînt prea clare noțiunile de reparație, refacere și reconstrucție, operații pe care le confundă adeseori. De pildă la p. 269 se spune că mitropolia din Tîrgoviște a fost reconstruită de Matei Basarab, deși acesta a făcut doar reparații la ctitoria lui Neagoe Basarab; în schimb, la episcopia de Buzău, reconstruită de Matei, se admit doar „lucrări importante”, iar la biserica (nu mănăstirea!) Sf. Dumitru din Craiova că a fost reparată de Matei (p. 272), deși acesta a reconstruit-o. Mihnea al III-lea nu a rezidit mănăstirea Radu Vodă (p. 268), ci a fortificat-o cu o palancă, precum făcuse Sinan pașa. C. Brîncoveanu nu a refăcut mănăstirea Cotmeana și Gura Motrului (p. 280); la prima este vorba de reparații, iar la cea de-a doua doar de zugrăvirea bisericii, etc etc.

La p. 104, T. O. Gheorghiu promite că va face „o sumă de precizări” cu privire la rolul mănăstirilor și schiturilor fortificate „în istoria apărării românești”, dar această „sumă” este destul de săracă și cuprinde și unele date greșite. Autorul putea afla o serie de date despre această problemă din articolul lui N. Stoicescu intitulat *Le rôle des monastères et des églises fortifiées dans la defense des Pays Roumains* („Revue roumaine d'histoire”, 1979, nr. 1, p. 181—185).

De asemenea, la p. 139 autorul arată că, după terminarea noii cetăți de la Suceava, sub Alexandru cel Bun, cetatea „Scheia este demantelată, existînd mai multe supoziții privind cauza acestei acțiuni”, fără a ne împărtăși și nouă fie măcar una din aceste multe supoziții.

Dar ceea ce surprinde în mod cu totul neplăcut sînt greșelile de ordin istoric.

Pentru autor, evul mediu este „epoca descentralizării (chiar în sînul unui stat centralizat cum au fost în anumite momente istorice Moldova, Țara Românească sau voievodatului Transilvaniei)”, definiție greu de înțeles pentru un medievist (p. 6). De altfel, autorul acordă (p. 55, 61, 137 etc.) un conținut greșit noțiunii de centralizare, care este pentru domnia sa sinonimă cu apariția autorității centrale sau cu unificarea teritorială a statului feudal.

Despre Transilvania se spune (p. 41) că era „și aparținătoare coroanei (maghiare), dar și semiindependentă”; mai simplu era să se vorbească de tendințele de autonomie manifestate de Transilvania în cadrul regatului feudal maghiar.

La p. 61 se admite, fără nici un fel de dovadă, că Tihomir a avut „un rol important în centralizarea spațiului sud-carpatic”, adică, probabil, în unificarea politică a acestuia, dar se acceptă și existența „descălecătorului” Negru vodă, care „va găsi la Argeș o reședință voievodală”, se vede pregătită special pentru primirea sa.

La p. 98 se susține că Mircea cel Bătrîn a cucerit Dobrogea în 1396 sau 1406, deși ea apare în titlul domnului la 1389.

Piteștii, atestați documentar în 1388, nu în 1385, nu sînt tot una cu Tîrgul Nou; Neagoe Basarab a construit curtea domnească din Pitești, nu din Tîrgșor (p. 102). Domnul dă numeroase documente din Pitești în 1517—1519, cînd sînt amintite „noile curți din orașul Pitești” („DRH”, B, vol. II, p. 322).

În legătură cu Orașul de Floci sau Cetatea de Floci, unde domnia sa crede că a existat o „cetate (replcă a celei de la Hirsova din Dobrogea), chiar dacă aceasta nu a fost încă localizată“ (p. 62), dorim să-l informăm că: siliștea medievală a Orașului de Floci a fost descoperită și cercetată arheologic la 8 km vest de com. Giurgeni (jud. Ialomița), unde nu s-a descoperit nici o cetate. Țirgul de Floci, cum este îndebste înțilnit în acte, este atestat documentar în 1431; începînd din 1534, i s-a adăugat termenul de „oraș“ (varos). Forma „Cetatea de Floci“, neatestată în documente, este o inovație istoriografică de secol XIX (cînd Țirgul își încetase existența), ea necorespunzînd realităților istorice.

Tot astfel, autorul crede că ar fi existat un domn Iurg Koriatovici (p. 138), deși P. P. Panaitescu a dovedit de mult falsitatea actului din 1374. În 1417, cînd turcii au cucerit cetățile Turnu și Giurgiu, acestea au fost transformate în raiale; autorul ne asigură însă, la p. 99, că ele au fost transformate în pašaliciuri (sic!).

Alexandru cel Bun nu avea cum să stabilească el suzeranitatea polonă asupra Cetății Albe „prin tratatul cu Polonia din 1412 de la Lubowla“ (p. 138) pentru simplul motiv că nu el, ci împotriva și fără știrea lui s-a încheiat acest tratat între regii Ungariei și al Poloniei, care doreau să-și împartă Moldova; Polonia urma să ia partea dinspre miazănoapte și răsărit, cu orașele Iași și Cetatea Albă, iar Ungaria partea de apus și de miază-zi, cu importantul port Chilia.

Au existat doar doi domni cu numele Lăpușneanu: Alexandru Lăpușneanu (1552—1561; 1564—1568) și fiul acestuia, Bogdan Lăpușneanu (1568—1572), nu cum se arată la p. 235.

Apoi, la p. 209, se vorbește de „domniile paralele“ ale lui Mircea Ciobanul, Constantin Basarab Cîrnul, Radu Ilie și Pătrașcu cel Bun. Mai întii, Constantin Șerban domnește cu un secol mai tîrziu (1654—1658), iar ceilalți trei nu au putut domni nici ei „paralel“, ci succesiv. Apoi Craioveștii nu mai existau ca familie de la 1535, astfel încît nu mai puteau fi tot ei vinovați de schimbările de domnie de după 1550. Vezi și p. 214, unde Craioveștii au încă putere și la sfîrșitul sec. XVI.

Nu se poate spune că Petru Cercel a încercat să înnoiască aparatul de stat (p. 210). Singura știre despre el în această problemă este că „au pus birul curții foarte mare“, dar aceasta nu are nici o legătură cu afirmația autorului. Iordache Cantacuzino nu a venit în Moldova prin 1630, ci la 1618, cînd este amintit în documente (p. 243), iar casa sa din Șerbești e construită mai tîrziu. Gabriel Bethlen nu a fost contemporan cu Matei Basarab; contemporanii săi au fost principii G. Rákóczi I și II (p. 253); patriarhul Macarie nu a vizitat Țara Românească după moartea lui Matei (p. 253), ci la sfîrșitul domniei acestuia, Matei Basarab nu a dus nici o luptă la Gherghița (p. 255). Raiaua Bender s-a chemat mai înainte Tighina și nu Țighina, cum apare la p. 200 și, pentru a nu fi nici un dubiu, și la indice (p. 346), unde este trecută „raiaua Țighina“.

Numeroase monumente sînt incert date sau atribuite altor ctitori. De pildă, Schitul Topolnița nu a fost construit de Radu I (p. 103), ci mult mai tîrziu de boierii Craiovești sau Brîncoveni. Putna nu poate fi atestată la 1426 (p. 143); m-rea Radu Vodă din București nu are nici o legătură cu Radu cel Mare, fiind ctitorită mai tîrziu, după 1568 (p. 149—150); numele mănăstirii amintește de Radu Mihnea, cel care a refăcut-o după distrugerea ei de către Sinan pașa, nu de Radu cel Mare; la Dimăcheni nu au existat curți ale lui Ștefan cel Mare, iar Isac Balica construiește biserica și curțile ante 1612, nu la mijlocul sec. XVII (p. 203); nu există o mănăstire Voitin construită de Ștefan cel Mare, așa cum Trestiana nu este ctitoria marelui voievod (p. 206); curtea de la Dobreni e construită de Constantin Șerban, nu de Radu Șerban (p. 218); casele boierești din București amintite la p. 220 sînt aproape toate greșit date: casa marelui ban Dobromir 1575, nu 1555, casa lui Vlad mare pîrcălab, 1577, nu 1557; casa lui Preda al doilea paharnic 1580, nu 1560. (Vezi N. Stoicescu, *Repertoriul bibliografic al monumentelor din București*, p. 61, nota 1); cum poate fi începută m-rea Sf. Ecaterina între 1574 și 1598 și terminată în 1581—1583? (p. 221); schitul Apostolache datează din 1645, nu din 1595 (p. 223); nu există un conac Beharca (p. 261). Datele despre bisericile din Ocnele Mari sînt greșite: schi-

tul Titireciu nu a fost refăcut la 1638, iar schitul de lemn Țeica nu este ctitoria lui Tudorache cămăraș (p. 269); schiturile Găvanu și Cornu nu sînt ctitorite de Drăghici Cantacuzino (p. 270); m-rea Drăgănești datează din 1647, nu din 1639, iar Plătărești din 1646 (p. 271) ș.a.

Din unele monumente autorul a făcut cite două; de pildă, din m-rea Rîncăciov se fac două lăcașuri: unul Rîncăciov — Vilcea (de fapt Argeș) și altul Rîncioș — Dimbovița (acesta din urmă inexistent). Că nu este vorba de o greșală de tipar o dovedește indicele, unde figurează două mănăstiri, nu una singură, cum este în realitate.

Numeroase alte ctitorii modeste (care nu-și aveau locul în carte) sînt greșit localizate: schitul Sporăști nu este în Prahova ci în Gorj (p. 270); schitul Pitrecea nu se găsea lîngă Pitești, ci lîngă Bezdead — Dimbovița (p. 272), etc.

Dintre greșelile de tipar menționăm doar cîteva: Lycostromo, pentru Lycostomo (p. 57); Della Valle nu vizitează Țirgoviștea la 1523, ci 1532 (p. 145); Zamosköny, în loc de Szamosközy (p. 216); Andronia pentru Andronic (p. 221); Vicosos, pentru Vieroș (p. 223); Tăucești, în loc de Tăutești (p. 243); conacul Sipcula din Tatomirești, în loc de conacul și cula, ceea ce este altceva (!) (p. 261); Radu Fărașu în loc de Fărcășanu (p. 261); Tiera, în loc de Fiera (p. 269); Găianul pentru Găvanul (p. 270) etc. (Sînt multe altele la p. 272, 273, 278, 319, 320, 325 etc.).

În concluzie, considerăm că *Editura Tehnică* s-a grăbit să publice o lucrare care nu fusese pregătită temeinic pentru tipar. Numeroasele greșeli de ordin istoric, care compromit în mod regretabil truda autorului, puteau fi în mare parte evitate dacă lucrarea ar fi fost încredințată pentru control științific și unui istoric.

Ne exprimăm, totodată, speranța că o temă atît de generoasă și de importantă ca aceea privind fortificațiile vechi și medievale de pe teritoriul României va beneficia de o lucrare ce s-ar cuveni să fie mult mai completă și mai bine informată decît cea recenzată acum.

NICOLAE STOICESCU,
IOLANDA ȚIGHILIU

„CAOПШTEHA“ (Comunicări) XV/1983 și XVI/1984

Biblioteca redacției revistei noastre s-a îmbogățit recent cu volumele (1983 și 1984) ale anuarului „CAOПШTEHA“ (Comunicări), editat de Institutul pentru protecția monumentelor istorice al Republicii Socialiste Serbia.

Articole și studii ample și interesante, materiale cuprinzînd contribuții ale cercetătorilor sîrbi în domeniul monumentelor, al orașelor antice și complexelor medievale rețin atenția cititorului avizat asupra abordării problemelor cercetării, a unei cercetări complexe menite să contribuie la stabilirea succesiunii cronologice, a fazelor de construcție și decorare a monumentelor care sînt văzute în ansamblul structurii lor spațiale și în contextul istoric ale epocilor în care au fost construite. De asemenea, la conservarea, restaurarea și utilizarea lor de către societatea contemporană ca monumente de istorie culturală, în scopuri turistice etc.

Primele două studii care deschid volumul anuarului 1983 sînt semnate de

Djurdje Bošković-Milka, Canak-Medić și, respectiv, Svetlana Mojsilović-Popović: primul se referă la faza cea mai veche a mănăstirii Mileseva, aceea a unei biserici construite în secolul al XIII-lea de regele Vladislav, o construcție medievală complexă și enigmatică prin planul său foarte neregulat care înglobează, potrivit sondajelor arheologice și analizei caracteristicilor edificiului, elemente și părți bine conservate dintr-o epocă anterioară; cel de-al doilea este consacrat problemei organizării spațiului arhitectural al mănăstirii și punerii în valoare a tuturor elementelor ei constitutive.

Un amplu studiu elaborat de Vladislav Ristić evidențiază activitatea de pionierat în domeniul restaurării monumentelor a lui Pera Popović care, în anii 1904—1908, a adus la aspectul inițial, din 1377—1381, biserica Lazarica din Kruševak.

Articole interesante cuprind informații bogate despre concepția reprezentării re-

gelui sîrb Ștefan Dečanski în sanctuarul de la Dečani (înfățișarea regelui ctitor în postură de sfînt ctitor) și despre compoziția cu reprezentarea ctitorului din tabloul votiv al bisericii Ravanica, ce este pusă în legătură cu datarea monumentului (a construcției lui după 1386 și a picturii după 1389).

Gordana Cvetković-Tomašević prezintă rezultatele săpăturilor efectuate în centrul orașului antic Ulpiana, punînd în evidență, pe baza analizei stratigrafice, vestigiile descoperite: urne încadrate cultural cîmpurilor plane de urne datînd din sec. XI—X i.e.n., ruinele unor clădiri de piatră, ceramică slavă sec. VI—VII, iar în partea meridională a orașului: pavimente din mozaic mural din patru piese ale unui edificiu etc.

Aspecte ale tehnologiei, ale terminologiei instalațiilor de morărit sînt redade de Rando Findrik, cu accente în special pe prezentarea morilor la roata hidraulică orizontală, predominantă în Serbia.

Celelalte materiale ale anuarului 1983 se ocupă de prezentarea ansamblurilor de frescă mai puțin cunoscute ale unor biserici din domeniul feudal al mănăstirii Studenica; a unor informații de ordin istoric, cu privire la anumite monumente de artă sîrbă — aflate în regiunile Metohija, Novobrdska Kriva Reka ș.a. —, informații coroborate de fotografii și desene, utile nu numai istoriei de artă dar și istoriei, paleografiei, lingvisticii, artelor aplicate etc.; a ruinelor unei biserici cu o navă, absidă centrală semicirculară în exterior și triumfiulară în interior și cu un nartex adăugat, monument aflat în orașul fortificat Ždrelo și datat în sec. XIV, conform interpretării textelor dalelor funerare descoperite; a coroborării cercetărilor arheologice cu cele de arhitectură și de artă pentru descoperirea frescelor de la Nova Pavlica etc.

Se remarcă în acest volum ilustrația bogată și de bună calitate cuprinzînd planurile și imaginile unor monumente de diferite categorii, surprinse în diferite faze, apoi transpunerea în desene frumos executate a unor fresce murale și iconostas (de la biserica Ravanica, de la monumente ale complexului medieval Studenica, biserica din muntele Rudnik etc.).

Cel de-al doilea volum, XVI/1984, se deschide cu un dens și sugestiv ilustrat studiu privitor la vastele cercetări de arhitectură efectuate în paralel cu lucrările de conservare și restaurare la mănăstirea Sopoćani (sec. XIII, situată în centrul statului medieval sîrb), lucrări aflate încă în curs. Materialul ne surprinde plăcut prin responsabilitatea cu care a fost privită această activitate complexă a aducerii la faza inițială a complexului mănăstirii cu toate clădirile ce-l compunea, urmărindu-se fazele constructive cu modificările intervenite dar și cunoașterea stării de conservare în vederea planificării lucrărilor de restaurare.

Două articole prezintă, pe baza informațiilor istorice și arheologice, cetatea Ram, construită de turci la Dunăre în secolul al XV-lea, și lucrările executate asupra clădirilor (scoase la iveală) ale intrării fortăreței interioare a Belgradului (sec. XII—XVII) cuprinzînd patru faze în succesiunea construcției ei.

Alte materiale se ocupă de stabilirea dotării frescelor (1565) nartexului Patriarhiei din Péc sau prezintă lucrările de conservare a frescelor din secolul al XVI-lea ale bisericii din Banja ca și pe cele de cercetare și punere în valoare a primului strat pictural datînd din secolul al XIV-lea, cu care ocazie se discută și semnificația ciclului de fresce consacrate legendei Sfintei Cruci, temă singulară, de altfel, în iconografia medievală sîrbească și ilustrată în cadrul acestui monument.

Locuirea rurală în Serbia secolului al XVIII-lea este văzută, într-un amplu studiu istorico-etnografic, ca un ansamblu

complex existent într-un spațiu ramificat, sistemul de construcție sprijinindu-se, după cum o atestă documentația asupra construcțiilor dispărute, pe materialele care le oferea mediul natural.

În a doua parte a volumului atrag atenția, prin noutatea și bogăția informației, articole și materiale de contribuții cuprinzînd, printre altele, proiectul de protecție și punere în valoare a minelor preistorice și romane de la Rudna Glava; analiza vestigiilor conservate ale palatului în stil bizantin din fortăreața medievală de la Skoplje; prezentarea rezultatelor săpăturilor arheologice și interpretarea celor furnizate de cercetarea artistică și cea arhitecturală întreprinse la mănăstirea Tronoša (sec. XVI), amplasată pe o biserică din secolul al XIV-lea, cu scopul restaurării în întregime a monumentului ș.a.

Volumele, excelent prezentate tipografic, interesează pe cercetătorii din domeniile arhitecturii, istoriei și arheologiei, istoriei artelor dar mai ales pe cei care — în preocupările lor — intră activitatea de conservare, restaurare și punere în valoare a monumentelor, prilejuind o bună informare asupra problemelor cu care se confruntă în acest domeniu cercetătorii, arhitecții și restauratorii din Republica Socialistă a Serbiei.

— Elisabeta ANCUȚA-RUȘINARU

- 3 — Elisabeta ANCUTA-RUŞINARU, Valorificarea moştenirii trecutului poporului român, obiectiv major al cercetării arheologice actuale (dezbateri) • La valorisation de l'héritage du passé du peuple roumain, objectif majeur de la recherche archéologique actuelle (débats) • The turning to account of the heritage of the Romanian people, a major target of present-day archaeological research (debate) • Переоценка наследия прошлого румынского народа — важная цель современных археологических исследований (дебаты).

STUDII ŞI COMUNICĂRI

- 19 — Mircea MATEI, Cîteva consideraţii pe marginea începuturilor oraşului Siret, în lumina celor mai recente descoperiri arheologice • Quelques considérations sur les débuts de la ville de Siret, à la lumière des plus récentes découvertes archéologiques • Several considerations concerning the beginning of the Siret town, in the light of the latest archaeological discoveries • Некоторые мнения о началах города Сирет, в свете новых археологических открытий.
- 26 — Răzvan THEODORESCU, Arta aulică din ţările române către 1600. Texte şi context • L'art aulique des pays roumains vers 1600 (textes et contexte) • Aulic art in the Romanian countries towards 1600. Texts and context • Аульское искусство в румынских княжествах до 1600 г. Тексты и контекст.
- 31 — Peter DERER, Patrimoniul clădit—componentă a avuţiei naţionale. Partea a III-a: Sensuri şi perspective • Le patrimoine bâti—élément composant de la richesse nationale. La III-ème part. Significations et perspectives • Built up patrimony — a component of national wealth. Third part: Directions and prospects • Строительный патримоний — часть национального богатства; 3-ая часть. Значение и перспективы.
- 43 — Călin HOINĂRESCU, Locul arhitecturii săteşti de pe valea Teleajenului în orizontul arhitecturii tradiţionale prahovene • La place de l'architecture rurale de la vallée du Teleajen dans l'ensemble de l'architecture traditionnelle de district de Prahova • The place of rural architecture on the Teleajen Valley against the background of traditional Prahova architecture • Место сельской архитектуры из Валя Теляжена в традиционной архитектуре уезда Праховы.

CONSERVARE-RESTAURARE

- 56 — Mănăstirea Rîmeţ (judeţul Alba) — un important monument de arhitectură românească din secolul al XIV-lea • Le monastère Rîmeţ (le département d'Alba) — un monument important de l'architecture roumaine du XIV-ème siècle • Rîmeţ Monastery (Alba county) — an important monument of Romanian architecture in the 14th century • Рымецкий Монастырь — важный памятник румынской архитектуры XIV-го века.

- Ioan ŞERBAN, Monumentul în evoluţia artei româneşti din Transilvania • Le monument dans l'évolution de l'art roumain de la Transylvanie • The monument in the evolution of Romanian art in Transylvania • Памятник о развитии румынского искусства в Трансильвании.

- Ioan OPRÎŞ, Dosarul de restaurare a monumentului în anii 1921—1947 • Le dossier de la restauration du monument de 1921 à 1947. • The restoration file of the monument between 1921—1947 • Дело о реставрации монумента 1921—1947 гг.

- Toma GORONEA, Unele probleme referitoare la lucrările de conservare şi restaurare de la biserica mănăstirii • Quelques problèmes concernant les travaux de conservation et restauration de l'église du monastère • Some problems concerning the works of preserving and restoring in the monastery church • Некоторые проблемы по поводу работ по консервации реставрации монастырской церкви.

- 66 — Eugeniu I. IORDACHESCU, Translaţia a două monumente istorice şi de arhitectură bucurestene • La translation des deux monuments historiques et d'architecture de Bucarest • The moving of two historic and architecture monuments of Bucharest • Трансляция двух исторических памятников бухарестской архитектуры.

- 76 — Doina BOROS, Mihaela BODEA, Aspecte legate de conservarea unui basorelief în piatră • Aspects liés à la conservation d'un bas-relief en pierre • Aspects connected with the preserving of a bas-relief in stone • Аспекты консервации каменного басорельефа.

PATRIMONIU

- 80 — Lia BATRINA, Adrian BATRINA, Obiecte de podoabă şi accesorii vestimentare din cuprinsul necropolei din secolele XIV—XIX de la Niculiţel (judeţul Tulcea) • Bijoux et accessoires vestimentaires de la nécropole du XIV—XIX-ème siècle de Niculiţel • Adornment objects and vestimentary accessories in the necropolis of the 14th—19th centuries at Niculiţel (Tulcea county) • Украшения и подорожности относящиеся к одежде в некрополе XIV—XIX веков из Никулицела (уезд Тульча).

CRONICI, RECENZII

- 93 — Elisabeta ANCUTA-RUŞINARU, Sesiunea „Arta românească în context european. Consonanţe şi sincronisme stilistice”.
- 94 — Teodor Octavian GHEORGHIU, Arhitectura medievală de apărare din România (Nicolae STOICESCU, Iolanda ȚIGHILIU).
- 95 — „Саопштена“ (Comunicări) XV/1983 şi XVI/1984 (Elisabeta ANCUTA-RUŞINARU)

2 – 1986

MONUMENTE ISTORICE ȘI DE ARTĂ

